Kádártól Orbánig

Bíró-Nagy András • Éber Márk Áron • Ferge Zsuzsa
Kiss Ambrus • Perintfalvi Rita • Pogátsa Zoltán
Scheiring Gábor • Szalai Erzsébet

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000750356

A könyvben megjelent írások nem feltétlenül tükrözik a könyv kiadását támogató Friedrich-Ebert-Stiftung Budapest Irodájának álláspontját.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
95844
1881
SZEGED
301
K10

A borítóhoz felhasznált fotók:

Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága első titkára 1980. március 27-én.
MTI Fotó: Horling Róbert

Orbán Viktor 2018-ban Brüsszelben.
European People's Party – EPP Summit,
Brussels, December 2018
Forrás: Wikipedia

Minden jog fenntartava

© Szerzők, 2021
© Noran Libro Kiadó, 2021

ISBN 978-963-517-335-8

TARTALOM

- Bevezetés 7

I. A RENDSZERVÁLTÁS: KUDARC

- Szalai Erzsébet: A rendszerváltás széttartó emlékezete 21
- Bíró-Nagy András: A rendszerváltás megítélése harminc év után 43
- Éber Márk Áron: Miért nem zárkóztunk fel a Nyugathoz 1989 után? 56
- Bíró-Nagy András: Az Európai Unió és a magyar társadalom 61

II. HOGYAN JUTOTTUNK KÁDÁRTÓL ORBÁNIG?

- Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála...* .. 77
- Fábry Ádám: *The Political Economy of Hungary...* .. 85
- Sebők Miklós: *Paradigmák fogságában...* .. 90
- Szombati Kristóf: *The Revolt of the Provinces...* .. 102
- Éber Márk Áron: *A csepp – a félperiféria magyar társadalom osztályszerkezete* 105
- Ferge Zsuzsa: *Társadalom- és szociálpolitika, Magyarország 1990–2015* 113

III. HOGYAN TESZIK TÖNKRE AZ OSZTÁLYEGYENLŐTLENSÉGEK A DEMOKRÁCIÁT?

- Éber Márk Áron: Mitől vagyunk osztálytársadalom? És miért nem érzékeljük ezt? 121
- Scheiring Gábor: A demokrácia mint osztálykompromisszum 141
- Kiss Ambrus: Kik a szakszervezetek tagjai? Függetlenek-e a magyar szakszervezetek? Mitől tartanak a dolgozók? 187

IV. AZ ÉRTÉKRENDSZERÜNK

- Bíró-Nagy András: A görögdinnye: a zöld baloldali politika lehetőségei Magyarországon 219
- Pogátsa Zoltán: Értékrendszer és fejlődés 230
- Perintfalvi Rita: Ferenc pápa a valódi kereszténységről 246

A SZERZŐKRŐL 265

BEVEZETÉS

Az 1980-as évekig Magyarországon mindenki egyetlen emberre figyelt, Kádár Jánosra. Közös tudás volt, hogy tőle függ, merrefelé mennek a dolgok az országban. A rendszerváltás ígérete az volt, hogy ilyen többet nem lesz. Aztán 2010-től ismét mindenki egyetlen emberre figyel, Orbán Viktorra. Ismét közös tudás, hogy végső soron minden úgy fog eldőlni, ahogy ő jónak gondolja.

Ez a könyv arról szól, hogyan jutottunk csöbörből vödörbe.

* * *

A távol-keleti buddhista szentélyeket a szerzetesek időnként mesteremberek segítségével szétszedik, majd újra összerakják. A gyakorlatot minden generáció megismétli. Célja, hogy ne vesszen el a tudás, amelyre alapozva annak idején felépítették őket, szögek nélkül, speciális illesztésekkel és csapokkal, földrengésbiztosan. Így mindenki láthatja, mitől működik az épület. Az egyes szétszedésekkor a hibás, korhadt részeket kicserélik. Így az eredeti építményekből az évszázadok során ténylegesen semmi sem marad, de a közösség mégis ősi templomként, tisztelettel tekint rájuk.

Erős kontraszt a pesti bérházak sorsa. A huszadik század elejére felépült impozáns neoklasszikus-szecessziós-eklektikus épületegyüttesek az évtizedek során fokozatosan leamortizá-

lódtak. Állaguk ma nagyrészt romos. A lakók csak ideiglenesen élnek itt, vagy legalábbis így remélik. A nagyszerű bejárati ajtókat, bár fillérekbe kerülne, nem festik újra. Az egykor híresen szép bejárókban koszos kukák, a lépcsőházban gyanús foltok és hiányos csempézetek. A külső vakolat és a stukkók lehullottak, az utcafront gyakran háromnegyed százados belövésnyomokat visel magán.

A magyar demokrácia inkább a pesti bérházakra hasonlított. A hősidőkben létrehozták, akkor nagyszerűnek tűnt, majd szép fokozatosan lett az enyészeté. Nem javították a hibáit, nem érezték a bennük lakók sajátjuknak, találatokat is kapott bőven.

Magyarország ma a hideg polgárháború szintjéig megosztott ország. Az egyik fele szerint mostanra állt helyre a rend, az igazság. A másik fele szerint semmi sincs rendben. A felek, ha szerepet cserélnének, ahogy egy demokráciában elvileg időnként szokás, akkor velük az elégedettség és a reménytelenség is felcserélődne. Ugyanakkor nem a kormánypárt–ellenzék az egyetlen törésvonal. Legalább ennyire súlyos a lent és a fent kérdése.

Ez a kötet harmadik lehetőséget szeretne kínálni a rendszerváltás nacionalista és a liberális olvasatai mellé. Zöld-baloldali olvasatot. A magyar közbeszédben elharapózott „balliberális" jelző ugyanis nonszensz, ellentmondás, vegetáriánus steak. A liberális és a baloldali a nyugati világban két egészen különböző ideológiai áramlat. Ha valaki azt sugallná ott, hogy a liberálisok, illetve a szociáldemokraták és a zöldek egy tábort alkotnak, vagy akár csak működőképes koalíciót tudnának összehozni, nem vennék komolyan.

A kötet írásai az *Új Egyenlőség* online társadalomelméleti magazin első öt évében jelentek meg a szerkesztőktől és felkért szerzőktől. A folyóirat egyértelmű világképet képvisel: a szolidaritás, az empátia, az igazságosság, a szabadság, a fenntarthatóság és a gazdasági demokrácia értékeit. A magazin

alapításához és működéséhez jelentős támogatást nyújt az Új Egyenlőség Kiadó és annak vezetője, Gábor Péter. Jelen kötet megjelenését a német Friedrich Ebert Alapítvány (FES) budapesti irodájának támogatása tette lehetővé. Hálásak vagyunk érte, nagyon sokat tettek a harmadik lehetőség, a szociális demokrácia megteremtéséért. Köszönjük!

A rendszerváltás egyértelmű kudarca

A kötet nyitó fejezetében a rendszerváltást értékeljük. Tamás Gáspár Miklóstól idézzük, hogy annak kimondása, hogy a rendszerváltás kudarc volt, ma már lapos közhely. Az okokban azonban olyannyira nincs konszenzus, hogy a magyarázatok még csak nem is politikai táborok alapján oszlanak meg, ahogy az szokásos hazánkban, hanem ahány egykori résztvevő, annyiféle magyarázat. Szalai Erzsébet szociológus nyitó írásában ezt be is mutatja a legkülönbözőbb szereplők visszaemlékezéseinek elemzésével. Ám a rendszerváltás nem az elit feladata elsődlegesen, hanem a szélesebb társadalomé. Bíró-Nagy András politológus ezért egy reprezentatív felmérésre hivatkozva elvégzi a rendszerváltás társadalmi értékelésének elemzését. Széles körben ismert tény, hogy a magyar társadalom a Kádár-korszakot tartja az elmúlt száz év legjobb korszakának. Első látásra ellentmondás, hogy egy ma dominánsan baloldali társadalom hogyan vélekedhet így. A mélyebb elemzés azonban feltárja, hogy annak a korszaknak elsősorban az anyagi biztonságát és a társadalmi békéjét sírják vissza a magyarok, nem a politikai berendezkedését. Ezek az értékek még a fideszesek nagy része számára is fontosak. A Kádár-korszak legnagyobb hibájaként a hétköznapi emberre nehezedő ideológiai alkalmazkodási kényszerre panaszkodnak, legerősebben a mai fideszesek.

Nehéz megérteni, hogy miért nem látják a párhuzamot a mai korral. A rendszerváltás politikai megítéléséről sokat elárul, hogy az azóta regnáló összes kormány csalódást keltett a magyar társadalom egészében, egyetlenegy sem akad közöttük, amelyiknek széles körű támogatottsága, elismertsége lenne visszamenőleg. Az is rendkívül aggasztó, hogy a harminc alattiak körében az apolitikus szemlélet, sőt, a politika tudatos elutasítása a jellemző. A magyarok rendszerváltáshoz kötődő legnagyobb csalódása messze a társadalom egészét átszövő korrupció, illetve az egyenlőtlenségek látványos növekedése.

A rendszerváltás megítélésével kapcsolatos elemzést Éber Márk Áron szociológus folytatja, aki a világrendszer-elemzést javasolja értelmezési keretként. Állítása, hogy a '89-es reményeknek a Nyugathoz történő gazdasági felzárkózásról túlságosan optimisták voltak. A globális gazdaság ugyanis nem egymás melletti pályákon mozgó, egymástól független országok versenye, ahogy azt a liberális piaci ideológia láttatni szeretné. A felzárkózás elsősorban nem az országok saját teljesítményétől függ, hanem a centrumtól való függés különböző formáitól.

A rendszerváltással foglalkozó fejezetet ismét Bíró-Nagy András empirikus elemzése zárja, mégpedig az Európai Unió megítéléséről. A rendszerváltás egyik legvonzóbb eleme volt a Nyugat-Európa által korábban létrehozott közösséghez való csatlakozás. A lelkesedés máig kitart, a Fidesz-kormányzat minden ellentétes propagandatörekvése ellenére a magyarok máig túlnyomó arányban uniópártiak. Még a fideszesek több mint fele is mérsékelten pozitív álláspontot foglal el, az ellenzékiek pedig még erősebben igenlik az Uniót. Ismert a korábban unióellenes Jobbik uniópárti fordulata. A közösségről ugyanakkor elsősorban a fejlesztési transzferek, a pályázati lehetőségek jutnak a magyarok eszébe a legpozitívabb aspektusként. A legnegatívabbként pedig a menekültkérdés, amelyben még az ellenzéki szavazók nagy része is a kormányzat „migráns"-ellenes narratíváját fogadta el.

Hogyan jutottunk Kádártól Orbánig?

A második fejezetben a kötet címének megfelelően választ kívánunk adni arra, hogy mi okozta a magyar demokrácia fokozatos erózióját, a társadalom érdektelenné válását, az egyszemélyes kormányzás visszatértét. Ebben a magyarázatban arra az újszerű irodalomra támaszkodunk, amely az elmúlt években a jobboldali és liberális magyarázatok alternatívájaként létrejött, és ma már önálló, markáns korpuszként működik a magyar közvitákban. A fejezetben Ferge Zsuzsa szociálpolitikus és Pogátsa Zoltán közgazdász recenziói szerepelnek.

Scheiring Gábor gazdaságszociológus provokatív könyve az autoriter felhalmozó állam kialakulásáról magyarul és angolul is megjelent, nagy érdeklődést kiváltva nemzetközileg is. Scheiring szerint a '89 utáni neoliberális versenyállam elmulasztotta a lehetőséget, hogy szociális jóléti államként vagy fejlesztő államként a társadalom alsó osztályát is a demokrácia mögé állítsa. A materiálisan kiábrándult munkásoknak Orbán Viktor szimbolikus identitást ígért, sikerrel. A névleges baloldal cserbenhagyta őket, így a Fidesz mögé álltak, amely aztán létrehozott egy autoriter felhalmozó államot. Ez a „nemzeti" tőkét hozza helyzetbe a liberálisokhoz korábban köthető, dominánsan német nemzetközi tőkével, bár az utóbbi csoporttal is sikerrel egyezik ki. Scheiring azonban empirikus elemzéssel bizonyítja, hogy a helyzetbe hozott „nemzeti" tőke sokkal szélesebb annál, mint amit Magyar Bálint szociológus és volt liberális politikus elterjedt „maffiaállam"-tézise sugall.

Fábry Ádám, a politikai gazdaságtan szakértője, Argentínában él és dolgozik. Egyelőre csak angolul megjelent könyve még Scheiringnél is messzebbre nyúl vissza az okokat keresve. A rendszerváltás utáni neoliberalizmus gyökereit a pártállam „reform"-hullámaiban találja meg, amely a gyakorlatban nem

jelentett mást, mint az állam szimbolikus lefokozását és a piaci mechanizmusok idealizálását. A gyakorlatban azonban – ahogy ez a neoliberális elképzeléseknél lenni szokott – nem a valódi érdemi verseny valósult meg a rendszerváltás után. Ahhoz ugyanis legalább egy érdemi újraelosztó jóléti állam szükségeltetett volna, illetve átlátható, igazságos privatizáció. Ehelyett a gyakorlatban a késő Kádár kori technokrácia hatalomátmentése történt meg a politikai rendszerváltás szimbolikus csinnadrattájának petárdaködében. Fábry szimbolikus értelemben itt a Pénzügykutatási Intézet körét emeli ki, egyetértve Szalai Erzsébet korábbi írásaival. Ez a rendszer azonban, ahogy várható volt, hamar elvesztette tömegtámogatását, megnyitva az utat a Fidesz autoriter kapitalizmusának. Ez azonban ugyanúgy neoliberális, mint elődje, ért egyet Fábry Scheiringgel.

Sebők Miklós közgazdász a rendszerváltást Antonio Gramsci elemzési keretében vizsgálja. Szerinte ezt a neoliberális, modernizáló „organikus" közgazdászelit határozta meg, és hozott létre kulturális hegemóniát az új rendszerben. Ebben segítségére volt hálózatosodása, intézményformáló képessége, szoros politikai kapcsolatrendszere, királycsináló képessége, illetve a gazdaság-tudomány-politika forgóajtó működése. Sebők egyetért Fábryval és Szalaival a tágabb értelemben vett pénzügykutatós kör kulcsszerepét illetően. A modernizációs retorika azonban zátonyra futott a felzárkózás elmaradásával, a mindent átható korrupcióval, az egyenlőtlenség és igazságtalanság elharapózásával, az európai uniós integráció keltette csalódással, illetve a nyugati világ általános térvesztésével. A liberális modernizátorok által uralt térfél támogatásvesztése átengedte a terepet a Fidesznek, és a párt 2010-es hatalomra kerülésével a kulturális hegemóniát a rivális kör, a gazdasági nacionalisták Matolcsy György és Bogár László által fémjelzett csoportosulása vette át. Ők, tanulván ellenfeleiktől, szintén je-

lentős intézményépítéssel és gazdasági-politikai térfoglalással erősítették pozícióikat.

Éber Márk Áron szociológus könyvének megközelítése kevésbé politikai, inkább társadalomszerkezeti. Szerinte a rendszerváltás ígérete a Kolosi Tamás-féle híres „terhes babapiskóta" alakú társadalom volt, azaz a széles és erős középosztály, kis elittel és *underclass*-szal. Ezt a középosztály-retorikát később a Fidesz is átvette. A középosztály azonban Éber szerint elmélet nélküli, eluzív fogalom. A valóságban csepp alakúvá vált a magyar társadalom, ahol egy vékony, de nagyon gazdag elit jelenti az uralkodó osztályt a csepp alsó gömbjében lévő, kiszolgáltatott alsó osztály felett. A globális kapitalizmus világrendszerébe betagozódva Éber szerint amúgy is csekély esély volt a nyugati típusú társadalomszerkezet kialakulására Kelet-Európában.

Szombati Kristóf egyelőre szintén csak angolul megjelent könyve a vidéki Magyarország sorsát, illetve a cigányok és nem cigányok együttélésének folyamatait vizsgálja a rendszerváltás után, empirikus megfigyeléseire támaszkodva. Arra a következtetésre jut, hogy a névleges baloldal nem volt kész érdemi esélyeket adni a vidéki perifériáknak. Ez pedig egy lassított felvételben lejátszódó karambollá tette a hónapról hónapra élő átlag, illetve a romákkal azonosított *underclass* összeütközését. A baloldal a jóléti állam helyett a közmunkaprogram elődjének jobboldali programját volt csak képes ajánlani, amivel totálisan elvesztette a szavazóit, sőt még az aktivistáit is. Megnyílt a terep a rasszista, rendfenntartó szlogenek alatt masírozó Magyar Gárda előtt. A Jobbik előretörését a kormányra kerülő Fidesz aztán úgy „kezelte", hogy átugrotta, és szélsőséges retorikával elszipkázta szavazóit.

Ferge Zsuzsa szociálpolitikus, akadémikus és kutatócsapata a szociálpolitika rendszerváltás utáni működését vizsgálta. Arra a következtetésre jutottak, hogy kormánytól függetlenül a szociál-

politika sohasem töltötte be azt a szerepet, mint a nyugati világban. De még csak szimbolikusan sem jelent meg ez a szakpolitika megfelelő szerepben; a humán erőforrást megtartó szerepe helyett csak a lelkiismeret minimális megnyugtatására szolgált, maradékelvű finanszírozással. Sőt, néha még ezt a szerepet sem töltötte be, hiszen Ferge széles körben ismert megfogalmazásával perverz újraelosztást hajtott végre a szegényektől a gazdagok felé, nem pedig fordítva. Ezzel pedig nem ellensúlyozta a piac társadalmi polarizációját, hanem még rá is erősített. Ennek önmagában is súlyosan igazságtalanság következményei voltak. Ezenfelül pedig egyenes úton vezetett a demokrácia amortizálódásához. Az ugyanis osztálykompromisszumra épül.

Osztálytársadalom

A harmadik fejezet azt bizonyítja, hogy Magyarország, minden ellenkező híreszteléssel szemben, osztálytársadalom. Éber Márk Áron írása bemutatja, hogyan működnek a személytelen osztálymechanizmusok a magyar társadalom hétköznapjaiban. Ennek elbeszélése azonban nehézségbe ütközik, ugyanis az osztályra építő nyelvezetet a szovjet típusú állampárt hatalomvédő retorikája generációkra diszkreditálta. Azt is részletezi, hogyan vagyunk hajlamosak az emberi sorsokat individualizálni, perszonalizálni, morális kérdéssé degradálni, elfedve ezzel a háttérben kemény kényszerként és korlátként jelen lévő osztályviszonyokat.

Scheiring Gábor ezt követő tanulmánya arról szól, hogy a demokrácia fenntartása a különböző osztályok közötti kompromisszumra épül. A legjobb példa erre a huszadik századi szociáldemokrata jóléti állam. Példák hosszú sorával illusztrálja, hogy ahol ez a kompromisszum nem jön létre, ott a demokrácia sem működőképes, helyébe autokrácia lép. A kelet-európai rendszerváltások után az új gazdasági elit, osztálynyelven az uralkodó osztály ilyen kompromisszumra nem volt kész, aminek a következményei világosak.

Ha már beláttuk, hogy a demokrácia osztálykonfliktus és osztálykompromisszum, akkor egyértelműen adódik Kiss Ambrus politológus elemzésének központi kérdése: megfelelő-e a magyar szakszervezeti mozgalom az osztályérdekek képviseletére? A ténylegesen baloldali politikai pártok mellett ugyanis az akciókész, széles támogatottsággal rendelkező szakszervezet a másik feltétele az osztálykompromisszum kiharcolásának. Kiss azt találja, hogy minden gyengesége ellenére még mindig a magyar szakszervezeti mozgalom az egyetlen magyarországi tömegmozgalom, szemben a harmatgyenge civil szférával és az „üzenetrögzítősnek" csúfolt, tagsággal alig rendelkező politikai pártokkal. A szakszervezetek azonban inkább a magasabb bérezésű foglalkoztatottak munkahelyein vannak jelen, a legkiszolgáltatottabb munkavállalók képviseletét csak minimálisan látják el. Saját magukat lövik lábon jelenlegi finanszírozási rendszerükkel, amely a befizetett, amúgy igen jelentős tagdíjakat helyi szinten elkölti, fenntartva ezzel az országos politikában kulcsszerepet vivő konföderációs szint kritikus kitettségét az állami finanszírozásnak. Mindeközben Kiss a munkavállalók között végzett reprezentatív felmérésében erős egzisztenciális félelmet tapasztal.

Az értékrendszer mint a jövő alapja

A záró fejezetben a magyar társadalom értékrendszerét vesszük szemügyre. Ismét csak Bíró-Nagy András következik, ismét reprezentatív felmérésre alapozva. Azt találja, hogy a gyakran görögdinnyének nevezett zöld-bal ideológia támogatottsága a magyar társadalomban meglepően magas, a legtöbb kérdésben erősebb és meghatározóbb a többi irányzatnál. A jobboldal két okból van ennek ellenére tartósan kormányon. Az egyik ok a korábbi névleges baloldali politika hiteltelensége, súlyos legitimitásvesztése. A második pedig az, hogy érdemi zöld-baloldali alternatíva hiányában a Fidesz sikeresen mobilizálja a jobboldali identitástoposzokat, erős kohéziót tartva fenn velük.

Ezután Pogátsa Zoltán közgazdász-szociológus érvel az ellen, hogy bármely társadalmat, így akár a magyart is homogenizáló nemzetkarakterológia alapján írjuk le. Ez ugyanúgy problematikus a jobboldal kritikátlanul heroizáló retorikájában, mint annak inverzében, a liberálisok negatív homogenizálásában. A különbség a kettő között az, hogy az elsőnek van választási potenciálja, a második azonban taszítja a választókat. A ténylegesen létező társadalmak egymással konfliktusban álló értékklaszterekből állnak. Állandóság nincs, az értékrendszert az intézmények ugyanúgy alakítják, mint fordítva. Éppen ezért útfüggőség sincs, a politikus feladata a megfelelő narratívák, intézmények, ösztönzők kialakítása.

A fejezet utolsó írásában, egyben a kötet záró elemzésében Perintfalvi Rita teológus veszi górcső alá a hazai kereszténységet annak alapján, hogy hol tart ma a globális katolikus egyház. Ferenc pápa új könyvét recenzálva világosan kimutatja, hogy a Fidesz-KDNP által állítólagosan képviselt értékek nem felelnek meg a Vatikán iránymutatásának, inkább politikai mobilizálásra szolgálnak. Szükséges a hazai kereszténységen

belül is a szolidaritás, az empátia, a szabadság, a fenntarthatóság értékeire épülő párbeszéd a társadalomkép felülvizsgálatáról. Érdekes módon ezek az értékek megegyeznek azokkal, amelyeket az *Új Egyenlőség* zöld-baloldali világképe is képviselt. Katolikusok és zöldek, illetve szocdemek között tehát jelentős átfedés létezik, könnyen létrejöhet az együttműködés.

* * *

Kötetünk célja egyrészt a visszatekintés, az értékelés. Harmadik narratívát kínál a nacionalista és a liberális rendszerváltás-értelmezésekkel szemben. A demokrácia szentélyét minden generációnak szét kell szednie, hogy tudatos legyen vele a kapcsolata.

Másrészt az is célunk, hogy figyelmeztessük a jövő politikusait: ha nem tanulnak a '89-es rendszerváltás kudarcából, ha ugyanazon a kirekesztő osztályalapon kívánják berendezni az Orbán Viktor utáni világot, akkor ne várjanak mást, mint újabb kudarcot. A demokrácia szentélye csak akkor lesz fontos, csak akkor őrzik, ha az mindenkié.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
958447
1881
SZEGED

I.

A RENDSZERVÁLTÁS: KUDARC

Szalai Erzsébet

A RENDSZERVÁLTÁS SZÉTTARTÓ EMLÉKEZETE

Az *azonnali.hu* internetes portál 2019 őszén a rendszerváltás 30. évfordulója alkalmából körkérdést intézett neves értelmiségiekhez (többek között hozzám is). Techet Péter felkérő levelében a következő kérdések megválaszolására hívta fel a megkeresetteket: A rendszerváltáskor, majd az azt követő harminc évben mit rontott el az ország? Mit lehetett volna másként csinálni? Mennyiben haladtuk meg az 1989 előtti rendszert? És jó-e, hogy meghaladtuk? Egyáltalán tényleg elrontottunk-e bármit is, nem inkább sikertörténetként kéne-e tekinteni 1989/1990-re?

A felkért értelmiségiek közös jegye, hogy valamilyen formában aktívan részt vettek a rendszerváltás folyamatában, majd különböző időpontokban elhagyták az intézményes politikai teret. Másrészt az általuk reprezentált eszmei-ideológiai áramlatoknak túlrajzolt, vagyis karakterisztikus, paradigmatikus képviselői. A válaszolók markánsságából adódóan mindhárom fő eszmeáramlat döntően a „szélsőségeivel" képviseltette magát a szövegfolyamban: a liberálisoknak főként a neoliberálisai, a baloldaliaknak főként a radikális baloldalijai, a konzervatívoknak a radikális jobboldalijai szólaltak meg.

Végül, de nem utolsósorban, a 13 hozzászóló kettő kivételével 1945 és 1952 között született, tehát a „nagy" generáció tagja – vagyis mai gúnynevén *boomer*.

Írásomban az ennek nyomán született szövegeket fogom elemezni, döntően a bennük feltáruló emlékképek és ideo-

lógiák szempontjából. Külön vizsgálom azokat, akik a rendszerváltás első vonalában, és azokat, akik alaphivatásuk mellett, epizódszereplőként vettek részt a folyamatokban. Az írás utolsó részében arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy a megszólaló *boomer*ek milyen képet, üzenetet közvetítenek a rendszerváltásról, majd az azt követő harminc évről a ma felnövő, fiatal generációk számára.

Az első vonalban

Mint azt több írásomban is kifejtettem, a rendszerváltás valódi főszereplői a közvélekedéssel szemben nem az alapvetően demokratikus érzületű klasszikus értelmiségiek, hanem a késő kádári technokraták voltak: azok a fiatal, feltétlen piacpárti szakemberek, akik az állampárt-pártállam berkeiben nevelkedtek, és a '80-as évek végére meghódították a kulcspozícióit.

Iványi György

Egyik paradigmatikus alakjuk az 1989-ben született Budapesti Értéktőzsde alapítója, majd az első bankprivatizáció levezénylője, Iványi György. Írásában nem kertel, feketén-fehéren leírja, hogy a rendszerváltás velük, fiatal technokratákkal kezdődött: emlékei szerint egy 1989 tavaszi tüntetést szemlélve – a tőzsdetanács üléséről kijőve – szembetalálta magát a szabadságot követelő tüntető tömeggel, és akkor megfogalmazódott benne egy kérdés: „No – gondoltam –, hol is készül az új világ? Mögöttem vagy előttem?" Dilemmája jogos volt, hiszen a magyar kapitalizmus gazdasági alapjainak lerakása már a '80-as évek második felében végbement, azzal párhuzamosan, ahogy a szocializmus – szavai szerint – végelgyengülésben kimúlt.

És ma már tudja, és büszkén ki is mondja saját kérdésére a választ: „Nem az a '89-es, fényes március volt a rendszerváltás pillanata. Nem volt az a köztársaság kikiáltása, vagy az első demokratikus kormány és parlament hivatalba lépése sem. A rendszerváltás korábban kezdődött, és ma sincs vége."

A politikai folyamatok Iványi számára másodlagosak, nem is igen foglalkozik velük. Számára a rendszerváltás ígérete így hangzott: „Olyan világ közeledése, melyben nem a hűségért védelem, hanem a versenyben elért eredmény a mérce. Amelyben az sikeres, aki jobb árut, szolgáltatást, gondolatot, munkát, tudást, értéket kínál embertársainak, jobb áron." Verseny – és semmi eszmény, semmi szolidaritás…

Berend T. Iván

A legfelső, állampárti szinten vett részt a rendszerváltás vezénylésében a gazdaságtörténész Berend T. Iván, aki a '70-es években a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, 1985–1990-ig az MTA elnöke, 1988 és 1989 között pedig az MSZMP utolsó Központi Bizottságának tagja volt. Társadalmi státuszát tekintve a késő kádári technokrácia és az új reformer értelmiségi szerep közötti térben helyezkedett el.

Berend szerint a rendszerváltás elkerülhetetlen volt, és nem lehetett volna jobban csinálni: „1989 történelmi fordulata egy elavult, a modern társadalmi-gazdasági fejlődés követésére képtelen, a világ fejlettebb, technikai vezető részétől elvágott, bár Magyarországon érdemben reformált és javított, de alapjaiban rossz szovjet mintájú államszocialista rendszernek vetett véget. […] Ezzel lehetőség nyílt a világ élenjáró országaival való szoros kapcsolattartásra, a mindenkori új technika átvételére, a világgazdaság éltető véráramába való szerves bekapcsolódásra." Hogy ez a bekapcsolódás csakis félperiférias, tehát ismét kiszolgáltatott pozícióból volt lehetséges, azt Berend

nem említi. A 2010-es, „illiberális" fordulatot, a szerinte újabb rendszerváltást a történelmi örökségből és egy világszinten is megfigyelhető folyamatból, az autoriter rezsimek előretöréséből eredezteti. Ennek okait nem elemzi.

Már 1989-ben előre jelezte a történelmileg ismert szélsőjobboldali tendenciák megjelenését egy nemzetközi lapnak adott interjújában, ami miatt a belügyminiszter feljelentette. A pert ugyan megnyerte, 1990 tavaszán mégis az Egyesült Államokba távozott, és az UCLA professzora lett. Bár ahogy írja, a rendszerváltás számára nem jól indult, történelmi jelentőségét ma is rendkívül pozitívnak látja, mai eltévelyedését korrigálhatónak tekinti.

Lendvai Ildikó

Berendhez hasonlóan Lendvai Ildikó is köztes szerepet játszott a rendszerváltásban, ő is egy késő kádári technokrata és egy új reformer értelmiségi keveréke volt: „1989-ben az ország két világ határán állt. Történetesen én is. Az év első két hónapját még az egypártrendszer pártközpontjában töltöttem, a többit már egy könyvkiadóban, »rendes« értelmiségiként. [...] Jellemző a »pongyola diktatúra« viszonyaira, hogy a pártközpontból is többen jártunk a reformkörök összejöveteleire. [...] Én két világ határán ott voltam a Hősök terén, és – hiszen egy ideig a főnököm volt, bár két mondatot sem beszéltünk egymással – elmentem, ha nem is Kádár temetésére, de a ravatalához igen. [...] Az ősz már a frissen alakult MSZP soraiban talált. Talán magamnak is bizonyítani akartam, hogy létezhet demokratikus, modern baloldal is a régi zárt és korlátos helyett, nem volt tehát teljes tévút az addigi életem sem. Éppen lehettem volna riadt vagy aggodalmas is, de lelkes voltam és felszabadult."

Vagyis Lendvai Ildikó azok közé tartozik, akik nyíltan bevallják: azért nem lett például egy liberális párt tagja, mert múltja alapján az önmaga számára sem lett volna hiteles szerep.

Így kompromisszumként maradt számára egy magát szocialistának nevező párt tagjának és egyik vezetőjének lenni. Ezen a szálon válik érthetővé, hogy később miért volt olyan könnyű létrehozni az MSZP–SZDSZ-koalíciót – eszmei szakadék nem tátongott a két párt között, és főként a demokratikus ellenzékből rekrutálódó SZDSZ-szel való szövetségtől a kisebbrendűségi érzéssel küszködő Szocialista Párt saját legitimációjának megerősítését remélte.

Ugyanakkor visszaemlékezése szerint *nézeteit* tekintve az induláskor Lendvai nem volt neoliberális: „Magam úgy képzeltem, hogy lehetséges olyan berendezkedés, amely megvalósítja a teljes politikai és kulturális pluralizmust, de valamilyen vegyes gazdaság bázisán megakadályozza a nagy társadalmi különbségek kialakulását, az állami támogatás révén továbbra is elérhető árú művelődésen át sokaknak biztosítja az emelkedés, a mobilitás esélyét."

Az első tíz év nagy zuhanása, tömegek deklasszálódása ellenére Lendvai a rendszerváltás első tíz-tizenkét évét sokkal inkább sikerként, mint sikertelenségként élte meg: „A rendszerváltás első félidejében még nem álltunk vesztésre." Azt látjuk, hogy pártjának akkori, még viszonylag stabil helyzetét kivetíti a valójában talaját vesztett társadalom egészére. Maga is látja nagy tömegek helyzetének romlását, de a jogállamiság „építményét ma sem kell szégyellni" – írja, miközben tudva levő, hogy az univerzális szociális jogok kiiktatása az Alkotmányból a politikai rendszerváltáshoz kötődik.

Mindazonáltal cikke második felében Lendvai részletesen ír saját kormányai tévedéseiről és vétkeiről – amelyekben egy ideig az MSZP elnökeként is osztozott: a demokrácia a gyakorlatban az elitek demokráciájaként működött; rosszul hitték, hogy a gazdasági növekedés hozadéka előbb-utóbb „lecsorog" az alsóbb társadalmi csoportokhoz; nem szabályozott, „humanizált" piac, hanem vadkapitalizmus épült ki; az állam szerepe

tisztázatlan maradt; elmaradtak a humán tőkébe való beruházások; a politikát pragmatikus, technokrata tevékenységnek tekintették, elmaradt a közösségépítés.

Az emberek megingott biztonságérzete vezetett a vezérkultuszhoz. Mindazonáltal „semmilyen 2010 előtti bűn nem menti, ami 2010 után történt".

Pető Iván

A történész a demokratikus ellenzék tagja, az SZDSZ egyik prominens vezetője, sőt egyik egykori elnöke volt. Írását azzal a vallomással kezdi, hogy 1988–1990, a rendszerváltás időszaka közéleti értelemben élete legboldogabb korszaka volt. „Nem úgymond akkori fiatalságom, reményeim, vágyaim miatt látom így, hanem mert a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtésével olyasminek lehettem a cselekvő részese, némileg formálója, amit feltétel nélkül helyesnek, jónak tartottam. [...] Ma is úgy vélem, hogy ez az időszak nemcsak az én életemnek, de a magyar történelemnek is az egyik legnagyszerűbb pillanata volt."

Pető szerint a „kommunista" rendszer gyakorlatilag összeomlott, mert *fenntarthatatlan* volt. Ebben a kiemelt szóban összesűrített formában jelenik meg az akkori reformközgazdászok megkérdőjelezhetetlen domináns pozíciója a reformértelmiségen belül – mint arra új könyvében Sebők Miklós is rámutatott.[1] A fenntarthatatlanság-fogalom tőlük származik. Azt fejezi ki, hogy mindaz, amit a létező szocializmus életszínvonalban és

[1] *Paradigmák fogságában: Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban* (Budapest, Napvilág Kiadó, 2018). Lásd a könyvről írott recenziómat az *Új Egyenlőség* honlapján (https://ujegyenloseg.hu/allam-kapitalizmus-elitek-es-ideologiak-a-rendszervaltas-utani-magyarorszagon/), illetve Pogátsa Zoltán ismertetését ebben a kötetben.

szociális biztonságban adott, csak egy illúzión alapult, és nem „nyújtható" tovább a társadalomnak. A szerző bevallja, hogy tudták: „bizonyosnak látszott, hogy a szükségesnek ítélt, elkerülhetetlen gazdasági változásokat és ennek szociális következményeit demokratikus berendezkedés keretei között is – kicsit durván fogalmazva – le kell gyömöszölni a társadalom torkán."

Miközben a társadalom „tulajdonképpen szocializmust szeretne kommunisták nélkül".

Sok mindent lehetett volna persze másként csinálni, de szerinte az alaptendencia helyes irányba mutatott. A hibák közül kiemeli, hogy az alkotmányozás folyamatában „a rendszerváltáskor elfogadott alkotmányos szabályok stabilitása nem kapott megfelelő védelmet, holott más országokban jócskán lehet erre technikát találni". Többek között ez nyitotta meg az utat 2010-től a Fidesz ismétlődő kétharmados választási győzelmeihez és a lehetőségéhez, hogy a választási szabályok módosításával a Fidesz előnye bebetonozódhasson, hiszen a párt célja egyértelműen az, hogy leválthatatlan legyen.

Írása zárásaként Pető leszögezi: „A 2010-es rendszerváltoztatás nem szükségszerű korrekció, se nem tervezett rendszerhiba. Leginkább alkotmányos puccsnak nevezném, amennyiben egy alkotmányos eszközökkel hatalomra került csoportosulás anélkül, hogy valódi szándékát előzetesen felfedte volna, önös céljai érdekében szinte kizárólagos, mert lényegében ellenőrizhetetlen, demokratikus úton leválthatatlan hatalmi rendszert teremtett magának."

Tamás Gáspár Miklós

A filozófus szintén a demokratikus ellenzék tagja volt, akkoriban konzervatív liberális, ma baloldali rendszerkritikai értelmiségi. Az SZDSZ egyik fő alapítója, majd a '90-es években első vonalbeli vezetője szerint az az állítás, hogy a rendszerváltás

megbukott, nem más, mint sima közhely. A kapitalizmusban való általános csalódottságot fejezi ki, azt, hogy az emberek utálják a többpártrendszert és a magántulajdont. Szerinte azt kellene megmagyarázni, miért veszteség, vagy veszteség-e egyáltalán az alkotmányos jogállam 2010 utáni szétzúzása, és hogy a joguralom csakugyan a Nyugat történeti kiváltsága-e vagy sem. Erre a kérdésre azonban hosszas elmélkedés után sem ad választ.

Szerinte a rendszerváltás azonos az SZDSZ-szel, és ehhez kapcsolódóan nem igaz az a gyakori állítás, hogy a rendszerváltásnak nem volt programja. Ilyennek tekinti az 1987-es *Társadalmi Szerződést*, majd az SZDSZ által közreadott 1989-es programot, *A rendszerváltás programját*. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a két dokumentum tartalmilag eltér egymástól. Az első, a Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottilia által jegyzett *Társadalmi Szerződés* a maga markáns önigazgatási követelésével valójában egy harmadikutas program, amely 1989-re „elavult". Az SZDSZ rendszerváltó programja már a „szociális piacgazdaság", keményebb kifejezéssel a magántulajdon szentségén alapuló kapitalizmus „bevezetését" tűzte ki célul.

Végül gondolatmenetét azzal zárja, hogy „a rendszer mindenesetre, úgy, ahogy van, se nem legitim, se nem elismert. [...] Nem csoda, hogy a politikai gondolkodást a legelvadultabb babona és az irracionális, fogalmatlan moralizálás jellemzi".

Halmai Gábor

Az alkotmányjogász és új reformer értelmiségi 1989 decemberétől 1995-ig az újonnan létrehozott Alkotmánybíróság elnökének főtanácsadója volt. „A liberális demokrácia elvei iránt elkötelezett alkotmányjogász számára nem lehet elképzelni izgalmasabb kihívást ennél a hat évnél."

A szerző gondolatmenetének fő vonalát a 2010-es autoriter fordulat elemzésére fűzi fel. Szerinte a rendszerváltáskor több mindent is elrontottunk. „A többes szám első személyt is vállalom." Emellett számos körülmény is ebbe az irányba hatott: a társadalom csalódott a gyors gazdasági rendszerváltásban, a piacgazdaság pedig „értelemszerűen" növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, ami sokak számára az életszínvonal csökkenését, a szociális biztonság elvesztését is jelentette.

Az alkotmányozási folyamat hibáiról írja: „a kerekasztal két (vagy három), egyaránt illegitim résztvevője harminc évvel ezelőtt megállapodott egy tartalmában a nyugati mintáknak teljesen megfelelő, liberális demokratikus alkotmányban, azzal, hogy ezt majd felváltja egy immár eljárási szempontból is legitim végleges dokumentum, ami alkotmányjogi értelemben lezárhatta volna az 1989-ben indult alkotmányozási folyamatot, és egyben megnehezítette volna az új alkotmány módosítását, pláne egy még újabb elfogadását 2010 után." Ez a terv kudarcot vallott, ami 2011-ben megkönnyítette a Fidesz helyzetét: az Alaptörvény elfogadását a „rákosista" alkotmány kicserélésének hazug érvével igazolhatták. „Az új Alaptörvény megalkotását nemcsak az érintetlenül hagyott kétharmados szabály, hanem a rendkívül aránytalan választójogi rendszer változatlansága is segítette." A jogi alkotmányosság dominanciája: „az alkotmányos rendszer kialakítása jórészt az elit, és ezen belül is a jogászi szakma képviselőinek ügye volt. Lehetett volna erősebb a társadalmi részvétel."

Mindezek mellett Halmai szerint „alapvetően az autokraták felelősek a demokrácia elveszejtéséért, hiszen a választópolgárok a nekik felajánlott lehetőségek közül tudnak választani. Ugyanakkor a liberális demokrácia elvei és feltételei iránti érdektelenség és az alkotmányos kultúra hiánya felveti a »nép« felelősségét is az autokratikus populizmus sikerében."

Epizódszereplők

Seres László

Liberális újságíróként és új reformer értelmiségiként ott volt minden fontos történésnél. Nagy várakozásokkal tekintett a rendszerváltás elé: „új morált akartunk. Olyat, amely markánsan különbözik a párttitkárok és téeszelnökök fülledt hazugságaitól; ja, és ezenkívül demokráciát, többpártrendszert akartunk az egypárti diktátum helyett, piacot a kézben tartott gazdaság helyett, teljes szólásszabadságot az állami médiamonopólium helyett."

A szerző szerint mára visszasüllyedtünk a szocializmus viszonyai közé: „Soha nem fogjuk tudni eldönteni, pontosan hol és miért ment félre a rendszerváltás, de tény, hogy ma ugyanazokat a frusztrált, depressziós és igen mérges arcokat láthatjuk az utcán, mint Grósz Károly idején. [...] Ezt nem kenhetjük a rendszerváltó elitre. [...] Nem a választott út volt a legrosszabb, sőt a német közjogi berendezkedés átvétele, a nem közvetlen elnökválasztás, majd az Antall–Tölgyessy-paktum a lehető legjobb húzás volt. Elővehetnénk a »spontán privatizáció« kádereinek filléres átmentéseit, lenyúlásait, a kialakuló nagy munkanélküliséget – hiába, mert a magánosítás valamilyen formájának semmilyen alternatívája nem volt, az állami cégek nem voltak menthetők."

És itt válik Seres gondolatmenete neoliberálissá:

„Ha látok egyáltalán rendszerváltó okot a mai depresszióra, »Kádár népének«, a tekintélyelvűségnek és a korrupciónak a fennmaradására, az az, hogy a magánosítás, az egyéni felelősségvállalás ki- és megszervezése nem ment elég messzire." „Nem kellett volna hagyni, hogy a törvényi felügyeleten kívül (monopol)szolgáltatóként az államnak köze legyen az egészségügyhöz, az oktatáshoz, a gazdasághoz, a médiához. [...] A hamis biztonság győzött az egyéni szabadság és felelősség felett."

Széky János

A liberális újságíró és új reformer értelmiségi már 1989. május 13-ától – amikor bemondták, hogy a kormány felfüggeszti a vízlépcső építését – pozitív várakozásokkal tekintett a politikai folyamatok alakulására. Akkor úgy érezte, hogy a többpártrendszerű parlamenti demokrácia a közeljövőben megvalósulhat. Második várakozása, kívánsága, a kapitalizmus térhódítása akkor már egy ideje folyamatban is volt, „mivelhogy a pártállami elit egyik, színt nem valló frakciója indította el". Harmadik várakozása, vágya a szovjet uralom alóli felszabadulás volt.

A szerző többször is hangsúlyozza a „reformkommunisták" pozitív szerepét. „Egy, pontosabban két csoportról van szó a nomenklatúrán belül: a profi külpolitikusokról, akik a kellő információk birtokában az átlagnál jobban átlátták Magyarország geopolitikai helyzetét, és a gazdaságpolitikusok egy részéről, akik tisztában voltak vele, hogy az állami tulajdonon alapuló és rubel-elszámolású külkereskedelemre támaszkodó gazdasági modellnek nincs jövője." Nem véletlen, hogy „a Nemzeti Kerekasztal gazdasági megbeszélései rövid időn belül elhaltak, nem volt miről vitatkozni". „Akárhogy is, a kapitalista átalakulást mindkét oldalon egy-egy hozzáértő kisebbség akarta, de ez a két kisebbség nagyon jól megértette egymást." Széky mindent egybevetve úgy látja, hogy a nomenklatúra felvilágosult része jelentette a rendszerváltás folyamatának első számú motorját.

A folyamatok a kétharmados törvények és a példátlanul bonyolult választási rendszer megalkotásával csúsztak el a pozitív iránytól, alapvetően ez vezetett a Fidesz mai egyeduralmához. A szerző nézetei itt Pető Iván és Halmai Gábor álláspontjával harmonizálnak: „A fő baj az volt, hogy a résztvevők nem egyszerűen demokráciát akartak, ahol a nézetek, érdekek, pártok

és politikusok szabad versengéséből emelkednek ki a legsikeresebbek, s lesz kormánypolitika, hanem meg akarták határozni, hogy a váltás után milyen legyen a demokrácia. De hát ember tervez." Így, valamint a szociális és nacionalista populizmus bevetésével vált mára a Fidesz szinte legyőzhetetlenné.

Radikális jobb- és radikális baloldali szereplők

Bogár László

A ma radikális jobboldali főideológus, korábban új reformer értelmiségi „ős"-MDF-es volt, és bár nem küzdött a rendszerváltás első vonalában, ezzel együtt is úgy érzi, hogy „némi közvetlen felelősség is terhel azért a »valamiért« amit rendszerváltásként szokás emlegetni, hisz' 1990 és 2002 között nyolc éven át országgyűlési képviselő, nyolc éven keresztül pedig államtitkár voltam" (a kettő átfedte egymást – Sz. E.). De „akkor voltam a legboldogabb MDF-es, mikor MDF még nem is létezett".

A szocializmusról alkotott véleménye tömör: az szerinte nem más, mint „a kapitalizmusból a kapitalizmusba vezető út legkegyetlenebb szakasza... A szocializmust, amely valójában egy brutális politikai kapitalizmus volt, azért találták ki, építették fel és üzemeltették egy darabig a világ nem létező urai, hogy a hagyományos paraszti társadalom brutális felszámolása ne százötven évig tartson, mint Nyugat-Európában (»nincs idő fejfájásra«), hanem, ha lehet, inkább csak tizenöt évig. És lehetett! Minden tökéletesen sikerült, és miután véres péppé darálták a paraszti társadalmakat, a »szocializmus« még ténfergett kicsit, majd a térség könnyen, gyorsan, olcsón visszakerült eredeti tulajdonosaihoz." „A német és francia autógyárak telephelyeinek hálózatává lett."

Látnunk kell, hogy ez az okfejtés önellentmondást tartalmaz: nem lehet a szerző által szocialistának nevezett képződmény előtti társadalom egyszerre kapitalizmus és a hagyományos paraszti világ. Bogár konklúziója: „a 2010-es újabb rendszerváltásra éppen azért volt szükség, mert – miként Orbán Viktor akkor fogalmazott – »területi követeléseink vannak, visszaköveteljük a saját hazánkat«". A magyar társadalomnak igen mély lelki, erkölcsi, szellemi igénye van a kiszámíthatóságra és a biztonságra. „A nagyjából a kiegyezés óta kialakuló »modern« Magyarország lelki mintázatait alapvetően ez az igény határozza meg. Így tartósan kizárólag az képes itt uralmat gyakorolni, aki mélyen átérzi és megérti ezt az igényt. És persze van átlátható és kivihető stratégiája ennek megvalósítására."

Schiffer András

A radikális baloldal és a radikális jobboldal között ingadozó értelmiségi abbéli nézetével, hogy a globális kapitalizmus visszásságaival szemben csakis a nemzetállam jelenthet védelmező erőt, inkább a radikális jobboldalisághoz áll közel. A politikai rendszerváltás idején az akkor még harmadikutas MSZP-nek kampányolt: „Az első szabad választások kampányában »Dolgozói tulajdont!« követelő plakátokat nyaltam ki a házfalakra. Pár évvel később eszméltem rá, hogy a rendszerváltás nyerteseinek, a nomenklatúra-burzsoázia politikai képviseletének, a vagyonátmentők pártjának kampányoltam." Ma már világosan látja, hogy a rendszerváltás éveiben – a '90-es választási eredmény dacára – valójában egyetlen szervezett és tudatosan mozgó érdekszövedék volt a magyar társadalomban: a késő Kádár kori technokrácia, a pártállam ereszkéből kisarjadó nomenklatúra-burzsoázia.

„Nem volt szó itt semmiféle dolgozói tulajdonról, a szövetkezet és a szakszervezet egyenesen szitokszavakká váltak ezekben

az években." Társadalmi ellenállás a rablóprivatizációval szemben nem volt – a nép ugyanolyan passzív volt, mint közvetlenül 1989 tájékán. A szerző szerint „a '89–90-es rendszerváltással laboratóriumi nézőpontból majdnem hibátlan liberális jogállami szerkezet jött létre. Csakhogy ennek a szerkezetnek nem laboratóriumban, hanem a csökevényes magyar pártrendszer és a posztkádári magyar politikai kultúra valóságában kellett üzemelnie." Írása vége felé – az előzőnek némileg ellentmondva – a következőket állítja: „A sokszoros kompromisszumokkal 1990 nyarára összerakott rendszerváltó alkotmányos szöveg alapvető erkölcsi dilemmákat nem oldott fel. Az alkotmányozó hatalom előszeretettel tolta át a felelőséget az Alkotmánybíróságra: például a kárpótlás, az igazságtétel vagy a halálbüntetés kérdésében... Mindezekért a legkevésbé sem a Sólyom-féle Alkotmánybíróság a felelős. »Tetszettek volna forradalmat csinálni«" – idézi szerzőnk Antall Józsefet.

Mindazonáltal a 2010 utáni rendszervisszavágás – amely egyenes következménye volt a korábbi zsákutcás paradigmának és a beváltatlan ígéreteknek – nem csinálta vissza a rendszerváltást, és az azt megelőző „szörnyű világot". „A hatalom ma szabad választásokon elkergethető. Ez 1985-ben nem így volt" – zárja írását Schiffer.

Szigeti Péter

A jogásztól és radikális baloldali értelmiségitől semmit sem tudunk meg a rendszerváltáskor játszott szerepéről. Írásában nem tesz mást, mint hogy az elmúlt harminc év történetét a világrendszer-elmélet kereteibe ágyazva írja le. Írásának elején azt a közismert tételt boncolgatja, hogy az olyan, a világgazdaság félperifériáján lévő, nyitott országok számára, mint Magyarország, sem a világgazdaságba való betagozódás, sem

az importhelyettesítésre alapozott önállósági törekvések nem eredményezhetik a centrumokhoz való felzárkózást.

A rendszerváltás leglényegibb mozzanatát abban látja, hogy „a magyar államszocializmus kiegyenlített életviszonyait, szociális demokratizmusát [...] felváltotta az oligarchikus gazdaság, illetőleg a depressziós övezetek és az alul lévők másfél-kétmilliós szegénysége, ahol még a téli fűtés se megy. És még hozzá a prekariátus rétegek, ahol a felemelkedés reménytelen. A felső osztályok 1-2 milliós népessége persze élvezi a kinyílt világ adta lehetőségeket, eltérően a világgazdaság olcsó munkaerő-gazdaságába integrálódott bérmunkásainktól, alkalmazottainktól." A magyar társadalomnak csalódnia kellett: „nem jött be a »legyen kapitalizmus, csak a német munkás színvonalán zsákmányoljanak ki« óhaja." Szigeti számára egyértelmű, hogy „a köztulajdon népességeltartó képessége magasabb fokú volt, mint a privatizált gazdaságé". Ugyanakkor a szabad piacgazdaság is csak fikció maradt, hiszen „az elitek semmit sem bíztak egy fair piaci verseny kifutására".

Ami a pártokat illeti, „az MSZP [...] fokozatosan hagyott fel minden munkásmozgalmi gyökerével [mintha lett volna neki – Sz. E.], a plebejus-demokratizmust feladva távolodott el eszmei hagyományától, és olvadt bele a populistázó liberalizmusba". A 2010-es jobboldali fordulat pedig annak a következménye, hogy „a félperiférián – széleskörű és stabil polgári viszonyok hiányában – nem lehet a liberális demokrácia és a jogállamiság eszméjével politikai többséget szerezni".

Krausz Tamás

A történész, radikális baloldali értelmiségi az első pillanattól mélyen ellenszenvezett a rendszerváltással. Mindazonáltal az akkor alakuló Baloldali Alternatíva Egyesülés egyik vezető-

jeként ha nem is hitt benne, de a szavak szintjén abban reménykedett, hogy a kialakult hatalmi vákuumban sikerülhet „a pártokkal szemben a munkavállalók, a munkások, a bérből és fizetésből élők saját szervezeteinek közvetlen hatalmát megvalósítani". Vagyis „egyszerre álltunk szemben a régi, sztálini eredetű államszocialista rendszerrel és az új kapitalizmussal. Ez lett volna a társadalmi önkormányzás rendszere. Ez nem más, mint a korábbi állami funkciók letelepítése a munkahelyi és lakossági szervezetekhez."

A kerekasztal-tárgyalásokon azonban – periférikus helyzetükből adódóan is – „leverték" őket. „A társadalom döntő többsége ily módon kimaradt a »nagy osztozkodásból«." Ezzel párhuzamosan Krausz az alakuló MSZP népi-demokratikus platformjának képviselőjeként egy „új szocialista" alternatíva meghirdetéséért küzdött, de a „balosok" itt is alulmaradtak. A saját motivációjának ellentmondásait maga is látta és látja: „Elismerem, akkor is tudtam, naiv volt ez az őszinte szocialista célkitűzés, de jobb volt naivnak lenni, mint hogy az ember az oligarchikus kapitalizmus szekerét tolja."

A „balosok" már a rendszerváltás idején felismerték, hogy az két hazugságra épül: egyfelől arra, hogy a „szabadpiac" bevezetése révén hamarosan utolérjük a nyugati országokat, másfelől arra a feltevésre, hogy a „kommunista diktatúra" felszámolásával a demokrácia és a szabadság birodalma köszönt ránk. Krausz szerint mindkét hazugság hamar lelepleződött, majd 2010-ben minden elveszett, „hiszen nyíltan felszámolták a formai értelemben demokratikus intézményrendszert, és bevezették az »illiberális« tekintélyuralmat, amelyben gyakorlatilag leválthatatlanná vált az uralkodó elitek ún. kereszténynemzeti frakciója. Végbement egy általunk szinte pontosan előre látott neohorthysta szellemi restauráció, amelynek lényege, hogy buta, nacionalista mítoszokkal bombázzák a magyar társadalmat."

Gondolatmenete végén Krausz ismét mély iróniával ír korabeli szerepükről: „1990. május elsején a Ligetben egy munkás megkérdezte tőlem: »Tudja, így önöket elhallgatva, sok minden tetszik abból, amit itt elmondtak, de mondja, miért éppen maguknak higgyünk?« Hát, azóta is ezen a kérdésen gondolkodom." A magukat élcsapatnak tudók belső dilemmája tárul itt fel.

Szalai Erzsébet

Szociológusként, ma radikális baloldali értelmiségként a rendszerváltás idején a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség közötti térben helyezkedtem el. Akkoriban politikai nézeteimet tekintve a többpártrendszerű parlamenti demokrácia híve voltam, gazdasági nézeteimet tekintve azonban egy harmadikutas álláspontot foglaltam el: plurális tulajdonviszonyokat képzeltem el, amelyben nagy szerep jut majd a munkásönigazgatásnak, dolgozói tulajdonnak.

Írásom döntően arról szólt, mi minden történt velem az ominózus '89-es évben. Először: fel kellett adnom az állásomat a Pénzügykutatási Intézetben, mert az tevékeny szerepet játszott az általa ellenzett spontán privatizációban. Másodszor: a Liga szakszervezet képviselőjeként részt vettem az Ellenzéki Kerekasztal tulajdonreform-bizottságának munkájában, ahol azt tapasztaltam, hogy a legnagyobb azonosság az MSZMP és az SZDSZ, valamint a Fidesz nézetei között volt tapasztalható: mindhárom fél döntően a magántulajdon „bevezetését" szorgalmazta. A tárgyalásokon való részvételemet más okokból is hamar felfüggesztettem. Harmadszor: díszőrséget álltam a Nagy Imre-temetésen, ahol csalódottan hallgattam, hogy az '56-os forradalomról szóló megemlékezésekben csak egyetlen szónok említette az akkori munkástanácsokat. Negyedszer: más rendezvényeken, összejöveteleken is azt tapasztaltam,

hogy szakadék tátong az értelmiség és a munkásság között; a rendszerváltó értelmiség nem kanalizálja a munkásság érdekeit, így nem segíti az akkortájt szerveződő munkástanácsokat sem. Utóbbi miatt utólag magam is lelkifurdalást érzek.

Abban az évben eldöntöttem, hogy semmiképpen sem akarok politikus lenni, célom ekkortól a demokratikus ellenzék hagyományait folytató kritikai értelmiségi szerep kialakítása. Ma már úgy látom, hogy a rendszerváltást döntően külső és globális hatalmi tényezők katalizálták: hegemóniája hanyatlásának, válságának bázisán az általam nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúrának nevezett hatalmi képződmény érdekelt volt a szovjet birodalom felbomlasztásában és a térség politikai és gazdasági bekebelezésében. Ez pedig kettétörte a Kádár-korszak harmadikutas tendenciáit, aminek az adott időszakban elsősorban a demokratikus ellenzék adott hangot. Győzött a feltétlen piacpárti késő kádári technokrácia, így a demokratikus ellenzék csak a rendszerváltás másodhegedűse lehetett.

Az emlékezet atomizálódása

Áttekintve a körkérdésre született válaszokat, azt látjuk, hogy mind tartalmi, mind formai szempontból kevés közös vonást tartalmaznak. Az alábbiakban a különbségeket és a mégiscsak létező azonosságokat veszem számba.

Az élvonalbeliek és az epizódszereplők között az alapvető különbség az, hogy utóbbiak minden oldalról jóval markánsabb és kritikusabb véleményeket fogalmaztak meg. Ennek döntő oka az lehet, hogy az epizódszereplők az első vonalbeliekhez viszonyított, alacsonyabb szintű döntési helyzetükből, pontosabban annak rövid időtartamából adódóan jóval kevesebb kompromisszumra kényszerültek. Köztük olyan kompromisszumokra, amelyeket még ennyi idő után is igazolniuk kell.

A megszólalók közül a rendszerváltást csupán a radikális jobboldal és a radikális baloldal képviselői helyezik globális perspektívába, összefüggésrendszerbe. A két irányzat között az alapvető különbség az, hogy míg a radikális jobboldaliak meglehetősen látható kezeknek tulajdonítják a kétes kimenetelű rendszerváltást, addig a radikális baloldaliak alapvetően globális strukturális mechanizmusokból, pontosabban ezek változásából vezetik le – hangsúlyozva a globális tőke érdekeltségét a térség bekebelezésében. Krausz Tamás írására ez csak részben áll, ő inkább a radikális piacosítást hirdető társadalmi alanyok téves utópiájából vezeti le a rendszerváltás okozta társadalmi károkat, majd ezen belül a 2010-es autoriter fordulatot.

Utóbbi alapvető okaként a liberálisok, neoliberálisok három képviselője – Pető Iván, Halmai Gábor és Széky János – a 1989-es alkotmányozási, jogalkotási folyamat hiányosságait jelöli meg, de a radikális jobb és radikális bal között ingadozó Schiffer András is nagy jelentőséget tulajdonít a hiányosságoknak.

A liberálisok, neoliberálisok emellett hajlanak arra, hogy a kudarcokért egyfelől az elmaradott népet is hibáztassák, másfelől 2010-től Orbánék fékezetlen hataloméhségét tegyék első számú magyarázó tényezőnek. Azt, hogy a rendszerváltás mérlege alapvetően pozitív-e vagy negatív, döntően a létező szocializmushoz való viszony határozza meg. A többség szerint minden baj ellenére ma jobb világban élünk, mint harminc évvel ezelőtt; két radikális baloldali ennek az ellenkezőjét állítja, Bogár László és én viszont ebben a kérdésben nem foglaltunk egyértelműen állást.

A többség ma is igazolva látja korabeli nézeteit és cselekedeteit, Halmai Gábor, Bogár László, Schiffer András és én azonban némi személyes felelősséget is érzünk a kudarcokért.

A vizsgálat adalékul szolgál Sebők Miklós már idézett új könyvében[2] megfogalmazott téziséhez, miszerint a rendszerváltás piaci fundamentalista közgazdászai megkérdőjelezhetetlen és uralkodó pozíciót töltöttek be a korabeli reformértelmiségen belül – és ez a hatás mind a mai napig tart. A megszólalók többsége szerint a mai társadalmi problémákat döntően a demokrácia félrecsúszása idézte és idézi elő, az akkori gazdaságpolitikát, a gazdasági döntések rendszerét nem kérdőjelezi meg szinte senki. Bele sem igen mernek gondolni ezekbe az összefüggésekbe, hiszen nem „szakértői". Azt látjuk tehát, hogy a reformközgazdászok ezekben a körökben továbbra is kikezdhetetlen tekintélynek örvendenek. Frázisaik visszaköszönnek a reformértelmiség szövegeiben. Például a történész Pető Iván írásában hangsúlyozottan szerepel az az unalomig ismert szlogenjük, hogy a szocializmus szociális rendszere koraszülött jóléti állam volt (ez eredetileg Kornai Jánostól származik). Sőt, Seres László odáig megy, hogy a korabeli piaci fundamentalista közgazdászok neoliberális célrendszerét utólag túllicitálva ezt az egész társadalmi szerkezetre kiterjesztené – mondván, ha ezt végigvitték volna, ma nem itt tartanánk.

Számvetés a rendszerváltással

Elemzésünk legfőbb tanulsága, hogy ma a rendszerváltásnak résztvevői körében nincs „nagy elbeszélése". Hozzáteszem, ettől nem függetlenül, általában sincs olyan nézet erről a korszakról, amely mértékadó lenne, lehetne. Tovább általánosítva, olyan kort élünk, amelyben a „nagy narratíva halott" (Jean-

[2] Sebők könyvéről lásd a recenziót ebben a kötetben.

François Lyotard nyomán Fehér Ferenc és Heller Ágnes). Míg az '56-os forradalomnak csak alapvetően három értékelése van – a szocialista, a liberális és a nemzeti –, addig a rendszerváltásnak szinte annyi, ahány értelmiségi ítéletet alkot róla.

A korszakunkat jellemző posztmodern gondolkodás mellett ennek egyik oka az lehet, hogy az '56-os forradalom végkifejletét már ismerjük, a rendszerváltásét valójában még nem: nem tudhatjuk, hogy a „szabadversenyes" időszakot felváltó autoriter korszak mennyire lesz tartós, és/mert ez nem is elsősorban tőlünk, hanem a globális hatalmi viszonyoktól és ezek változásától függ majd. Márpedig a múlt mindig alapvetően a jövő perspektívájából értelmeződik.

Az elején említettem, hogy az itt elemzett írások szerzői döntően a második világháború körül született „nagy" generáció tagjai – vagyis *boomerek*. Értelmezéseik atomizáltsága más jelekkel együtt azt mutatja, hogy mára ez a generáció jórészt felbomlott. Ennek két egymással összefüggő oka van. Egyrészt a *boomerek*, mivel meghatározó alakjaik liberálisok, neoliberálisok voltak és maradtak, csak addig virágozhattak, ameddig a nagyburzsoáziának szüksége volt rájuk. Ez nagyjából hatalmuk kiépüléséig, majd megszilárdulásáig tartott, tehát úgy 2005–2008-ig. Mára a nagyburzsoázia megvan ideológusok nélkül is.

Másrész pont erre az időszakra tehető az általuk elsősorban képviselt neoliberális ideológiák válsága, amelyek a 2008-as világgazdasági válság folyományként egyenesen megbuktak. Mindez oda vezetett, hogy a *boomerek* belső kohéziója, ha nem is bomlott fel teljesen, de alapjaiban rendült meg – a korábban jellemző kollektív érdekérvényesítést jórészt felváltották az egyéni stratégiák. A fennmaradásért. Mert életkori okok miatt is ma már elsősorban csak erről van szó. És amit az őket követő generációknak érzületileg átadnak, az döntően csupán a réteg felbomlásának élménye.

Ez a háttér, ez a vákuum katalizálja a *boomereket* – X generációnak is szokták őket nevezni – felváltó Y és Z generáció törekvését arra, hogy reprezentáns képviselőik, elődeikkel szemben, megalkossák a rendszerváltás nagy narratíváját.[3]

Mivel ez az új generáció sok ok miatt[4] már eleve megosztott, nem valószínű, hogy ezen munkák közül kiemelkedik majd egy új „nagy elbeszélés". Mindazonáltal a körülöttük kialakuló viták fontos katalizátorai a most feltörekvő generációk tagolódásának, a belső határvonalak láthatóvá válásának. Ami feltétele annak, hogy mégiscsak legyen valami párbeszéd a *boomereket* felváltó generációk belső csoportjai, irányzatai között.

[3] Ennek eddigi legfontosabb és legfigyelemreméltóbb kísérlete egy közösség – a Helyzet Műhely (https://helyzet.wordpress.com/) – 1989 témájú munkája, a *Fordulat* folyóirat 21. száma (http://fordulat.net/?q=huszonegyedik).

[4] Lásd a *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek Magyarországon* című könyvemet, Budapest, Új Mandátum, 2011.

Bíró-Nagy András

A RENDSZERVÁLTÁS MEGÍTÉLÉSE HARMINC ÉV UTÁN

A rendszerváltás harmincadik évfordulója kapcsán születő visszaemlékezések, interpretációk sokszínűsége is mutatja, hogy máig meghatározó jelentőségű és éles vitákat kiváltó eseménysorozatról van szó, amely nemcsak a politikai szereplőket, hanem a tágabb közvéleményt is foglalkoztatja.

Az első demokratikus választások megtartásával és a szabadon választott Országgyűlés alakuló ülésével 1990 tavaszán szimbolikus csúcspontjára ért a rendszerváltás politikai folyamata. Az akkori politikai viták, ideológiai törésvonalak a rendszerváltást követő évtizedekben is végigkísérték a magyar közéletet, ahogy az akkori átmenet súlyos gazdasági és szociális következményei is.

A demokrácia és Magyarország euroatlanti integrációjának elkötelezettjeként a Policy Solutions intézetben a rendszerváltást, a diktatúrából demokráciába való békés átmenetet az egyik legpozitívabb eseménynek tartjuk az ország történelmében, amely ráadásul megnyitotta a lehetőségét annak, hogy Magyarország elfoglalhassa a helyét a nyugati politikai, gazdasági és katonai szövetségi rendszerben. Emiatt is fontosnak tartottuk megvizsgálni, hogy mi táplálja a mégis létező nosztalgiát egy olyan időszak iránt, amikor többek között szovjet csapatok állomásoztak az országban, a kritikus hangokat elhallgattatták, a rendszerellenes állampolgárokat ellehetetlenítették. Arra is igyekeztünk ugyanakkor megkeresni a válaszokat, hogy meny-

nyi vált valóra a rendszerváltáshoz fűződő elvárásokból, és mi ágyazott meg a 2010 utáni autoriter kísérletnek.

A Policy Solutions és a Friedrich-Ebert-Stiftung közös kutatásának az volt a célja, hogy megismerjük, mit gondol a magyar társadalom a rendszerváltásról harminc év elteltével. Az eredményekre alapozva nemcsak a Kádár-korszak utólagos társadalmi megítéléséről tehetünk megállapításokat, hanem arról is, hogy a magyarok szerint a rendszerváltáshoz fűzött remények közül melyek teljesültek és melyek nem, miként látjuk a különböző történeti korszakokat (Kádár-rendszer, 1990–2010 közötti időszak, a 2010 utáni Orbán-rezsim) a közvetlen környezetünk anyagi helyzete szempontjából és a rendszerváltás után mely kormányok idején volt a legjobb állapotban a magyar demokrácia. Az elemzés megalapozásához 2020. március 3–13. között közvélemény-kutatást végeztünk, amelyben a Závecz Research volt a partnerünk. A koronavírus-járvány előtt az utolsó személyes megkérdezéssel készült felmérés során elért 1000 fő életkor, nem, iskolai végzettség és településtípus szerint az ország felnőtt népességét reprezentálta.

A Kádár-korszak főbb pozitívumai a magyarok szerint: az anyagi gyarapodás lehetősége, rend, kiszámíthatóság

A megkérdezettek abszolút többsége szerint a magyarok többsége (54%) jobban élt a Kádár-rendszer alatt, mint napjainkban, míg mindössze a válaszadók egyharmada (31%) vélte úgy, hogy ma többet megengedhet magának a magyar társadalom többsége, mint 1990 előtt. A teljes ellenzéki táborban többen vannak azok, akik szerint jobb volt a többség életszínvonala a Kádár-korszakban. Az MSZP (70%) és a DK (71%) szavazói értékelik utólag legtöbbre jóléti értelemben a rendszerváltás előtti időszakot, de még a Jobbik szavazói körében (54%) is

jelentős többségben vannak azok, akik szerint jobban élt akkoriban a magyarok többsége. Ezenkívül fontos, hogy habár a Fidesz táborának pontosan a fele értékelte negatívan az állítást, még így is a kormánypártiak több mint harmada inkább nosztalgiával tekint vissza erre az időszakra, és úgy látja, hogy a magyarok többsége jobban élt a Kádár-korszakban, mint akár most, Orbán Viktor kormányzása idején. Minél idősebb egy korcsoport, annál nagyobb arányban értettek egyet azzal, hogy a rendszerváltás előtt a többség jobban élt.

Érdemi összefüggést láthatunk az iskolázottságot figyelembe véve is: az alacsonyabban képzett rétegek nagyobb arányban vélték úgy, hogy Kádár idején jobban élt a magyarok többsége. A nyolc általánost végzettek körében 62 és 27 százalék a két tábor nagysága, de még a diplomások relatív többsége (45%) szerint is jobban élt a magyarok többsége 1990 előtt, mint napjainkban.

Még az előző kérdésnél is egyértelműbb többségben (61%) vannak azok, akik szerint a Kádár-rendszerben az állampolgárok anyagi boldogulásának feltételei adottak voltak. Az összes szavazói csoport többségében egyetértett az állítással, még a leginkább kritikus kormánypárti szavazóknak is több mint a fele (52%) gondolta úgy, hogy a Kádár-rendszerben alapvetően adott volt az emberek számára az anyagi gyarapodás lehetősége. A leginkább ezúttal is az MSZP és a DK szimpatizánsai vélekedtek pozitívan a szocializmus nyújtotta egyéni boldogulási lehetőségekről. Az életkor e téren is sok mindent megmagyaráz: míg a legfiatalabbak körében mindössze 39 százalék vélte úgy, hogy az emberek egyről a kettőre tudtak jutni az 1990 előtti rendszerben, addig ugyanez az arány a 60 évnél idősebbek körében már 74 százalék.

Érdemes kiemelni azt is, hogy a magyarok közel kétharmada (63%) szerint a Kádár-rendszerben kiszámítható rend volt és társadalmi béke, és alig minden negyedik válaszadó

helyezkedett szembe ezzel a véleménnyel. Még a fideszes szavazóknak is több mint a fele (54%) osztotta ezt az álláspontot, de a többi párt szavazótáborában is döntő többségben voltak a pozitív válaszok. Az MSZP szavazói körében (84%) szinte teljes egyetértés van abban, hogy Kádár idején alapvetően rend volt és társadalmi béke, és kisebb mértékben, de a DK-sok (74%), sőt a bizonytalanok is hasonlóan vélekednek (64%).

A Kádár-korszak főbb negatívumai a magyarok szerint: a rendszer gazdasági fenntarthatatlansága, az ideológiai megbízhatóság követelménye

Miközben sokak szerint jobban élt a többség a Kádár-korszakban, mint napjainkban, addig azzal is tisztában van a relatív többség, hogy az 1990 előtti rendszer gazdaságilag fenntarthatatlan volt. A válaszadók 45 százaléka értett egyet azzal az állítással, hogy a Kádár-rendszer gazdasági értelemben fenntarthatatlan volt, míg mindössze a megkérdezettek bő harmadának (35%) nem merültek fel kétségei a nyugati kölcsönökből is finanszírozott[5] szocialista rendszer hosszú távú működőképességét illetően.

Leginkább a liberális Momentum szavazói vélekednek úgy (56%), hogy a gazdasági reformkísérletek ellenére is gazdaságilag fenntarthatatlan volt a rendszer, és nem meglepő módon a kormánypárti szavazók többsége (53%) is gazdasági zsákutcának értékelte az időszakot. Leginkább az MSZP (49%) és a DK (44%) szimpatizánsai vélik úgy, hogy a Kádár-korszak gazdaságpolitikája fenntartható volt – de körükben sincs ennek az állításnak abszolút többsége.

[5] Valójában a kölcsönökből finanszírozott rendszer tézise nem igaz. Lásd erről SZABÓ Gergely, *A magyar államadósság keletkezése (1973–1989)* Budapest, 2016. (A szerk.)

Egyértelmű negatívumként értékelik a magyarok azt is, hogy elsősorban az tudott előrejutni, aki jóban volt az egypárt-rendszerrel. A megkérdezettek többsége szerint Magyarországon 1990 előtt hátrányban voltak azok, akik nem idomultak a rendszerhez: a válaszadók 54 százaléka szerint elsősorban azok tudtak karriert építeni, akik politikailag megbízhatónak minősültek. A válaszadók 29 százaléka képvisel ezzel ellentétes álláspontot. Leginkább a fideszes szavazók (62%) osztják azt a véleményt, miszerint a rendszerváltás előtt a karrierépítés elsődleges feltétele az ideológiai/politikai simulékonyság volt, rajtuk kívül még a bizonytalanok (52%), a Jobbik (51%) és a Momentum (57%) szavazói körében került többségbe ez az álláspont. Ezzel szemben a DK-soknál kiegyenlítettek a vélemények (47% vs. 46%), és csak az MSZP (41% vs. 55%) szavazói körében vannak többségben azok, akik szerint nem is volt olyan fontos az ideológiai megbízhatóság a fontos pozíciókba kerüléshez, általánosságban a szakmai előmenetelhez.

Kötődnek tehát pozitívumok és negatívumok is a Kádár-rendszerhez az állampolgárok szemében, de ha élére állítjuk

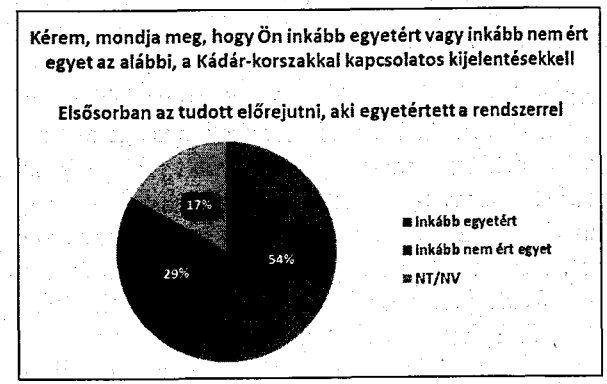
Kérem, mondja meg, hogy Ön inkább egyetért vagy inkább nem ért egyet az alábbi, a Kádár-korszakkal kapcsolatos kijelentésekkel
Elsősorban az tudott előrejutni, aki egyetértett a rendszerrel
17%
54%
29%
inkább egyetért
inkább nem ért egyet
NT/NV

Forrás: BÍRÓ-NAGY András – LAKI Gergely (2020), *Rendszerváltás 30: a rendszerváltás társadalmi megítélése 30 év után*

a kérdést, akkor a magyar társadalom többsége (52%) úgy vélekedik harminc évvel a rendszerváltás után, hogy a Kádár-rendszerben összességében jobb volt az élet. Ezzel szemben mindössze a megkérdezettek szűk harmada (31%) gondolja úgy, hogy rosszabb volt az élet Kádár idején, mint 1990-től napjainkig.

A fentiekből egyértelműen kiderül: nem a diktatúra vagy az ideológiai megbízhatóság elvárása hiányzik az embereknek a rendszerváltás előtti időszakból, hanem a gyarapodás lehetősége és a kiszámíthatóság.

Még a fideszesek körében is kiegyenlített a Kádár-rendszer általános megítélése: szinte pontosan ugyanannyian (43%) vannak azok, akik szerint jobb volt Kádár idején, mint azok, akik szerint javult az élet minősége Magyarországon 1990 után (41%). A fideszeseken kívül minden 5 százalék feletti támogatottsággal rendelkező párt támogatói körében abszolút többségben vannak azok, akik szerint a Kádár-rendszerben összességében jobb volt az élet, és így gondolják ezt a bizonytalanok is.

Elsősorban a fideszesek szerint váltak valóra a rendszerváltás reményei

Amikor arról kérdeztük a válaszadókat, hogy a felsorolt válaszopciók közül szerintük melyek valósultak meg a rendszerváltás utáni évtizedekben, a magántulajdonon alapuló piacgazdaság került az első helyre (54%), ettől csak egy hajszállal lemaradva találtuk a szólásszabadságot (51%) és a bővülő munkaerőpiacot (50%). Ezenkívül csak egy esetben, a szabad és tisztességes választások megvalósulása tekintetében kerültek többségbe a pozitív válaszok (48% vs. 41%).

A magyar társadalom szerint a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, valamint a burjánzó korrupció a rendszerváltás két legnagyobb kudarca. Mind a két válaszopció esetében

döntő többségbe kerültek azok, akik szerint a békés átmenet után sem a társadalmi egyenlőség, sem a korrupciós tendenciák nem jó irányba mozdultak el.

A magántulajdonon alapuló piacgazdaság a leginkább a fideszes szavazók szerint valósult meg 1990 után. A kormánypárti szavazók pontosan kétharmada (66%) képviselte ezt az álláspontot, de átlagon felüli arányban vélekedtek hasonlóan a Momentum szavazói (57%) is. Ezzel szemben az MSZP és a DK szavazói körében nagyjából két megegyező nagyságú tábort látunk. Magasan a fideszesek körében a legnagyobb annak a véleménynek a támogatottsága is, miszerint a rendszerváltás óta Magyarországon következmények nélkül, bárki bármilyen véleményt nyugodtan hangoztathat: 69 százalékuk vélte úgy, hogy 1990 óta szólásszabadság van Magyarországon, és mindössze minden ötödik kormánypárti szavazó (20%) helyezkedett szembe ezzel a véleménnyel. Az ellenzéki oldalon viszont ennél jóval negatívabb véleményekkel találkozhatunk. A jelenlegi ellenzéki pártok támogatóinak szkeptikusabb véleménye vélhetően azzal magyarázható, amilyen negatív módon az elmúlt harminc éven belül az utóbbi tíz év tendenciáit megélték.

A munkahelyteremtés kérdésében ugyancsak a kormánypárti szavazók tűnnek a leginkább elégedettnek a rendszerváltás utáni évtizedek mérlegével. A fideszesek 63 százaléka felelt úgy, hogy a rendszerváltás óta több munkahely jött létre az országban, annak ellenére, hogy a rendszerváltás utáni években egyébként tömegek veszítették el az állásukat, elsősorban az ipar összeomlása következtében. Továbbá a szabad és tisztességes választások megvalósulásáról is elsősorban a kormánypárti szavazók vannak jó véleménnyel, kétharmaduk (68%) szerint létrejött a tisztességes demokráciák egyik alapfeltétele a rendszerváltással. A Fidesz táborán kívül azonban mindenhol többségben vannak azok a vélemények, amelyek szerint összességében inkább nem valósultak meg a szabad és

tisztességes választások. Ennek vélhetően ismét a 2010 utáni Fidesz vs. ellenzék törésvonal lehet a magyarázata, az, hogy az ellenzéki szavazók kritikusak a 2011-ben elfogadott, egyértelműen a Fidesznek kedvező új választási törvénnyel és az azóta lebonyolított hazai választásokkal. A kormánypárti szavazók vannak a leginkább meggyőződve arról is, hogy a rendszerváltás után megvalósult a törvény előtti egyenlőség Magyarországon.

Az esélyegyenlőség kérdésében is egyedül a fideszesek körében került többségbe az az álláspont, miszerint a rendszerváltás óta javult a helyzet a társadalmi egyenlőtlenségek tekintetében: 49 százalék vélekedett így, az ezzel ellentétes vélemények aránya 41 százalék volt a kormánypárti szavazóknál. Az ellenzéki szavazóknak viszont ennél lesújtóbb a véleményük a kérdésről, még a relatíve legpozitívabb Momentum táborában is mindössze 39 százaléknyian értettek egyet az állítással, az MSZP (35%), a DK (29%), de főleg a Jobbik (27%) táborában viszont egyértelmű kisebbségben vannak azok, akik szerint egyenlőbbé vált volna a társadalom az elmúlt 30 évben.

A rendszerváltás eredményei terén egyetlen esetben született pártokon átívelő konszenzus: a magyar társadalom szerint hiába lett vége a Kádár-rendszernek, több lett a korrupció az országban. A kormánypártiak körében csak szűk többségbe került ez az álláspont (47% vs. 39%), de az ellenzékiek véleménye egészen lesújtó: a DK-tábor 68 százaléka, a jobbikosok 73 százaléka, a Momentum szavazóinak háromnegyede (75%) és az MSZP-sek 80 százaléka is úgy gondolja, hogy az elmúlt harminc évben romlott a korrupciós helyzet. A bizonytalanok közel kétharmada is inkább az ellenzéki szavazókkal ért egyet. Itt is érdemes hangsúlyozni, hogy a 2010 utáni Orbán-kormányok súlyosan negatív korrupciós megítélése ebben a kérdésben is mély nyomot hagyhat a teljes rendszerváltás utáni időszakról alkotott véleményeken.

A családi anyagi helyzet a különböző korszakokban

Pontosan ugyanannyian választották a Kádár-rendszert, mint az Orbán-rezsimet, amikor arról kérdeztük a válaszadókat, hogy szerintük mikor volt a saját családjuknak a legjobb az anyagi helyzete. A magyar társadalom 29 százaléka az 1990 előtti időszakban, míg ugyanennyien a 2010 utáni években éltek a legjobb anyagi körülmények között a saját megítélésük szerint. A rendszerváltást követő húsz év a válaszadók 23 százalékának volt megélhetés szempontjából a leginkább kedvező időszak.

A család megélhetésére vonatkozó kérdésnél döntő jelentősége van a párt-hovatartozásnak: a fideszesek közel kétharmada jelölte meg a 2010 utáni éveket, míg a Kádár-korszak, illetve a rendszerváltást követő két évtized mindössze a kormánypártiak 12–14 százaléka számára volt anyagi értelemben a legkedvezőbb időszak. Az MSZP-sek és a DK-sok körében gyakorlatilag ugyanannyian tekintenek vissza a családjuk anyagi helyzete szempontjából legkedvezőbb időszakként a Kádár-korszakra és a rendszerváltás utáni húsz évre, az Orbán-rezsim tíz évét viszont szinte senki sem választotta közülük. A momentumosok közül sokan nem tudtak válaszolni a kérdésre, de akik igen, azok körében szintén a Kádár-korszak (33%) vagy az 1990–2010 közötti időszak (32%) volt a leggyakoribb válaszopció, ugyanakkora arányban. A jobbikosok és a bizonytalanok között a legtöbben azt válaszolták, hogy a Kádár-rendszerben ment a családjuknak a legjobban.

Mind a Kádár-korszak, mind az Orbán-rezsim tíz éve az alacsonyabban képzettek számára számít inkább aranykornak. Minél magasabban kvalifikáltak a válaszadók, annál ritkábban jelenik meg ez a két korszak a válaszokban. Ezzel párhuzamosan a képzettebb rétegek némileg nagyobb arányban választották az 1990 és 2010 közötti időszakot. A lakóhely típusa sze-

rinti bontás pedig megerősíti az „Orbánio" kutatás települési eredményeit: a falvakban a legpozitívabb az Orbán-kormány tíz évének megítélése.

A demokrácia minősége a jobboldali és baloldali kormányok idején: megosztott ország

Amikor arra kértük a válaszadókat, hogy válasszák ki, a rendszerváltás óta melyik kormány alatt volt a legjobb állapotban a magyar demokrácia, ugyanannyian (27% vs. 27%) jelölték meg valamelyik MSZP-kormányt, mint ahányan Orbán Viktor 1998 és 2002 közötti, vagy 2010 utáni kormányait preferálták. Mindössze minden tizedik magyar szerint van jelenleg a legjobb állapotban a demokrácia hazánkban, míg az első Orbán-kormány időszaka, azaz a Fidesznek az MDF-fel és a kisgazdákkal közös kormányzása a válaszadók 17 százaléka szerint volt a demokrácia fénykora hazánkban. A baloldali kabinetek közül magasan a Horn Gyula által 1994 és 1998 között vezetett kormányra emlékeznek a legszívesebben a választók, ha a demokrácia állapotáról kell véleményt alkotni: a válaszadók 16 százaléka választotta a Horn-kormányt. Összességében tehát azt látjuk, hogy az első három szabadon választott kormányt hibahatáron belül választották a megkérdezettek: a demokrácia állapota Magyarországon mind az Antall József és Boross Péter által vezetett kormány, mind a Horn-kormány, mind az első Orbán-kormány alatt a megkérdezettek 16-17 százaléka szerint volt a legjobb. A magyarok bő harmada nem érzi magához közelállónak egyik rendszerváltás utáni kormányt sem, vagy nem rendelkezik markáns véleménnyel a demokrácia minőségének alakulásáról az utóbbi három évtizedben.

Feltűnő a kormánypárti vélemények eltolódása az 1998–2002-es korszak felé. Mindössze minden negyedik fideszes tartja a 2010 utáni Orbán-kormányokat a demokrácia leg-

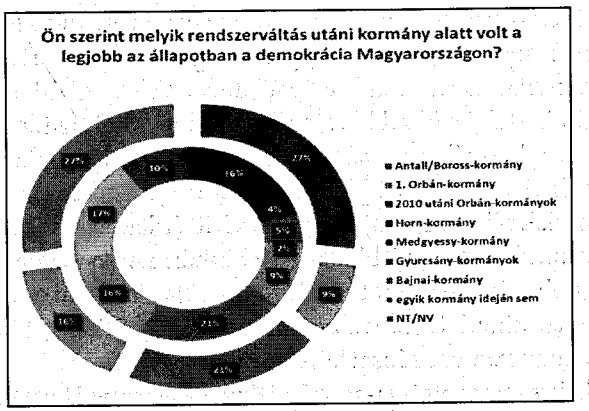

Forrás: BÍRÓ-NAGY András – LAKI Gergely (2020), *Rendszerváltás 30: a rendszerváltás társadalmi megítélése 30 év után*

erősebb védelmezőinek, ezzel szemben igen jelentős az első Orbán-kormány iránti nosztalgia. Tízből négy fideszes szerint 1998 és 2002 között volt a legjobb állapotban a demokrácia hazánkban. Érdemes viszont azt is megemlíteni, hogy a kormánypárti szavazók 11 százaléka szerint Antall József, 7 százaléka szerint pedig Horn Gyula idején volt a legjobb hazánkban a demokrácia minősége.

Természetesen az MSZP-sek körében a legerősebb Horn Gyula kultusza: tízből négy szocialistaszimpatizáns választotta az 1994 és 1998 közötti időszakot, de említésre méltó Medgyessy Péter kormányának 14 százalékos, valamint az Antall-kormány 27 százalékos említési aránya is. Gyurcsány Ferenc közel 5 éves regnálását a mostani MSZP-s választók közül viszont szinte senki nem említette. A DK-sok ötöde szerint volt pártjuk elnökének 2004–2009 közötti kormányzása a demokrácia fénykora, azonban még a DK-sok között is többen vannak, akik szerint Horn Gyula időszaka volt az etalon (33%). De a DK-sok körében is megbecsülést élvez az antalli örökség:

18 százalékuk vélte úgy, hogy 1990 és 1994 között volt a legjobb állapotban a demokrácia Magyarországon.

A Jobbik szavazóinál is erős a konzervatív Antall-kormány iránti nosztalgia: közel harmaduk választotta ezt az időszakot, a fideszes kormányzati időszakokat (beleértve az 1998–2002-es ciklust) viszont szinte egyáltalán nem tartják jó minőségűnek a demokrácia szempontjából. Ezenkívül érdemes megemlíteni, hogy minden ötödik jobbikos a Horn-kormányra tekint vissza a legjobb szívvel a demokrácia szempontjából a rendszerváltás utáni harminc évben. A Momentum gyűjtőpártjellegét jól mutatja, hogy szimpatizánsai körében mindegyik korszaknak vannak lelkes támogatói: 23-23 százalékuk választotta Horn Gyulát és Antall Józsefet, 10 százalékuk az első Orbán-kormányt.

Az idősebb korcsoportok nagyobb arányban választották a különböző Orbán-kormányokat. Ugyanezt a tendenciát fedezhetjük fel a szocialista kormányok esetében is: az idősebb állampolgárok gyakrabban jelölték meg valamelyik baloldali kabinetet.

Fontos azt is kiemelni, hogy a 30 év alatti korosztály közel fele (48%) egyetlen kormányt sem tudott megnevezni, ami a politikai érdeklődés hiánya mellett súlyos bizalmi válságot és a hitelesség hiányát jelzi náluk a rendszerváltás utáni politikai elittel szemben.

A Policy Solutions és az FES 2018-as közös kutatásával összehasonlítva szembetűnő, hogy a Nemzeti Együttműködés Rendszerének megítélése mennyit romlott alig két év alatt a demokrácia állapota szempontjából. 2018-ban még a megkérdezettek 22 százaléka jelölte meg a 2010 utáni Orbán-kormányokat, ez az arány kevesebb mint a felére csökkent azóta. Ezzel párhuzamosan pedig nőtt az első Orbán-kormány iránti nosztalgia a magyarok körében: majdnem kétszer annyian választották az egykori jobbközép koalíciós kormányt most, mint két éve. Ezzel együtt az is látványos, hogy az Antall József vezette

kabinet népszerűsége is jelentősen nőtt az elmúlt két évben (9% vs. 16%). Ezek a változások elsősorban annak köszönhetők, hogy ha a demokrácia kérdése kerül szóba, akkor a fideszes szavazók a korábbinál jóval nagyobb arányban tartják követendőnek a polgári konzervatív Antall-kormány vagy a retorikában 1998–2002 között szintén ezt képviselő első Orbán-kormány időszakát. A baloldali kormányok megítélésében csak kisebb változásokat látunk. Érdemes kiemelni, hogy Horn Gyula kormányzását négy százalékponttal többen választották most a demokrácia szempontjából legpozitívabb időszakként, mint két évvel ezelőtt.

Éber Márk Áron

MIÉRT NEM ZÁRKÓZTUNK FEL A NYUGATHOZ 1989 UTÁN?

A kelet- és közép-európai elitek azon köreiben, amelyek a nyugat- és észak-európai társadalomfejlődést tekintik követendő mintának, bő kétszáz éve ott buzog a „felzárkózás" vágya, az „utolérés" akarása. Távolról sem magyar sajátosság, nem is csak a kelet-közép-európai elitek sajátja, itt és most mégis a mi felzárkózásunkról lesz szó.

A felzárkózás vágya

A felzárkózás kollektív vágyának tapasztalati alapjai sokszor ma is ugyanolyan kézenfekvőek, mint az elmúlt jó kétszáz évben bármikor: hosszabb-rövidebb utazások, kint tartózkodások után *„a Nyugat vágyterében megmerítkezőket"* hazatérve ambivalens érzések kerítik hatalmukba. A visszatérés kulturális sokkja nemegyszer felülmúlja azt, amelyet a kiérkezést követő új tapasztalatok szűnni nem akaró áramlása okozott. A hazatérő óhatatlanul a hírhozó szerepében találja magát: mesélnie kell, milyen volt, hogy boldogult „odakint". Így van ez ma is, amikor bárki könnyen szerezhet közvetített benyomást, de különösen így volt ez az internet, a televízió, a rádió széles körű elterjedése előtt. Ha pedig a hazatérőnek mesélnie kell, csaknem ugyanúgy elkerülhetetlen, hogy összehasonlításokba bocsátkozzék. „A Nyugatot" megjárt diák is, ha az odakint látogatott iskolák, könyvtárak, múzeumok, városi terek eleganciájáról, impozáns méreteiről, gazdagságáról, a mindennapi élet szabadságáról ejt szót, kimondatlanul is összeveti élményeit a kelet-közép-európai tapasztalatokkal. Gróf Széchenyi úti irataitól a napjainkban hazavergődő Erasmus-diák élménybeszámolójáig számos változatban, gazdag sokféleségben áll elő valamilyen kép arról, milyen is az élet „odakint". Az elbeszélés óhatatlanul értékelő lesz. Még ha vegyes is a már ezerszer megrajzolt kép érzelmi színezete, a hazaérés sokkja és a visszarázódás után a „kinti" tapasztalatok könnyen idealizálódnak. Újjászületik az amúgy is erős hagyománnyal bíró kollektív vágy: vagy mennünk kellene, de mindannyiunknak, vagy elérni azt, hogy itt is úgy élhessünk, ahogyan ott élnek. A felzárkózás vágyát évszázadok óta ilyen és ehhez hasonló elemi élmények táplálják.

1989 – az illúzió kivirágzása

A legutolsó nagy reményekkel kecsegtető korszak, amely milliók számára kínálta fel a reményt – hogy ezentúl ugyanígy, vagy még jobban, de ami biztos: *szabadabban* élhetünk, s hogy hamarosan itt is lehet jólét és szabadság –, a rendszerváltással vette kezdetét. 1989 nyugatos elitjei és értelmiségi főszereplői tán minden korábbinál lelkesebben táplálták a hitet, hogy a magyarság történelmi fordulóponthoz érkezett: itt az alkalom, hogy „visszatérjünk Európába", „felemelkedjünk a Nyugathoz", felzárkózzunk a világ fejlettebb térségeihez. Ha „túlszárnyalni" azért nem is fogjuk, miként Hruscsov ígérte, de most legalább „utolérhetjük" a gazdag országokat.

1989-ben és közvetlenül utána mindez nem maradt az értelmiség és a nyugatos elitek belügye. Ebben a reményben – eleinte – éppúgy osztozott a fusizó csepeli melós, a háztájizó óvónő, a fröccsöntő vállalkozóvá vált téesztag, a balatoni lángossütő, a kunhegyesi zöldséges, a keresetét különórákból ki-

egészítő matematikatanár, a hálapénzből felhúzott nyaralójában nyugodtan hátradőlő nőgyógyászfőorvos vagy a gebinre váltó egykori gyártástechnikus. A felzárkózás vágya és reménye, hogy mindez most valóban megtörténhet – ha kemény munkával, áldozatokkal és csak sok-sok erőfeszítés árán is –, olyan szikra volt, amely valóban milliók akaratát lobbantotta lángra: újra megszületett és megerősödött az illúzió, hogy megéri az erőfeszítés, megéri a lemondás, megéri a munka, mert most tényleg valami nagyszerű és közös felemelkedés veszi kezdetét. Még ha sokak Nyugat-képe csak a Sat1 és a Pro7 reklámvilágából építkezhetett is, és még ha a legtöbben „a Nyugatból" csak a Mariahilfer Straßét láthatták is a saját szemükkel a nyolcvanas évek végén, a remény dallama az ő fülükben is boldogan visszhangzott: utolérjük Ausztriát!

Ez az illúzió futott zátonyra és tört darabokra az elmúlt több mint két és fél évtizedben. Nem egyszerre, hanem több hullámban. Már csak kevesen hisznek benne, ha vannak még egyáltalán. Ha maradt is még a felzárkózáshitnek egy maroknyi, rendíthetetlen híve, őket is inkább a tiszteletet érdemlő örök optimisták ambivalens kultusza vagy az élethazugságukhoz körmük szakadtáig ragaszkodó valóságvesztettek értetlensége övezi.

Mármost bő két és fél évtized távolából feltehető a kérdés: Milyenek voltak a felzárkózás valóságos esélyei? Hol keressük a kudarc okait? Miért nem sikerült? Sikerülhetett volna egyáltalán?

Lehetséges-e egyáltalán?

A válaszhoz egy 1989-ben előadásként elhangzott, 1990-ben pedig tanulmányként is napvilágot látott elemzés gondolatmenetét hívom segítségül. A szerző Giovanni Arrighi (1937–2009) olasz-amerikai szociológus, a világrendszer-elemzés

egyik nagy tekintélyű alapítója, akinek munkáit ennek ellenére viszonylag kevés figyelemmel tüntettük ki itthon. (Az *Eszmélet* folyóirat szerkesztőinek és olvasóinak köre jelent csak kivételt, magyarul olvasható munkái jórészt ott jelentek meg.) Arrighi a világgazdaság hierarchikus szerkezetében a huszadik század harmincas és nyolcvanas évei között megfigyelhetővé vált mozgásokat, felemelkedéseket és lecsúszásokat vizsgálta. Azt a kérdést tette fel: vajon gyakori-e a világgazdaságban egy-egy ország helyváltoztatása?

Arrighi nem győzi hangsúlyozni: a világgazdaság az egyes államok, szervezetek, háztartások, vállalatok interakcióinak felettébb összetett és változékony rendszere, a kérdés tehát alapos és körültekintő elemzést érdemel.

Rövidebb periódusokat vizsgálva számos rövid és középtávú siker látható: egyes iparágak konjunktúrái felemelnek egy-egy nemzetgazdaságot, a siker azonban csak a legritkább esetben tart tovább 20–25 évnél. Az igazán figyelemre méltó (s egyúttal aggasztó) tapasztalat az, hogy a konjunkturális kiugrások után jellemzően pontosan e sikeresnek látszó országok csúsznak vissza a dekonjunktúra soron következő periódusában. A vonatkozó csaknem ötven évben a tartós felzárkózás kivételesen ritka eredmény: az 1938–1983 közötti időszakban csak négy ország emelkedett fel, azaz lépett egy szinttel feljebb a világgazdaság hierarchiájában. Japán és Olaszország a világgazdaság félperifériájáról a gazdag országokat tömörítő centrumába, Dél-Korea és Tajvan pedig a világgazdaság szegény országai közül (a perifériáról) a félperifériájára zárkózott fel. Némileg megnyugtató lehet, hogy az ellentétes irányú mozgás a tapasztalatok szerint még ennél is ritkább, egyedül Ghána

csúszott le a világgazdaság félperiféríájáról a szegény országokat tömörítő perifériájára.

Ha tehát hosszabb, négy-öt évtizedes időszakokat vizsgálunk, a tartós felemelkedés és a tartós lecsúszás egyaránt meglehetősen ritkának bizonyul. A világgazdaság vagyoni hierarchiája (a centrum–félperiféria–periféria-struktúra) mindeközben meglehetősen stabilnak mutatkozik: „amikor a por elül – írja Arrighi –, az igazi gazdasági előrehaladás esetei kivételesnek mutatkoznak, a képzet pedig, hogy sokan fejlődtek, illúzióként lepleződik le." (171. old.)

Mi következik ebből 1989-es reményeinkre[6] nézve?

Az, hogy sokkal kisebb esélyünk volt felzárkózni a gazdag centrumországok közé, mint amekkora illúziókat akkoriban tápláltunk. Arrighi eredeti tanulmányának címét *(The Developmentalist Illusion)* csak részben adja vissza a magyar cím *(A fejlődés illúziója)*. Nem önmagában a fejlődés illúzió ugyanis, hiszen a gazdasági növekedés értelmében vett abszolút változás a legtöbb ország esetében megkérdőjelezhetetlen. A viszonylagos fejlődés, a rivális országokhoz képest megmutatkozó helyzet változása – azaz a felzárkózás a perifériáról a félperiféríára vagy onnan a centrumba – azonban valóban rendkívül ritka. A *developmentalism*, vagyis a fejlesztéspolitika szakembereinek reményt keltő feltevése, amely szerint egyszerre több ország tud javítani relatív pozícióján, valóban sajátos mítoszként, illúzióként lepleződik le. Ennek oka pedig nem más, mint hogy a pozíciójukat hasonló stratégiával javítani kívánó országok egymás versenytársai, következésképpen egymást tapossák le a felzárkózásért folytatott hajszában.

[6] http://fordulat.net/pdf/21/F21_Helyzet_Muhely.pdf

Bíró-Nagy András

AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM

Már 15 év telt el azóta, hogy az Európai Unió történetének legnagyobb bővítése során Magyarország is uniós tagállammá vált. Az európai integrációhoz való viszonyulás az utóbbi években a belpolitikai viták középpontjába került: míg az ellenzéki pártok pozitív identitáselemként és referenciapontként tekintenek az Európai Unióra, addig a kormányzati kampányok visszatérő eleme lett az uniós intézmények vagy vezető politikusaik kritikája.

A magyar pártok és politikusok értékelése az európai trendekről, valamint Magyarország és az EU viszonyáról ismert, de mi a mérlege 15 év uniós tagságnak a magyar választók szemében? Milyen hatással volt az uniós tagság Magyarországra az állampolgárok szerint, hogyan látják Magyarország és az Európai Unió kapcsolatának aktuális kérdéseit, és milyen Európában szeretnének élni a jövőben? A Policy Solutions – a Friedrich-Ebert-Stiftung támogatásával készült – kutatása ezekre a kérdésekre kívánt választ adni. Magyarország uniós tagságának stabilan magas támogatottsága közismert, de a célunk az volt, hogy a korábbi hazai kutatásokhoz képest mélyebben és több szempont beemelésével tárjuk fel a hazai uniós attitűdöket. Az elemzés megalapozásához 2019. március 8–19. között közvélemény-kutatást végeztünk, amelyben a Závecz Research volt a partnerünk. A személyes megkérdezéssel készült felmérés során elért 1000 fő életkor, nem, iskolai végzettség és településtípus szerint az ország felnőtt népességét reprezentálta.

Az Európai Unió jelentése Magyarországon: uniós pénzek, migráció, szabad mozgás

A magyaroknak elsősorban az uniós pénzekből megvalósult fejlesztések jutnak eszükbe az Európai Unióról. A legtöbbször (16%) a Magyarország gazdaságára gyakorolt pozitív hatásokat említették a válaszadók: eszerint a különböző pályázati lehetőségekre és pénzügyi támogatásokra asszociálnak a leggyakrabban, amikor az Európai Unióra gondolnak. A második leggyakoribb válaszcsoport a migrációhoz (12%) köthető – az utóbbi évek kampányai fényében nem meglepő módon –, soha nem pozitív kontextusban. Szintén erősen jelen vannak az „EU mint közösség" és a „határok nélküli Európa" gondolatai is. A harmadik leggyakoribb válaszként egyfajta közösséget vagy szövetséget jelenít meg a magyarok számára az Európai Unió: az európai egység gondolatát, a kölcsönös segítségnyújtást, az együttműködést és a valahova tartozás élményét emelték ki az EU-val kapcsolatban. 10 százalék körüli említést kapott továbbá a „határok nélküli Európa": ezek a válaszok elsősorban a schengeni határokat, vagyis az útlevél nélküli szabad utazás lehetőségét kötik az Európai Unióhoz. A nyitott határokkal szorosan összefügg az ötödik leggyakoribb említés, a külföldi munkavállalás és tanulás megkönnyített lehetősége.

A magyarok tehát főként a tagságunkból fakadó előnyökkel azonosítják az európai integrációt, de a negatív kommentek szóhasználatát és érvelését figyelve egyértelműen kimutatható a kormányzati retorika hatása is.

Az EU általános megítélése: mérsékelt pozitív attitűd

15 évvel a csatlakozás után az Európai Unió megítélése a magyar társadalom körében továbbra is egyértelműen pozitív. A magyarok csaknem kétharmada (65%) pozitív véleménnyel

van a közösségről, és mindössze minden negyedik megkérdezett (25%) értékeli csak negatívan az Európai Uniót. Ez az eredmény egyben jelzi azt is, hogy a 2010 óta tartó euroszkeptikus kormányzati kommunikáció sem tudta megfordítani az EU túlnyomóan kedvező hazai megítélését.

A messze leggyakoribb válasz (51%) az „inkább pozitív" volt, jelezve, hogy az európai integráció hazai támogatói között is csak kisebbség az EU-rajongók tábora – a mérsékelt pozitív attitűd az uralkodó. A különböző pártok szavazóinak a véleményében ugyan jelentős különbségeket látunk, de mindegyik párt támogatói között többségben vannak a pozitív vélemények. A kormánypárti szavazók körében a relatíve legrosszabb az EU megítélése, de még a fideszesek fele (52%) is jó véleménnyel az európai integrációról, míg 39 százaléknyian negatívan gondolkodnak az EU-ról. Az ellenzéket tekintve mindegyik párt szavazói körében döntő többségben vannak a pozitív vélemények: a Jobbik szavazóinak háromnegyede is így vélekedik, ami majdnem 10 százalékponttal nagyobb arány a teljes társadalomhoz képest. A baloldali és liberális pártok mindegyikénél elsöprő a kedvező vélemények aránya.

Pártokon és társadalmi csoportokon átívelő konszenzus: az EU-tagság előnyös Magyarországnak

Az Európai Unióról többségben lévő pozitív vélemények mellett az is egyértelmű, hogy előnyösnek ítéli meg a magyar társadalom hazánk első 15 évét az Európai Unió tagjaként. A megkérdezettek háromnegyede (75%) látta az ország szempontjából pozitívnak a csatlakozás óta eltelt időszakot, míg mindössze 17 százaléknyian vélekedtek úgy, hogy a 2004 óta tartó időszak előnytelen volt az országnak.

Pártokon és társadalmi csoportokon átívelő konszenzus van arról, hogy Magyarország EU-ban eltöltött első 15 éve előnyös

volt az ország számára. Még a kormánypárti szavazók nagy többsége (71%), a bizonytalanok (72%) és a jobbikosok (76%) is így vélekednek.

Az uniós tagságot a magyarok nagy többsége materiális okok miatt tartja előnyösnek

Szinte teljes egyetértés van a magyar társadalomban abban, hogy uniós tagságunk legnagyobb előnye az Európai Unió által biztosított gazdasági fejlődés. Amikor arra kértük a válaszadókat, hogy nevezzék meg szabadon a három legnagyobb előnyét annak, hogy Magyarország az Európai Unió tagállama, a válaszok 51 százalékában a Magyarországra érkező uniós támogatásokat vagy általában a közösségnek a magyar gazdaságra kifejtett pozitív hatását említették.

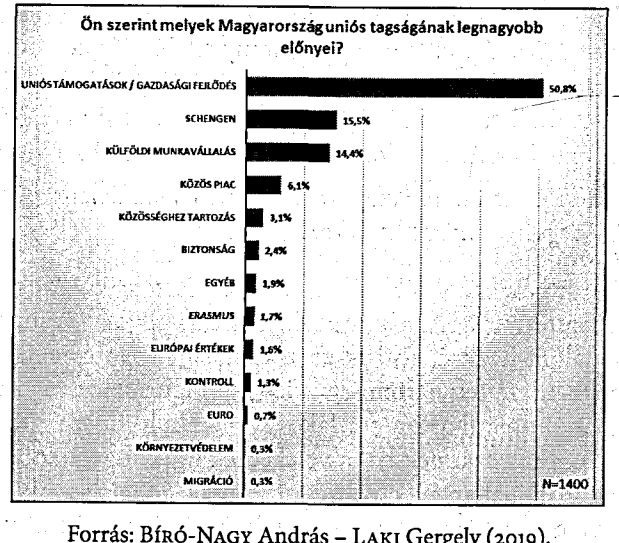

Forrás: BÍRÓ-NAGY András – LAKI Gergely (2019), *15 év után: az Európai Unió és a magyar társadalom*

Ettől jócskán lemaradva, de hangsúlyos helyen találjuk a személyek szabad mozgásához köthető előnyöket (szabad mozgás az EU-n belül, külföldi munkavállalás és tanulás lehetősége) is. Nem jelent meg viszont kiemelt helyen az európai értékek védelme, így kijelenthető, hogy az uniós tagságot a magyar társadalom elsősorban a materiális szempontok miatt tartja előnyösnek. A vizsgált szempontok közül a legnagyobb mértékben a nyugati termékekhez és szolgáltatásokhoz való hozzáférés tekintetében lát javulást a magyar társadalom az Európai Uniónak köszönhetően a csatlakozás óta eltelt időszakban. A legkevesebben ugyanakkor a mezőgazdaság, a kisvállalkozások és a természeti környezet helyzetében bekövetkezett változásokkal elégedettek. E három területen a magyarok 60–65 százaléka úgy véli, hogy nem változott vagy romlott a helyzet az utóbbi 15 évben.

Az uniós tagság legfőbb hátrányai: migráció, szuverenitás feladása, másodrangú gazdasági pozíció

Az uniós tagsághoz köthető legnagyobb hátrányok között a leggyakrabban, a válaszok közel harmadában (32%) a migráció kérdését emelték ki. A témában érkezett megszólalások rendre a kormánykommunikáció üzeneteit tükrözték vissza, miszerint az Európai Unió „Magyarországra kényszeríti a migránsokat", és Magyarországból „bevándorlóországot" akar csinálni. Ezzel összefügg, hogy a második leggyakoribb hátrányként pedig a szuverenitás kérdését emelték ki a válaszadók (26%): szerintük az Európai Unió túl sok dologba akar beleszólni, ami sérti hazánk függetlenségét.

Összességében két nagy csoportra bonthatjuk az ellenérveket, amelyek közül a bevándorlással és a szuverenitással kapcsolatos állítások csak az egyik irányt fémjelzik. A másik nagyobb csoportja a kritikáknak gazdasági jellegű; eszerint

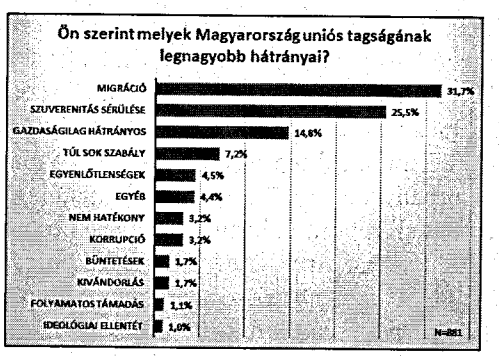

Forrás: BÍRÓ-NAGY András – LAKI Gergely (2019), *15 év után: az Európai Unió és a magyar társadalom*

egyfelől a csatlakozás számos hátránnyal járt a magyar gazdaság számára, másrészt az Európai Unión belül betöltött pozíciónk miatt nem is tud az ország kitörni hátrányos helyzetéből (15%). Ezek a megszólalások elsősorban azt a percepciót emelték ki, amely szerint a csatlakozás óta csökkent volna az életszínvonal Magyarországon, leépült a gazdaság és az ipar, valamint az európai piacra való belépésünk hátrányosan érintette a magyar mezőgazdaságot. Fontos ugyanakkor hozzátenni, hogy a hátrányok számbavétele során jóval kevesebb válasz érkezett (881), mint amikor az előnyök felsorolására kértük a megkérdezetteket (1400).

Széles körű egyetértés: az EU túl bürokratikus, és nem veszi eléggé figyelembe a választói akaratot

Az általános pozitív uniós attitűdök mellett érdemes rámutatni arra is, hogy a magyarok szűk többsége egy néptől eltávolodott, személytelen gépezetnek látja az Európai Uniót. A megkérdezettek több mint fele egyetértett azzal az állítással, hogy az EU önjáró bürokratikus szervezet, amely nem veszi figyelembe az

állampolgárai akaratát. Ezzel az állítással a társadalom 37 százaléka nem ért egyet. A 2010 óta tartó populista retorika következtében nem meglepő módon a Fidesz szimpatizánsai vannak a leginkább lesújtó véleménnyel az EU bürokratikusságáról: több mint kétharmaduk tartja az EU-t egy lassan mozduló, személytelen intézménynek. Még a kifejezetten Európa-párti ellenzéki pártok szavazóinak jelentős része is hajlamos egyetérteni a bürokratikus működésre és az állampolgárok akaratának figyelembevételére vonatkozó kritikákkal.

Az ellenzéki szavazók többsége is a kormány narratíváját fogadja el az EU migrációs politikájáról

Különböző felmérésekből évek óta tudható, hogy a magyar társadalom többsége elfogadja az Orbán-kormány álláspontját az EU migrációs politikájáról. Az orbáni narratíva hazai népszerűségét támasztja alá kutatásunk is: a megkérdezettek kétharmada értett egyet azzal az állítással, hogy az Európai Unió rá akarja kényszeríteni Magyarországot, hogy bevándorlókat fogadjon be, és mindössze a válaszadók negyede támaszt kételyt a kormánypárt narratívájával szemben. A kormányzati kommunikáció hatékonyságát támasztja alá az is, hogy a Fidesz-szavazók elsöprő többsége (84%) egyetért az állítással, ráadásul több mint a felének (54%) semmilyen kétélye sincs az állítással kapcsolatban. De ami még fontosabb, hogy egyetlen ellenzéki szavazói csoportot sem találni, ahol többségben lenne a kormányéval ellentétes álláspont. Ez azt jelenti, hogy még az ellenzéki szavazók többsége is a kormány narratíváját fogadja el a migráció – és az EU szerepének – kérdésében. Szembetűnő továbbá, hogy a legidősebb és a legkevésbé képzett rétegek körében jelentősen magasabb az egyetértési arány, tehát ezek azok a társadalmi csoportok, amelyeknél a leghatékonyabbnak tűnnek a kormány politikai üzenetei.

Egyöntetű támogatás az európai minimálbér mögött

A magyar társadalom döntő többsége pozitívan fogadná az egységes szabályok alapján meghatározott európai minimálbér bevezetését. A megkérdezettek 77 százaléka támogatná a javaslatot, míg mindössze 16 százalék hagyná meg nemzeti hatáskörben a minimálbér szabályozását. A legalacsonyabb foglalkoztatási aránnyal rendelkező harmincon aluli és 60 éven felüli korosztályokban is az átlagnál népszerűbb a javaslat, szemben a 30 és 50 év közöttiekkel. Megjelenik a város–vidék törésvonal az egységes minimálbérről való gondolkodásban, a megyeszékhelyeken vagy a fővárosban élők magasabb arányban támogatják a javaslatot, mint a kisvárosokban vagy falvakban élők.

Megosztott ország: jó vagy rossz irányba megy az Európai Unió?

Erősen megosztott a magyar társadalom az Európai Unióban zajló folyamatok jelenlegi irányával kapcsolatban, de relatív többségben vannak azok, akik szerint az EU összességében jó úton jár. A megkérdezettek 46 százaléka vélekedett úgy, hogy jó irányba mennek a dolgok az Európai Unióban, és 38 százalék gondolta azt, hogy nem jó úton halad a közösség. Nem meglepő módon a kormánypárti szavazók elégedetlenek leginkább az Európai Unióban jelenleg zajló folyamatokkal. Ugyanakkor az ellenzéki pártok szavazói sem látják teljesen rózsásnak a helyzetet, habár körükben átlagon felüli többségben vannak a pozitív vélemények. Érdemes megjegyezni, hogy a kormánypárti szavazók harmada nem osztja a Fidesz álláspontját, hogy az EU túl liberális politikája miatt a vesztébe rohan a kontinens, ám ezzel párhuzamosan az ellenzéki szavazók körében is létezik egy számottevő kisebbség, amely szerint rossz irányba mennek a dolgok Európában.

Ezt képviseli ma az EU: gazdasági fejlődés, szabad mozgás és az emberi jogok biztosítása

A magyar választók szerint a gazdasági fejlődés értékét (42%) képviseli jelenleg a leginkább az Európai Unió. Ezt választották a leggyakrabban a válaszadók, amikor arra kértük őket, hogy az előre megadott lehetőségek közül válasszák ki azt a hármat, amelyet szerintük jelenleg a leginkább megtestesít az EU. A gazdasági prosperitás mellett a dobogóra az EU-n belüli szabad mozgás és az emberi jogok védelme fért fel. Minden harmadik válaszadó megemlítette a külföldi munkavállalást és tanulást (32%), valamint az emberi jogok kérdését (31%), minden negyedik megkérdezett pedig a béke zálogaként, illetve a demokrácia és jogállam védelmezőjeként tekint az Európai Unióra (27-27%).

Minden ötödik megkérdezettnek az uniós állampolgárok emelkedő életszínvonalát, illetve a kulturális sokszínűséget jeleníti meg az EU, 19 százaléknyi megkérdezett szerint pedig az EU elkötelezett a tagállamok közötti fejlettségi különbségek leküzdésért. A klímaváltozás elleni harcban, valamint a hagyományos családi értékek védelmében a megkérdezettek 16 százaléka tartja kifejezetten hitelesnek az EU-t. Tizenegy százalék szerint Európa külső határainak védelmét képviseli a leginkább a közösség – ezzel a megadott válaszlehetőségek közül ez végzett az utolsó helyen.

Mit képviseljen az EU a jövőben? Jólét, az életszínvonal emelése, a demokrácia védelme

Amikor az a kérdés merült fel, hogy mely értékeket kellene az EU-nak a jövőben a leginkább képviselnie, a legtöbben első helyen a demokrácia védelmét választották (19%).

Ugyanakkor ha azt nézzük, hogy összességében melyik téma került a leggyakrabban az első három közé, akkor egyértelműen

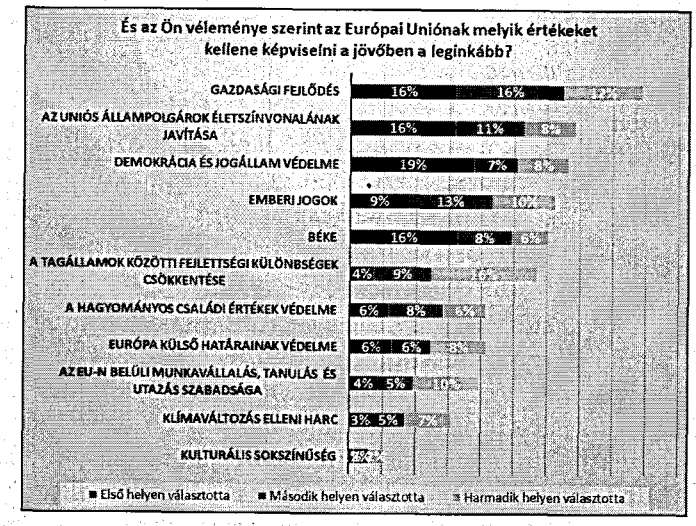

Forrás: BÍRÓ-NAGY András – LAKI Gergely (2019), *15 év után: az Európai Unió és a magyar társadalom*

leginkább a jólét és az életszínvonal-javítás hangsúlyosabb képviseletét várja a magyar társadalom a jövőben az Európai Uniótól.

A válaszadók 43 százaléka említette a gazdasági fejlődés célkitűzését, 35 százalék pedig az életszínvonal javításának erőteljesebb uniós törekvését látná szívesen a jövőben. A materiális javak iránti igény után a demokrácia és jogállam védelmét (34%), az emberi jogokat (32%), valamint a békét (30%) állítanák az EU működésének középpontjába a magyarok. Ezeket a témákat a hatodik helyen követi a tagállamok közötti egyenlőtlenségek csökkentése (29%). A kormány álláspontjával összhangban minden ötödik magyar szerint a hagyományos családi értékeket, valamint Európa külső határait jobban kellene védeni, és uniós prioritásként kezelni. Majdnem ugyanennyien gondolják azt, hogy a jövőben sem szabad veszélyeztetni az EU-n belüli szabad mozgást. A klímaváltozás elleni harc a válaszadók mindössze 15 százalékának uniós prioritás, és ezzel utolsó előtti helyre került a vizsgált 11 kérdés közül. A kulturális sokszínűség promotálására még ennyi igény sincs: mindössze a magyarok 5 százalékának fontos, hogy a jövőben sokkal hangsúlyosabb értékként megjelenjen az Európai Unió politikai agendáján.

Az európai integráció mélyítésének korlátai: erős bázisa van a nemzeti szuverenitás védelmének

Az egyes szakpolitikai területeken a döntéshozatal szintjét tekintve erős bázisa van a nemzeti szuverenitás politikájának. A 13 vizsgált szakpolitikai terület többségében inkább csak nemzeti hatáskörben hoznának döntéseket a magyarok. A legnagyobb arányban a megkérdezettek az adózás kérdésében ragaszkodnak a nemzeti hatáskörhöz, amelyet a kulturális politika és az oktatáspolitika követ. Mindössze négy közpolitikai témában (energiapolitika, kül- és biztonságpolitika, környezetvédelem és klímapolitika, bűnüldözés és terrorizmus elleni harc) voltak többségben azok, akik inkább az Európai Unióval közösen szabályozott és összehangolt döntéshozatal pártján állnak. A kormánypárti szavazók jellemzően a nemzeti hatáskörben kialakított szabályozások mellett teszik le a voksukat, míg az ellenzékiek sokkal inkább nyitottabbak az összehangolt döntéshozatalra. Utóbbi álláspont támogatottsága a DK-sok körében a legmagasabb. Emellett kiemelendő, hogy az Európai Unió kizárólagos hatáskörébe csak a társadalom igen kis része utalna döntéseket: a szakpolitikai területtől függően az Európai Egyesült Államok támogatói 5–12% között vannak.

Következtetések

Összességében a 2004–2019 közötti időszakot, az uniós tagság első 15 évét a magyar társadalom kedvezően ítéli meg az ország szempontjából, és az EU-hoz továbbra is többnyire pozitív asszociációkat kötnek a választók. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az Európai Unió kedvező hazai megítélése elsősorban gazdasági érveken és szempontokon nyugszik. Az elmúlt 15 évben ez a gazdasági mérleg túlnyomórészt pozitív a magyarok szemében, de a jövőre vonatkozó, elsősorban a jólét és az általános életszínvonal emelkedéséhez kapcsolódó elvárások (amelyek a magyar társadalom prioritáslistáján az élen állnak) jelzik, hogy a következő években is a materiális dimenzióban érzékelt tapasztalatoktól függhet, hogy mennyire tartható fent a csatlakozás óta stabilan pozitív hozzáállás az európai integrációhoz.

A Fidesz 2010 óta tartó euroszkeptikus kampánya ugyan nem tudta megfordítani az EU pozitív hazai megítélését, de kétségkívül erőteljes a hatása. Ma már a fideszesek között van kiugró mértékben a legtöbb EU-kritikus szavazó, közel ugyanannyian gondolják azt, hogy az EU-ban rossz irányba mennek a dolgok, mint akik szerint jól alakulnak a trendek, és a migráció 3-4 év alatt az uniós tagság legfontosabb hátrányává vált a választók szemében. A kormány szuverenitásféltő retorikájának is széles közönsége van: a nemzeti szuverenitás korlátozása sok választó szemében komoly hátránya az uniós tagságnak, és a legtöbb szakpolitikai kérdésben azok vannak többségben, akik nemzeti szinten hoznák meg a döntéseket. A hatásköri kérdésekben a kormánypárti és az ellenzéki szavazók között tapasztalható megosztottság azt jelzi előre, hogy az EU jövőjével kapcsolatos viták – amelyek erősödése várható a

következő években – is polarizálhatják majd a jövőben a magyar közvéleményt.

Az ellenzéki pártok közönsége tud azonosulni azzal, hogy a legtöbb kérdésben Brüsszellel összehangolva szülessenek meg a döntések (az Európai Egyesült Államok célkitűzése ugyanakkor rétegtéma), míg a kormánypárti szavazók körében komoly ellenállás építhető a szuverenitást féltő politikára.

Az ellenzéki szavazók kifejezetten bíznak abban, hogy az európai integráció segíteni tud az országon, és nemcsak gazdasági értelemben. Valamennyi ellenzéki szavazótábor kifejezetten elvárja, hogy a demokrácia és a jogállam védelme legyen hangsúlyosabb prioritás az uniós politikában, és számít az európai közösségre az uniós pénzeket érintő korrupció megfékezésében is. Az ezeken a területeken mutatott teljesítményen is múlik majd, hogy az Európai Unió a következő években is olyan pozitív referenciapont marad-e a magyar választók nagy része számára, mint az elmúlt bő 15 évben.

II.

HOGYAN JUTOTTUNK KÁDÁRTÓL ORBÁNIG?

Ebben a fejezetben öt recenziót közlünk olyan könyvekről, amelyek az elmúlt években jelentek meg, és lényegileg írták át a korábban jobboldali és liberális dominanciájú olvasatokat a rendszerváltásról. Ezekkel a munkákkal megjelent egy harmadik, baloldali irodalma is a Kádártól Orbánig tartó korszaknak. Az első négy recenziót Pogátsa Zoltán írta, az utolsót Ferge Zsuzsa.

1

Scheiring Gábor ▷ Egy demokrácia halála – Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon (Napvilág Kiadó, 2019)
▷ The Retreat of Liberal Democracy: Authoritarian Capitalism and the Accumulative State in Hungary (Palgrave MacMillan, 2020)

Scheiring könyve meghatározó jelentőségű hozzájárulás a kudarcos magyar rendszerváltás feldolgozásához. A *versenyállam*, a *felhalmozó állam*, az *autoriter kapitalizmus* és számos más jelenség ábrázolása alapvetően szükséges ahhoz, hogy megértsük, mi is történt velünk.

A jobboldalnak nincs állandó képe a rendszerváltásról és annak kudarcáról, visszamenőlegesen igazodik Orbán Viktor politikai cikcakkjaihoz. A liberálisok narratívája a „modernizá-

SOMOGYI KÖNYVTÁR
958447
1881
SZEGED

cióval" szembeszegülő magyar különutasság *(excepcionalizmus)*. Míg Orbán nemzetkarakterológiájában a magyar különlegesen tehetséges, jóravaló, addig a liberális etnikai sztereotípiák a fordítottjai: a magyarok nem érettek a demokráciára és a kapitalizmusra, elárulják a Nyugatot, és egyszemélyi vezetőre vágyó feudális csökevények. Hogy mitől lettek ilyenek, mások miért nem, arról nem szól a fáma, ennek hiányában azonban nem beszélhetünk másról, mint szintúgy nemzetkarakterológiáról. Ez a liberális Galapagos-teória azonban látványos kudarcot vallott akkor, amikor Trump, Johnson, Farage, Salvini, Wilders, Le Pen, Netanyahu, Kaczyński, Modi, Erdoğan, Babiš és mások megerősödésével világossá vált, hogy Orbán nem az árral szemben úszik, hanem a mezőny élén. A liberálisoknak nem maradt érdemi magyarázatuk Orbán hatalomra kerülésére. Számukra az égből pottyant bele a 2010 előtti, alapvetően jó világba.

A kiszámíthatatlan jobboldali és a kiüresedett liberális narratívával szemben időközben azonban létrejött a zöld-baloldali rendszerváltás-értelmezés is. Ehhez hozzájárultak Szalai Erzsébet, Gagyi Ágnes, Böröcz József, a Greskovits Béla – Dorothe Bohle szerzőpáros, Pogátsa Zoltán[7], Fábry Ádám[8] és Sebők Miklós[9] munkái, valamint mások fontos írásai is. Nemrégiben egy újabb könyvvel bővült ez a kánon, Scheiring Gáboréval.

[7] https://ujegyenloseg.hu/magyarorszag-politikai-gazdasagtana-az-eszaki-modell-eselyei-magyarorszagon/

[8] https://ujegyenloseg.hu/magyarorszag-az-allamkapitalizmustol-az-tekintely elvu-neoliberalizmusig/

[9] https://ujegyenloseg.hu/modernizatorok-es-a-nacionalistak-az-elit-belharca-magyarorszagon/

Versenyállam: külső integráció, belső dezintegráció

Scheiring írása olyan gazdag, hogy meghaladná egy recenzió kereteit, ha minden fontos állításáról beszámolnánk, csupán lényegi vonalát ismertetjük tehát. A rendszerváltás után a világgazdaság félperifériáján fekvő Magyarországon *versenyállam* jött létre. Ennek lényege, hogy neoliberális kínálattal (alacsony adók, olcsó munkaerő, gyenge szakszervezetek stb.) versenyez a transznacionális tőke beruházásaiért. A versenyállam meghatározó ideológusai a liberális gazdaságpolitikai elit és technokrácia voltak, együttműködésben a transznacionális tőke képviselőivel. Politikailag a bal-liberális koalíciók vállalták a versenyállam intézményesítését és működtetését.

A fejlődéshez azonban két alapvető mechanizmus hiányzott. A magyar kapitalizmus nem volt *fejlesztő állam* (állami iparpolitika, kutatás-fejlesztési rendszer, technológiai import, a hazai cégek védelme és támogatása közbeszerzésekkel stb.), ezért a nemzeti tőke nem tudott felzárkózni hozzáadott értékben a nemzetközi tőkéhez és technokratákhoz. A másik hiányzó elem a képességeket segítő *szociális állam* (esélyteremtő oktatás, egészségügy stb.) volt. Egy ideig az uralkodó elit képes volt megbékíteni a leszakadókat korai nyugdíjazással, majd devizahitelekkel, ám 2010 előtt ezen osztály elégedettsége fokozódott. Jelentős részük dolgozó szegénynek volt tekinthető, aki a nyugati életszínvonalhoz történő felzárkózás tekintetében csalódott.

A munkásosztály lázadása

A bérből élők kiábrándulása egyértelműen a liberális-szocialista koalíciók ellen mozgósított, de a szakszervezeteket sem látták a munkások érdekeit képviselő szervezeteknek. Erkölcsi háztartásukban („morális ökonómiájukban") nem csak a nyugati

társaikkal vagy korábbi életszínvonalukkal való összehasonlítás játszott szerepet. Ugyanilyen fontos volt a munkahelyi kontroll elvesztése, az országos ügyekre való ráhatás érzésének eltűnése, a közösségek (klubok, közösségi terek stb.) leépítése, a fiatalok elköltözése. A liberális-baloldali politika nagy ígérete, az euroatlanti integráció csalódást keltő megvalósulása szintén erősítette a reménytelenséget. Az objektív materiális életkörülmények romlása okozta űrt a jobboldal fokozatosan a szimbolikus megbecsülés eszközeivel töltötte ki.

Újraelosztás helyett elismeréspolitika

A nemzeti önbecsülés, a külső hatásoktól megvédő állam, az utált külföldi tulajdonú devizahitelező bankokat megsarcoló kormány, a kizsákmányoló multik elleni jobboldali retorika, a globalizáció bizonytalanságaival szemben a kulturális stabilitás ígérete mind-mind hozzájárultak az materiális csalódottság keltette egzisztenciális bizonytalanság kitöltéséhez.

Fogalmazhatunk úgy is, hogy a Fidesz – baloldali alternatív narratíva hiányában – hatékonyan használta fel a magyar társadalom számára létező egyetlen diskurzív keretet, a nacionalizmust a gazdasági sérelmek értelmezésére. A neoliberalizmus értelmezési tartományát egyenlővé tette a nemzetközi szervezetekkel, a transznacionális cégekkel, a bankokkal, illetve az ezekkel a szervezetekkel szemben kritikátlan, őket kiszolgáló hazai piaci fundamentalista politikai „modernizátor" elittel. Ugyan 2010 után maga a Fidesz is neoliberális kormányzást folytatott, sőt, még fokozottabb mértékben, ám addigra már a Scheiring által neonacionalizmusnak hívott keretezésben egyesítette a nemzeti tőkéseket a munkássággal.

Segítségére volt ebben a piaci fundamentalista versenyállam által meghonosított *érdemesek verzusz érdemtelenek* megkülönböztetés, amely a neonacionalista diskurzív keretben újrahasznosítva alátámasztja az etnikai kirekesztésen keresztül megvalósuló közösségképzést. Egyszerűbben fogalmazva: a cigánysággal és a „migránsokkal" szembeni ellenérzés közösségi összetartó ereje a 2010 előtti időszak szolidaritáshiányos ideológiájának köszönhető.

A nemzeti tőke lázadása

Míg a liberális-baloldali erők megőrizték hagyományos kötődésüket a nemzetközi tőkéhez, addig a Fidesz 2010 előtt tudatosan és módszeresen törekedett a nemzeti tőke maga köré szervezésére. Ezt sikerre is vitte.

Scheiring felhívja a figyelmet egy sorsfordító tévedésre: a piaci fundamentalista tábor a rendszerváltás idején abban a reményben gyorsította fel a privatizációt akár az átláthatatlanság árán is, hogy ezzel megteremthető egy olyan gazdag tulajdonosi réteg, amely adott esetben majd képes és kész lesz megvédeni a demokráciát. Ezzel szemben az intézményekben és fokozatosságban gondolkodó irányzat arra figyelmeztetett, hogy a társadalmi dezintegráció pontosan ellentétes hatással jár. Ebben a vitában látványosan a második csoportnak volt igaza. A 2010 előtt meggazdagodott tőkések, oligarchák, milliárdosok látványosan nem voltak készek a demokrácia megvédésére, és máig sem azok. A többség viszont nem képes erre, nincs megfelelő mértékű erőforrása.

A Fidesz politikája Scheiring szerint sokkal szélesebb csoportok gazdagodására épít, mint ahogy a Magyar Bálinttól ismert „maffiaállam"-koncepció állítja. Scheiring a közbeszerzések, a transzferállamosítások és a leggazdagabb magyarokról szóló listák elemzése alapján megkülönböztet kifejezetten politikai vállalkozókat, elkötelezett tőkéseket, feltörekvő tőkéseket (ők kicsiből indulva szembekerültek a multikkal), kooptált tőkéseket és passzív elfogadókat. Ellenállókat nem talál.

Scheiring a Fidesz kormányzását elemezve a munkanélküliség erőltetett csökkentésén és a külső pénzügyi kiszolgáltatottság csökkentésén kívül nem talál gazdaságpolitikai sikereket. Ezekhez azonban azóta már hozzátehetjük a folyamatos és lendületes béremelkedést, a minimálbérek emelését, a devizahitel-terhek leemelését a lakosság válláról. Ettől még természetesen igaz, hogy Fidesz kormányzása fokozottan neoliberális. Az egykulcsos, csökkentett adók ára a szociális (oktatási, egészségügyi) rendszer leépítése volt. A közfoglalkoztatás tipikus neoliberális *workfare*-megoldás. A rabszolgatörvény szintén ide tartozik, ahogy a multik fokozott állami támogatása is.

Scheiring azonban kiemeli, hogy amíg a multik állami támogatása megduplázódott a Fidesz-kormányzat idején (szembemenve a szabadságharcos retorikával), addig a hazai cégeknek nyújtott támogatások 28-szorosra nőttek! Magyar Bálint tehát tévúton jár, amikor azt gondolja, hogy Orbán Viktor rendszere csupán tágan értelmezett családja gazdagodását szolgálja.

Scheiring bemutatja a felső 10-20 százalék érdemi gazdagodását ebben a korszakban. Szerinte ahogy a liberális kapitalizmus *autoriter kapitalizmussá* vált, úgy vált a versenyállam *felhalmozó állammá*. A szociális államot a Fidesz meghaladottnak ítéli meg, semmibe véve a nemzetközi összehasonlításokat, amelyekben rendre ezek jönnek ki az élen. Ugyanakkor magát fejlesztő államnak tünteti fel, ami viszont Scheiring elemzése szerint hamis projekció. Sem érdemi iparpolitika, sem humántőke-fejlesztés, sem k+f rezsim nincs, ahogy teljesítményelvű, a kiválóságokat vonzó bürokrácia sem. Ezek pedig minden fejlesztő államnak sajátosságai.

Az autoriter államkapitalizmusok válfajai

Magyar kivételesség (excepcionalizmus) tehát nincsen. A NER az autoriter államkapitalizmusok egyike, ahogy arra például

Fábry Ádám is rámutatott (könyvéről a rencenziót lásd ebben a kötetben). Scheiring össze is veti a Fidesz-államot a hasonló képződményekkel. A távol-keleti fejlesztő államokkal (Tajvan, Dél-Korea, Szingapúr, újabban Kína) való összehasonlításban Schering helyesen mutat rá az érdemelvű (meritokratikus) bürokrácia és a katonai-biztonsági dimenzió hiányára a Fidesz-állam esetében (az utóbbi a könyve megjelenése óta kiépülőben), viszont téved abban, hogy a Fideszt patrimoniálisabbnak látja náluk, azaz szerinte a személyes függéseknek, kiváltságoknak, kedvezményeknek nagyobb szerepe van itt. A távol-keleti államok paradox módon az érdemelvűségükkel együtt is meglehetősen patrimoniálisak: fejlesztő államaik a két elv sajátos keverékei voltak. (Egyetlen példa: a Samsungot gyakorlatilag egyetlen család tulajdonaként hozta létre annak idején a dél-koreai diktátor.) A magyar rendszerben inkább az érdemelvűség hiánya, a kontraszelekció a feltűnő jellegzetesség.

A latin-amerikai populista autoriter kapitalizmusokról (például peronizmus) Scheiring helyesen mutatja ki, hogy azokban nem volt szükség elnyomó munkarezsimekre (*workfare state*, azaz munkaalapú társadalom). Sőt, a széles rétegek felemelése, a szakszervezetek hatalma hivatkozási alap is volt a rendszert megdöntő katonai junták számára.

Barrington Moore nyomán Scheiring a fasiszta rezsimeket is mint az autoriter kapitalizmusok formáit elemzi. A NER-t a nemzeti tőke politikai képviselete, az elnyomó munkarezsim, a karizmatikus vezető központi szerepe és számos más tényező a fasiszta autoriter rezsimekhez teszi hasonlatossá. Ugyanakkor a magyar felhalmozó állam sokkal nagyobb mértékben integrált a nemzetközi gazdaságban, és a transznacionális függése sem szűnt meg. Ezenkívül területi expanziót sem folytat.

A Putyin nevével fémjelzett orosz autoriter állam a magyarhoz hasonlóan a neoliberalizmus káoszára adott válaszként jött létre. Ugyanakkor a természeti erőforrásokra építve sokkal

nagyobb mértékben képes a transznacionális tőkétől való függésre, kihasználva a globális gazdaság energiafüggését.

Figyelemre méltó Scheiringnek az a megállapítása is, hogy a magyar felhalmozó állam nincs egyedül a nemzetközi trendek tekintetében. Nemcsak Erdoğan és Bolsonaro törekszik a hazai tőke helyzetbe hozására, nemcsak a Brexit jelenti a világgazdasági dezintegráció erőteljes lépését, de Trump elnök védővámjai és patrimoniális gazdaságpolitikája is ebbe az irányba mutat. Ráadásul olyan gazdaságokban, ahol eleve sokkal erősebb volt a nemzeti tőke szerepe, gyengébb a nemzetközi kitettség, tehát nem volt tere sem az Orbánéhoz hasonló radikális erőforrás-átalakításnak.

Scheiring könyve elképesztően fontos hozzájárulás a kudarcos magyar rendszerváltás feldolgozásához. A versenyállam, a felhalmozó állam, az autoriter kapitalizmus és számos más jelenség ábrázolása alapvetően szükséges ahhoz, hogy megértsük, mi is történt velünk. Ahogy a többi zöld-baloldali rendszerváltás-értelmezésből, Scheiring írásából is egyértelművé válik: a Fidesz-rendszert a 2010 előtti liberális modernizációs, versenyállamos retorikával leváltani nem lehet. De nem is lenne érdemes, mert az ismét csak újratermelné a Fideszhez hasonló képződményeket. A kérdés innentől már csak az, hogy mikor jelentkezik olyan politikai erő, amely képes lesz egy olyan szociális, fenntartható és a társadalom egészét magával vivő ideológiá hiteles képviseletére, amely fenntartható demokráciát hoz létre Magyarországon.

2 FÁBRY ÁDÁM ▷ The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism [Magyarország politikai gazdaságtana: Az államkapitalizmustól az autoriter neoliberalizmusig] (Palgrave MacMillan, London, 2019)

A magyar közönség előtt egyelőre kevéssé ismert Fábry Ádám, aki az argentínai Cordóbai Egyetemen tanít. Nemrégiben azonban friss könyvvel állt elő, amely újszerű értelmezést ad a magyar rendszerváltásról.

Fábry azok közé tartozik (például Tamás Gáspár Miklós társaságában), akik szerint a szovjet rendszert helyesebb államkapitalizmusnak, mint államszocializmusnak látni, miközben már persze maga az „államszocializmus" kifejezés is egyfajta utalás a főáramú „szocializmussal/kommunizmussal" szemben arra, hogy elvileg elképzelhető nem államközpontú szocialista gazdasági modell is. Az „államkapitalizmust" mint megnevezést már a rendszer saját ideológiájának következetes alkalmazása is kiadja. Marx szerint ugyanis a kapitalizmus egyik sajátossága, hogy a munkások nem birtokolják, nem kontrollálják a termelőeszközöket, munkájuk gyümölcsétől pedig el vannak idegenedve. Ezen a szovjet rendszer semmit sem változtatott, azaz továbbra is kapitalizmusnak mondható, azzal a különbséggel, hogy a termelőeszközöket névlegesen az állam, a gyakorlatban pedig egy ideologikus bürokrácia birtokolja.

Ebben egyébként a szovjet rendszer nem is annyira egyedi. Fábry felhívja a figyelmet arra, hogy az államnak milyen központi szerepe van más kapitalizmusokban is, legyen szó a Kelet-indiai Társaságról, Bismarck fejlesztő államáról, a távol-keleti kistigrisekről vagy a mai Kínáról. Érdekesség a tervutasításos rendszer részletesen lebontott, folyamatos nyomást fenntartó produktivista termelési célszámainak említése, amely manapság ugyanannyira sajátja a multik világának, mint az államot

működtetni hivatott neoliberális „új közmenedzsment" világának. A szovjet rendszer persze centralizáltabb és ideologikusabb volt, több erőforrást összpontosított a nehéziparra, ám ezek – emlékeztet Oskar Lange nyomán a szerző – sokkal inkább a hadigazdálkodás sajátosságai, ami viszont azért vált szükségessé, mert a szovjetrendszer a tőkés rendszerekkel való konfrontációban született meg és igyekezett fennmaradni.

A rendszerváltás ebből a perspektívából nézve egész más megvilágítást kap Fábry szerint. Ugyanis így kevésbé a rendszer leváltása egy másikkal, ahogy azt a főáramú olvasatok bugyuta szocializmus/kapitalizmus dichotómiája sugallta '89-ben. Sokkal inkább valaminek a megőrzése, mégpedig az államkapitalizmus technobürokráciája igyekszik itt a saját uralkodó szerepét átmenteni azután, hogy világossá válik számára, nem tarható fenn a tervutasításos rendszer a kapitalista világgazdaság kontextusában. Fábry ezért amellett érvel, hogy nem vesznek észre mindent azok az olvasatok, amelyek a rendszerváltást és az utána következő neoliberalizációt elsősorban a külső intézményi nyomásnak tudják be. Ebben egyébként csatlakozik Bockman és Eyal nézeteihez, akik kifejezetten Kelet-Európát látják a neoliberalizmus bölcsőjének, illetve a térség és a Nyugat interakcióját hangsúlyozzák.

Fábry szerint ugyanis már a magyar államkapitalizmus középső évtizedeiben megvolt egyfajta *proto-neoliberalizmus*, amikor is a technokrácia piaci fundamentalista irányba igyekezett tolni az államkapitalizmus szekerét. Fábrynál ennek emblematikus intézménye a Pénzügyminisztérium berkeiben létrejövő Pénzügykutatási Intézet, amelyet később Medgyessy Péter pénzügyminiszterként megszüntet, ám az a bankok finanszírozásában főnixmadárként újraéled, immáron magáncégként (Pénzügykutató Zrt.). A szerző részletesen elemzi ennek az intézménynek, illetve a köréje csoportosuló tudásközösségnek a szerepét a rendszerváltás proto-neoliberális előkészítésében.

Fábry elemzése itt sokban emlékeztet Szalai Erzsébet munkáira, amelyekben arra figyelmeztet minket, hogy a rendszerváltás nem annyira a kommunista pártelit, mint inkább a késő kádári technokrácia hatalomátmentése volt. Ám ez a folyamat már jóval korábban elkezdődik. Emblematikus figurája Kornai János, aki a Rákosi-rendszer kommunista ifjúsági szövetségétől, illetve a *Szabad Nép*től indulva lett az amerikai egyetemek professzora, a piacközpontú közgazdaságtan nemzetközileg elismert híressége. Vagy Nyers Rezső, az új gazdasági mechanizmus élharcosa, akinek piacosító próbálkozásait azonban szovjet utasításra Kádárnak le kell állítania. Végül a rendszerváltásra igazi hatással a Pénzügykutató akkor fiatal munkatársai voltak. Ide tartoztak a *Fordulat és reform* szerzői, Antal László, Bokros Lajos, Lengyel László, Csillag István és Matolcsy György, de sok más ismert közgazdász, vállalati és banki szakember is, akik a rendszerváltás után komoly karriert futottak be mint miniszterek, bankvezérek, befolyásos véleményvezérek, hatalmi háttéremberek. Fábry három kiemelkedő figura (Bokros, a vele együtt katonáskodó Surányi György, illetve a kezdetben szintén ebbe a körbe tartozó Matolcsy) személyes életútján keresztül mutatja be a késő kádári technokrácia hatalomátmentését. Számos más közismert szereplőt is választhatott volna.

Fábry ezek után bemutatja a rendszerváltás utáni neoliberalizáció fázisait; az első időszakban ennek köszönhetően volt Magyarország a nemzetközi intézmények „poszterfiúja" (mintaországa). A folyamat szimbolikus kezdete a Bokros(–Surányi)-csomag, amely ismét csak az egykori technokráciához köthető. Az egymást követő kormányok lépésről lépésre kivéreztették az esélyteremtő állami alrendszereket (oktatás, egészségügy, szakképzés, szociálpolitika). Folyamatosan a létminimum alatt tartották a minimálbért, és a magasabb humántőke előállítása helyett alapvetően folyamatosan olcsó bérekkel kívántak versenyezni. A szakszervezeti jogosítványokat legyengítették, adó-

kedvezményekkel és hatalmas állami támogatásokkal versenyeztek a multik kegyeiért. A neoliberalizmus eredményeképpen ismert módon totálisan befagyott a magyar társadalmi mobilitás. A szegények gyerekei szegények maradtak, az elit, elsősorban a hegemón technokrata elit pozícióit pedig nem fenyegették az alulról felfelé törők. A technokrata elit tehát versenyt prédikált mindenhol, kivéve a saját elitpozícióit.

2005 után azonban a magyar neoliberalizmus története összezuhant. Gyurcsány miniszterelnöksége alatt leállt a gazdasági növekedés, az egekbe szökött az államháztartási hiány, amire a miniszterelnök drasztikus megszorításokkal reagált. Ez tovább szűkítette a kibocsátást, miközben ellensúlyozásként kiengedték a devizahitelezést, amiből aztán szintén külön dráma lett. A gyorsan hízó államadósság és a stagnáló GDP egymáshoz viszonyított arányának drasztikus növekedése miatt 2008-ban a nemzetközi befektetők faképnél hagyták Magyarországot, összeomlott a forint árfolyama, egekbe ugrottak a devizahitelek törlesztőrészletei. A piacról már nem tudtuk megújítani az adósságunkat, maradt az IMF hitelcsomagja, amely elérte a magyar GDP 20 százalékát. Közben pedig ott volt az őszödi beszéd, majd a hatalmas „stabilizáció", amelynek köszönhetően zuhant a GDP.

Egy ilyen mértékű összeomlást már nem bírt ki a magyar neoliberalizmus. Véget ért a magyar „radikális közép", hegemóniája, ahogy Fábry Tariq Ali nyomán nevezi a neolib technokratákat. Liberális politikai képviseletük megszűnik, az általuk uralt Szocialista Párt pedig megkezdte sorozatos feleződéseit. Felkészült: Orbán Viktor.

Itt azonban Fábry ismét nem a megszokott interpretációt adja. Nem ért egyet azokkal, akik Orbánban valamifajta maffiavezért vagy szimplán Nyugat- és kapitalizmusellenes bugris hőbörgőt látnak. Gramsci és Stuart Hall alapján azt állítja, hogy a radikális jobboldal tekintélyelvű fordulata nem más, mint

a neoliberalizmus továbbélése akkor, amikor a megszokott eszközökkel már nem tartható fenn. Orbán tehát Fábry számára a *tekintélyelvű neoliberalizmus* embere. Fontos itt a jelző és a főnév. A neoliberalizmus a rendszer, amely így azonos a 2010 előtti korszakkal. A tekintélyelvű a jelző, azaz megváltozott a neoliberalizmus működési elve, nyílt és demokratikus formában már nem volt fenntartható. Fábry hosszan és meggyőzően sorolja Orbán kormányzásának neoliberális jellegzetességeit a folyamatos adócsökkentésektől (szja, nyereségadó stb.) a munka törvénykönyvének liberalizálásáig, a jóléti állam maradékainak leépítéséig, az offshore széles körű használatáig stb. A késő kádári technokrácia megdöbbenve tapasztalja, hogy Orbán tekintélyelvű rendszerével szemben nincs tömeges ellenállás. Fábry könyve megmagyarázza, miért nincs: azért, mert a neoliberalizmus korábbi, liberálisabb formája ellehetetlenítette a magyar társadalmi mobilitást, a vagyonos és tudással rendelkező középosztály létrejöttét, amely az Orbán-rezsimmel szemben az ellenállás bázisa lehetett volna. A késő kádári technokrácia tehát saját bukásának ágyazott meg Gyurcsánnyal, és saját visszatérését lehetetlenítette el elitpozícióinak védelmével.

Fábry Ádám könyve igen hasznos adalék a magyar rendszerváltás és az Orbán-rezsim megértéséhez. Álláspontja szerint a korai neoliberalizáció már az államkapitalizmusban megkezdődött, a rendszerváltás után csúcsra járatódott, majd a felső osztály egyik felének politikai összezuhanása után a másik fele immáron csak jobboldali autoriter formában képes folytatni a neoliberális társadalompolitikát Magyarországon.

3 SEBŐK MIKLÓS ▷ Paradigmák fogságában: Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban (Napvilág Kiadó, 2019)

Sebők Miklós könyve, a *Paradigmák fogságában* nagyon sokat segít annak, aki meg akarja érteni a rendszerváltás utáni Magyarország történetét. Sőt – tágabban – igen jó esettanulmány arról, hogyan képesek elitcsoportok a saját érdekükben sikerrel befolyásolni a választókat egy formálisan versengő demokráciában.

Sebők munkája egyszerre elitszociológiai vizsgálódás, illetve politikai gazdaságtani kritika az általa feltárt két elitcsoport ideológiai nézeteiről. Az olasz Antonio Gramsci hagyományába illeszkedik, akinek fő kritikája kora marxizmusával szemben az, hogy túlságosan passzívvá vált a kapitalizmusnak Marx által feltárt, hosszú távon elkerülhetetlennek vélt összeomlásának tudatában. A baloldal nem igazán tudott mit kezdeni a létező polgári demokráciák világával, ezért nem tudott sikeres cselekvőként fellépni benne. Gramsci szerint ugyanis a polgári demokráciák formálisan versengő világában az elit különböző eszközökkel fenntartja a saját kiváltságos helyzetét alátámasztó hegemón kultúrát, olyan mértékben szűkítve a valóság értelmezését és szorítva ki a kritikai gondolkodást, hogy az biztosítsa saját elitpozíciójának fennmaradását, újratermelődését.

Sebők munkája elképesztően jól feltárt esettanulmány ennek a hegemóniának a működésére a rendszerváltástól az Orbán-rendszerig. A magyar elit két meghatározó csoportját mutatja be precízen: a „modernizátorokat" és a „nacionalistákat".

Azt is végiggondolja, hogy az elitnek ez a két fele hogyan kapcsolódik az SZDSZ, illetve a Fidesz sorsához. A két network befolyása ugyanis nem az általuk vívott ideológiai harc végigvitelétől függ racionális vitákon keresztül, nem is valamifajta „értékmentes tudományos igazság" széles körű elfogadottságától, ilyesmi ugyanis nem történt. Hanem a mögöttük lévő politikai pártok térfoglalásától. Az elemzés egyben azt is bemutatja, hogy az egyéb alternatív paradigmák, ideológiák hogyan szorultak a magyar közviták önértelmezésének, stratégiai gondolkodásának perifériájára. Így járt az ideológiai szcénán a progresszív szociáldemokrácia, a zöld ökopolitikai gondolkodás, a radikális baloldal, de akár még olyan heterodox tudományos megközelítések is, mint a keynesianizmus, a modern monetáris elmélet vagy a behaviorista közgazdaságtan és a komplexitás gazdaságtana. A liberális és nacionalista politika által megtámogatott két ideológiai hátország szinte mindent vitt.

Nézzük akkor a Sebők által feltárt két elitcsoportot.

A modernizátorok

A világgazdaság félperifériáján lévő országban, mint Magyarország, a modernizáció szinte magától értetődő, jól megtalált fogalom, amely könnyen befogadható széles körben. A rendszerváltás utáni elitnél azonban mindez a „neoliberális kapitalizmus mint a gazdagodás és demokrácia előfeltétele" képletre egyszerűsödik le. Ebből szinte semmi nem bizonyított, minden erősen vitatható, ahogy Sebők részletesen be is mutatja.

Az elérni kívánt „Nyugat" fogalmát először is illegitim a neoliberális dogmák (szabadkereskedelem, fiskális konzervativizmus, kis állam, alacsony adók, dereguláció, minimálbér- és szakszervezet-ellenesség stb.) szinonimájaként használni. A legtöbb nyugati gazdaság felzárkózása a világgazdaság centrumába szinte az ellenkező módon történt: protekcionizmus, iparpolitika, vegyes gazdaság, jóléti állam, keynesiánus keresletmenedzsment, erősen szabályozott piac, magas hozzáadott érték elérése magas minimálbérrel, nemzeti/iparági bérmegállapodások stb. Valamint gyarmatosítással és nem egy esetben rasszista rabszolgamunkával. De a közelmúlt látványos felzárkózásaira (Szingapúr, Japán, Dél-Korea, Tajvan, Kína) sem igazak a neo-

liberális dogmák. Kínában például csak állami bankok vannak, tőkekontroll, államilag szabályozott kamatláb, anticiklikus keresletmenedzsment, masszív állami iparpolitika stb. Neoliberális felzárkózásra nem nagyon találunk nemzetközi példát.

Ráadásul a kapitalizmus és a demokrácia kapcsolata sem egyértelmű. A kapitalizmus egyáltalán nem garanciája a demokrácia létrejöttének: lásd Oroszország, Szingapúr vagy Kína. Sőt, ismert módon a demokrácia visszaszorulhat: lásd Magyarország, Lengyelország, illetve számos más ország világszerte. A legerősebb demokráciák pedig kifejezetten azok, amelyek a kapitalizmus mellé masszív állami újraelosztó rendszereket társítottak. A legkisebb korrupció egyébként ugyanezekben az országokban van, ami kétségbe vonja a kis állam és az alacsony korrupció közötti feltételezett összefüggést. Hogy az alacsony korrupció a modernizáció nélkülözhetetlen feltétele lenne, arra pedig Kína, Tajvan, Japán, Dél-Korea és számos más ország az ellenpélda.

És akkor még szót sem ejtettünk a neoliberalizmus után a nagyvállalati szektor által foglyul ejtett államról, és annak hatásáról a globális klímaváltozásra. A modernizációval kapcsolatos kritikák irodalma hosszú, Sebők ezeket fel is sorolja, mi itt ezt csak zanzásítva összefoglalni tudjuk. A magyar modernizátorok azonban mindezekre a komplex vitákra mind a mai napig nem kényszerültek reagálni.

A szerző azt is részletesen végigviszi, ahogyan a liberális véleményformáló értelmiség hatalmi pozíciók elfoglalásával formálta a rendszerváltás közbeszédét. Mivel önmagában sosem volt képes többséget elérni, alapvetően az MSZP szavazóbázisára támaszkodott. Az állampárti múltjuktól távolodni igyekvő szocialisták sosem voltak képesek saját ideológiai platform kialakítására, ezért (részben belső komprádoraik, a később SZDSZ-programot társító Békesi; a később jobboldali EP-képviselő, majd saját piaci fundamentalista párttal megbukó Bokros; a folyamatosan háromszögelő Lendvai, illetve

a DK-ba igazoló Vitányi szerepvállalásával) a liberálisok a modernizációs konszenzus kiterjesztése révén voltak képesek informális hatalomgyakorlásra. A szocialisták Gyurcsány idején összeomlottak, így aztán a liberálisok pozíciói is elvesztek.

A tartalmilag liberális, de „független szakértőként" tételezett elitértelmiség eszközei voltak Sebők szerint a forgóajtó (államigazgatási, akadémiai, bankszektorbeli pozíciók halmozása és váltogatása), a tanácsadás, a petíciózás, a királycsinálás, a hálózat- és intézményépítés (Demokratikus Charta, Reformszövetség, gazdaságkutató intézetek stb.), a sajtóban (ezen belül kiemelten a liberális folyóiratokban: *Mozgó Világ, ÉS, Beszélő,* ATV stb.) folytatott „tudományos ismeretterjesztés", valójában az, hogy a neoliberális dogmákat „józan észként" állították be. Működésükben szerepet játszott a TINA (*there is no alternative* – nincs más választás) thatcheri stratégiája, az állandó külső kényszerek tételezése. Ez egyben a „józan észt" és a „tudományos igazságokat" megkérdőjelező vitapartnerek felelőtlenként, sarlatánként, demagógként, populistaként való megbélyegzését is jelentette érdemi vita helyett. Sebők is kiemeli, hogy a magyar társadalom túlnyomó többsége az oktatási rendszer sajátosságai miatt el volt és van zárva a közgazdaságtannal és a kapitalizmussal kapcsolatos ismeretektől. Ezért számukra hosszú időn át sikerrel jeleníthette meg a liberális közgazdászelit a saját korlátozott nézeteit a közgazdaságtan egészeként. Ahogy azt Fábry Ádám szintén fontos könyvében megírta (lásd recenziónkat ebben a kötetben), a neoliberális modernizációs elitideológia kialakulása évtizedekre nyúlik vissza, a tervgazdaság fokozatos piacosításának időszakáig. Tanulságos, hogy milyen hosszú időbe telik egy-egy hegemón diskurzus hatalomra jutása.

Sebők maga is elemzi a modernizátor elit indulását. Miközben az általuk vallott piaci fundamentalista logika a versengésre épít, ez a csoport gyakorlatilag egyetlen egyetemről

indult. Ráadásul az összes többi rendszerváltás utáni közgazdászképzés ennek a budapesti Közgáznak a szellemi gyermeke volt. Az elitcsoport meghatározó figurái voltak a Pénzügyminisztérium nyolcvanas évekbeli KISZ-vezetőségének tagjai: Bokros Lajos, Draskovics Tibor és Csillag István. Szintén a PM-ben dolgozott ez idő tájt a szintén párttag Békesi László. Ide tartoztak a Pénzügykutatási Intézet Antal László által felkarolt, akkor még ifjú szakemberei, mint Lengyel László, Várhegyi Éva vagy Petschnig Mária Zita. A csoport többi tagja is ismerős Szalai Erzsébet vagy Fábry Ádám elitszociológiai írásaiból: Mihályi Péter, Surányi György satöbbi.

Sebők csak a közgazdászelitet vizsgálja. A recenzorban azonban felmerül: ha már a közgazdaság-tudomány közéleti reprezentációjában nem jött létre versengő pluralitás, ellensúlyt képezhetett volna a szociálpolitika vagy a szociológia. A szociálpolitika azonban Ferge Zsuzsán kívül nem vonultatott fel nagyágyúkat, viszont egy-két közepesen ismert személyiségében még a neoliberális szociálpolitikus világújdonságát is megalkotta. Ezen később csak Lakner Zoltán, Szikra Dorottya, Misetics Bálint és az ifjabb generáció megjelenése változtatott. A szociológia pedig – ahogy azt Éber Márk Áron és Gagyi Ágnes bemutatták – hosszú időn át teljesen lemondott az osztályalapú társadalomelemzésről, inkább az értékrendszer frontján állt bele a kultúrharcba a Fidesszel, gyakran a modernizátor oldalon.

De vissza Sebőkhöz és a közgazdászokhoz. A modernizátorok alkonya szerinte az általuk képviselt ideológia fokozatos diszkreditálódásához, egyben a liberális párt felszámolódásához kötődik. Ennek elemei:

1. A felzárkózási stratégia kudarca: két évtizeddel a rendszerváltás után a multikra, az alacsonyan tartott bérekre épülő neoliberális stratégia látványosan nem hozott eredményt. A keleti és nyugati életszínvonal közti különbség fennmaradt, a keletiek nem vállaltak gyerekeket, és az uniós csatlakozás után fokozódott a Nyugatra vándorlás. Mindezt a magukat szakértőnek hirdető magyar modernizátor kormányok esetében tetőzte a többszöri gazdasági összeomlás, IMF-hitel és megszorítási hullám (Bokros, Gyurcsány, Bajnai) is. A szakértői imázs hiteltelenné vált.

2. A rendkívül igazságtalan magyar társadalmi viszonyok: bár Sebők külön nem említi, a társadalom széles rétegeiben óriási elégedetlenséget váltott ki az, hogy míg az elit képes volt magának nyugati szintű életminőséget biztosítani, Magyarország vált az európai unió legigazságtalanabb, legkisebb társadalmi mobilitást biztosító társadalmává.

3. Korrupció: a modernizátorok tevékenységét korrupciós esetek láncolata övezte. Sebők megemlíti például Bokros Lajos átmenekítését az összeomló Budapest Bank éléről a pénzügyminiszteri székbe, ami masszív vagyonvesztéssel járt a bankot kistafírozó magyar államnak. De ide tartozik Horn Gyula lelepleződött akciója a Postabank megmentésére, a VIP-listák, a Tocsik-botrány, a Strabag esete („a koalíciós partner tele van korrupciós ügyekkel"), az elitet mélyen érintő K&H-botrány, Simor András ciprusi offshore számlái és még számtalan egyéb ügy. Sebők szerint többek között azért sem megfelelő keretezés a Fidesz 2010 utáni tevékenységére a Magyar Bálint által jegyzett „maffiaállam"-koncepció, mert nem reflektál a korrupciós fásultságot létrehozó 2010 előtti korszakra, illetve arra, hogy a maffiaállam-könyvek több szerzője is befolyásos pozícióban volt ebben az időszakban, nem pártatlan külső elemző.

4. Csalódottság a célokban: a modernizátorok által a kilencvenes években a „szamár elé lengetett répák", a NATO- és EU-csatlakozások végül nem hozták el a várt katarzist, sőt csalódást okoztak. Az utolsó cél, az eurózóna pedig mély válságát követően már nem képes betölteni ilyen teleologikus szerepet. Eltűntek a horizontról a modernizátorok intézményes céltételezései.

5. A „Nyugat"-kép összeomlása: a világgazdaság majdnem teljes összeomlását hozó 2008-as pénzügyi válság, az offshore kiszivárogtatások, az eurózóna válsága, az iraki és afganisztáni kudarc, a Brexit, Trump elnöksége, Salvini, Le Pen és a többi nyugati populista előretörése, a menekültválság kezelésére való képtelenség, a globális klímaválság mind-mind aláásták a modernizátorok kedvenc horgonyának, az általuk tételezett „Nyugat"-nak az imázsát a magyar társadalom jelentős részében. Ezzel egyidejűleg előre nem várt módon ismét többpólusúvá vált a világ.

Mindezek után a modernizációs ideológia, illetve az ezt megtestesítő elitcsoport sorsa ugyanúgy leáldozott, mint a liberális párté. A modernizáció mint keretezés egy szűkebb választói közegben természetesen tovább élt, de a szavazók kétharmada innentől tartósan a nacionalista ideológiát támogatta.

A nacionalisták

Ahogy a „modernizátorok" felemelkedése és bukása összefonódott a liberális pártéval, úgy a „pénzügyi nacionalisták" státusza is együtt mozgott a nacionalista politikai erővel. Sebők bemutatja, hogy ennek a tábornak a két meghatározó figurája Matolcsy György és Bogár László. Mind a ketten Antall József kormányában jutottak először jelentős szerephez, majd ezután mindvégig a Fideszhez kötődött pályájuk. Míg gazdasági miniszterként majd jegybankelnökként Matolcsy elhíresült módon Orbán „jobbkezévé" vált, addig Bogár „globális háttérhatalommal" kapcsolatos elképzelései 2016-ra a hivatalos kormányideológia rangjára emelkedtek.

Sebők azt is bemutatja, hogy a jobboldali közgazdászelitből csak nagyon kevesen maradtak meg Matolcsy és Bolgár mellett. Chikánt Orbán először ugyan beemelte a kormányába,

majd amikor nem nagyon haladt előre a Nemzeti Fejlesztési Terv, elbocsátotta. Mellár Tamás még a Matolcsy-féle Privatizációs Kutatóintézet munkatársa is volt, az első Orbán-kormány alatt pedig a KSH elnöke, később a Századvég kormányzati think tank vezetője. Csaba László még 2010 után is Orbán tanácsadója, de magas rangú állami megbízatást nem kapott tőle. Urbán László a Fidesz pénzügyminiszteri posztjának várományosa volt egészen egy szerencsétlen kiszólásáig, miszerint a választási program más, mint a kormányprogram.

Az olvasóban felmerül a kérdés, hogy mi lett ezekkel az emberekkel. Az egykor jobboldali közgazdászok ma már mind átigazoltak a modernizációs táborba, mondanivalójuk tőlük gyakorlatilag megkülönböztethetetlen: a neoliberális „észszerűség". Ékes bizonyíték ez Sebők állítására, miszerint a magyar elit csak kétosztatú (modernitorok verzusz nacionalisták), további alternatív nézetrendszerek nem rendelkeznek széles társadalmi beágyazottsággal, hálózatokkal, megélhetést és társadalmi státuszt adó elitpozíciókkal. Ékes bizonyíték arra is, hogy a magyar elitben a társadalmi státuszt a politikai háttér adja meg. Ennek hiánya (a tény, hogy a magyar palettán nincs úgynevezett „mérsékelt konzervatív" politikai erő) oda vezet, hogy a jobboldali közgazdászoknak át kellett lépniük korábbi bírálóikhoz. Bár az általuk alkotott Eötvös Csoportban is felmerült, hogy pártot alapítanak, ám ennek az atlantista mérsékelt jobboldali csoportosulásnak minimális a támogatottsága.

A régi jobboldali motorosok közül alig maradtak Matolcsy és Bogár mellett. Sebők is csak Boros Imrét, Lentner Csabát és Csath Magdolnát említi. Viszont kiemeli, hogy időközben belépett egy fiatalabb generáció: Balogh Ádám, György László, Barcza György, az átigazoló Bankszövetség-elnök Patai Mihály, illetve a jegybank és a különböző MNB-tanszékek munkatársai.

Sebők a pénzügyi nacionalisták karrierjét is visszaköveti. Bogár kezdetben a Hazafias Népfrontnál dolgozott vezető beosztásban, MSZMP-párttagságát 1989-ig megőrizte. Később Bod Péter Ákossal és Kádár Bélával együtt az Országos Tervhivatalban dolgoztak egészen addig, amíg meghívást nem kaptak az Antall-kormányba. A szintén MSZMP-párttag Matolcsy a Pénzügyminisztériumban és a Pénzügykutatási Intézetben kezdte pályáját.

A szerző ezek után az ideológiájuk elemzését is elvégzi. Igazán komolyan vehető nacionalista közgazdasági irodalom hiányában mindkettőjük kiindulópontjai baloldali szerzők: Wallerstein világrendszer-elmélete, Keynes anticiklikus gazdaságpolitikája, Matolcsynál a fejlesztő állam irodalma, de Sebők még arra is hoz példát, hogy Bogár Rosa Luxemburgot méltatja. Arra azonban egyikőjük sem reagál, hogy ez baloldali irodalom, ehelyett inkább mindketten valamifajta miszticizmussal leöntve a nacionalizmus keretrendszerébe ültetik át ezeket a közgazdasági elképzeléseket. Míg a modernizátoroknál a „Nyugat" kritikátlanul a jó szinonimája, a nacionalistáknál ennek ellentétpárjaként az elnyomásé és a kizsákmányolásé. Bogár „globális háttérhatalma" átfedésben van az antiszemitizmussal, és még az ismert antiszemita ponyvaírót, Drábik Jánost is hivatkozza. A fogyasztói társadalmat a baloldalhoz hasonlóan szintén kritizálják önpusztító volta miatt, viszont beemelik a nemzeti kultúrák és az önazonosság úgymond tudatos tönkretételének vádját.

A neoliberális kormányzást joggal kifogásolják az SZDSZ oldalán, azonban soha nem tiltakoznak ellene, amikor Orbán Viktor folyatja (egykulcsos adó, rabszolgatörvény, humántőke-alrendszerek kivéreztetése, multik agyontámogatása stb.)

Az ideológiai színtéren nagyon rosszat tesz a baloldali világértelmezésnek, hogy ezek a szerzők valós globális és helyi egyenlőtlenségeket ragadnak meg, azonban osztályalapú olvasat helyett etnicizáló formában interpretálják őket. Masszív erőforrások állnak rendelkezésükre ezen ideológia terjesztésére, amivel az alig létező baloldali olvasatokat elnyomják, a fejekben „megelőzik".

A gazdasági nacionalizmus képes egyben tartani egy 2,5-3 milliós szavazótábort, amely még akkor is elég a kormányzáshoz, ha közben a magyar kapitalizmus tulajdonviszonyainak gigantikus átrendezése folyik. Sebők bemutatja, hogy Lánczi András elhíresült mondása a „tudatos politikáról" tényleg hosszú távú stratégia. Orbán Viktor már 1994-ben arról nyilatkozott, hogy szükség van nyolc-tíz kormányközeli hazai nagytőkésre. Azaz soha nem volt más képe a kapitalizmusról, mint hogy a tőkét egy nagyon szűk, de gigantikusan gazdag elitcsoport birtokolja, nem pedig széles társadalmi rétegek. Ellenségessége a neoliberalizmussal szemben ellenzékben (szociális népszavazás) tehát szimpla opportunista színjátszás volt. Kérdés, '94-ben látta-e, hogy ez a nyolc-tíz mágnás ennyire közel lesz saját személyéhez és családjához. Miért nem veszít akkor népszerűségéből? Markáns baloldali narratívák hiányában a szavazók nagy része el sem tud képzelni igazságos kapitalizmust, így jobb híján annak örül, hogy legalább létrejön valamifajta „nemzeti tőke".

A nacionalista elitcsoport egyébként Sebők szerint nagyon sokat tanul a modernizátoroktól. Létrehozzák ugyanazokat az intézményeket: az államigazgatási pozíciók mellé saját médiát, think tankeket (Századvég, Pallas Athéné Alapítványok, Közjó Intézet), akadémiai pozíciókat (MNB-tanszékek, Közszolgálati Egyetem, Kecskeméti Egyetem), valamint bankokat (MKB, Budapest Bank, Takarékbank, EximBank stb.) Ugyanakkor a modernizátorok intézményi hálójának tudatos visszaszorítását is elvégzik: a liberális sajtó (Népszabadság, Origo stb.) felvásárlása, a CEU, MTA és más akadémiai kutatóhelyek kiszorítása, a könyvkiadók anyagi ellehetetlenítése.

Lesz-e alternatív elit?

Sebők Miklós elemzési keretét a jövőre vetítve szomorú képpel állunk szemben. Miközben Magyarország társadalmi problémáinak nagy részét a progresszív szociáldemokrata és zöld ökopolitikai világértelmezések lennének képesek megragadni, ezek életképes politikai alternatíva hiányában csupán akadémiai zárványokként léteznek. Látni kell, hogy egy polgári demokráciában egy ideológia megerősödéséhez nem elég ennek racionalitása, igazsága. Szükség van arra is, hogy képviselői megélhetéshez jussanak. Szociáldemokrata hálózatot Magyarországon sosem hoztak létre, az ökopolitika pedig azelőtt hajtott végre többszörös öndestrukciót, hogy kormányra kerülhetett volna.

A magyar politikai térképet továbbra is csaknem kétharmados (Fidesz+Jobbik) arányban a nacionalista ideológia adja. Fennmaradt 10-15 százalékos arányban a modernizációs ideológia (Momentum és DK). A saját ideológiai identitással sohasem rendelkező MSZP a megsemmisülés szélén, ahogy az egykor jobb sorsra érdemes zöld LMP is.

A múlt modernizátorait a DK tömöríti, a jövőét a Momentum. A fiatal generáció liberális pártja sajnálatos módon ugyanolyan reflektálatlanul támaszkodik a modernizáció ideológiájára, mint generációs elődei. Példa erre a kritikátlan európártiság. Vagy az, ahogy Cseh Katalin és Donáth Anna EP-képviselők az EU-tól, sőt, néha NATO-tól (!) várják a visszacsúszó magyar demokrácia problémájának rendezését. Az EU ezt a „modernizációs" szerepet látványosan nem volt képes teljesíteni sem Magyarország, sem Lengyelország ügyében. Egyszerűen nincs meg erre a kompetenciája. A Törökországot is magában foglaló NATO-ról nem is beszélve. Az ifjú modernizátoroknak meg kell érteniük, hogy egy országot nem lehetséges kívülről demokráciává tenni: ehhez meg kell nyerni

a hazai szavazók szívét és agyát. A Momentum magát ideológiamentesnek képzelő technokrata szemlélete egy az egyben a korábbi modernizátor elit hegemóniatörekvéseinek továbbvitele. Ám ez egyben a felső korlátja is: ezt a narratívát a korábbi generációk elutasítottá tették a többség szemében. Természetesen egy plurális demokráciában legitim dolog liberális pártot létrehozni, csak tisztában kell lenni avval, hogy ez önmagában sosem lesz képes a Fidesz leváltására.

Mindebből nem látszik egyelőre olyan kibontakozás lehetősége, amely visszaállítaná a politikai váltógazdaságot Magyarországon.

* * *

Sebők Miklós elemzése fontos és hasznos kiindulópontja a magyar valóság megismerésének. Magyarország problémáit nem valamiféle „turáni átok" vagy „velünk élő feudalizmus" hozza létre, de nem is a „Nyugat" vagy a „globális háttérhatalom". A magyar helyzet klasszikus példája a Gramsci-féle kulturális hegemóniának, amikor egy liberális és egy nacionalista ideológiájú, kétosztatú elit saját pozícióinak fenntartására olyan narratívákat terjeszt el politikailag biztosított erőforrásokból, amelyekkel képes egy formálisan versengő demokráciát két használhatatlan paradigma egymásra utalt ellentétpárjává süllyeszteni.

4 SZOMBATI KRISTÓF ▷ The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary [A vidék lázadása: Cigányellenesség és jobboldali politika Magyarországon] (New York – Oxford, Berghahn Books, 2018)

A rendszerváltás története igen gyakran Budapest-centrikusan íródott. Szombati Kristóf írása a magyar vidék periferiális térségeinek sorsát követi nyomon a kulturális antropológia és a szociológia eszközeivel, egyszerre helyezve el a térségeket az átmenet folyamatában, illetve tágabb globális trendekben. Elemzi és értelmezi az ott élő emberek leszakadását, csoportkonfliktusait, politikai polarizálódását. Könyvének óriási előnye, hogy tényleges terepmunkán alapul. A szerző éveken át járt Devecserbe és Gyöngyöspatára, két olyan településre, amely a magyar újságolvasó számára ismert kell hogy legyen.

Megismerte az ott élő embereket, és részt vevő megfigyelőként követte a helyi társadalmak dinamikáját. A könyv rendkívül részletgazdag, amit egy rövid recenzió keretében lehetetlen visszaadni; az olvasó megismerheti belőle a vidéki Magyarország mindennapi életének rejtett konfliktusait.

Fő mondanivalója, hogy a rendszerváltás után az ország periferiális területei méltóságtejes életszínvonalat adó munkahelyek nélkül maradtak. A Kádár-korszak ipari és mezőgazdasági fejlesztéspolitikájának kapacitásai többnyire válságba kerültek, elhaltak. A vidéki periférián kialakult egy megélhetésért küszködő, nagyon szegény vidéki népesség, illetve egy még náluk is nyomorúságosabb sorsú *underclass*. Ebben a mélyszegény rétegben a cigányság – bár nem volt kizárólagos – felülreprezentált volt. A két csoport között hamar konfliktus alakult ki, amely előre megjósolható módon etnikai színezetet öltött, magyar-roma ellentétként tételeződött helyben is, illetve az országos média érdeklődésének köszönhetően a szélesebb nyilvánosságban is.

A vidék problémái nem kis részben a globalizációból adódtak. Az általuk korábban termelt árukat a világpiacról a hirtelen kinyílt kereskedelem körülményei között olcsóbban, gyakran jobb minőségben lehetett beszerezni. Exportálni sem tudtak, sőt, az általuk fogyasztott termékek is egyre inkább importból származtak. A vidék válsága tehát elsősorban az átgondolatlan és hirtelen piacnyitás miatt zúdult rá a helyiekre. Egy magyar fejlesztő állam fokozatosabban engedte volna rájuk a piaci versenyt, ezzel párhuzamosan felfejlesztve, versenyképessé téve a helyi kapacitásokat. Erre maguknak a helyieknek nem volt sem tudásuk, sem tőkéjük. Egy érdemi jóléti állam képes lett volna méltányos életszínvonalon tartani mindkét csoportot, megélhetési konfliktusok nem alakultak volna ki köztük. Az egymást követő magyar kormányok azonban nem voltak hajlandók sem a fejlesztő államot, sem a szociális jóléti államot létrehozni.

Ahogy a két csoport közti konfliktus súlyosbodott, a helyi konfliktusok kezdtek egyre inkább országos szinten is reprezentatív ügyekké válni a médiában. Gyöngyöspata kifejezetten szimbólummá vált. A regnáló szocialista-liberális kormányzat ezen a ponton adhatott volna érdemi baloldali választ, a jóléti újraelosztás ekkor még tompította volna a konfliktusokat. A Gyurcsány-kormány reakciója azonban a klasszikus jobboldali logikán alapuló „Út a munkába" program volt, amely tulajdonképpen a későbbi közmunkaprogramok előfutárának tekinthető. Ahelyett, hogy a kormányzat beismerte volna, hogy a periferikus térségekben nincs elég munkalehetőség, ezzel a *workfare* típusú beavatkozással ráerősített arra a közkeletű nézetre, hogy a probléma forrása etnikai jellegű, azaz a romák nem hajlandók dolgozni. Nem meglepő módon ezzel a Szocialista Párt teljes öngólt lőtt. Szombati által jól dokumentált módon a támogatottsága ezekben a periferikus régiókban ez idő tájt omlott össze. A liberális párt (az SZDSZ) eleve gyenge

volt az ilyen térségekben, őket a többség kizárólag az „érdemtelen", „kriminális" kisebbség apologétáinak látta, akik rasszistának tartják a többségi csoportot anélkül, hogy bármi érdemi foglalkoztatási, megélhetési megoldást kínálnának a térségnek.

Az űrt egyre inkább a magát éppen megszervező Jobbik mozgalom töltötte be. Ismert módon létrehozták a Magyar Gárda nevű paramilitáris alakulatot, amely kifejezetten etnikai indíttatású masírozásokat rendezett a szóban forgó térségekben. Ezzel tudatosan ráerősített arra a vélekedésre, hogy a probléma etnikai, illetve rendészeti jellegű. Érdemi baloldali narratíva hiányában, amely rámutatott volna a probléma gazdasági természetű gyökereire, ez az etnicizált-kriminalizált narratíva széles körben teret nyert. A szocialista-liberális kormányzat ekkor már a nagyobbrészt saját maga által létrehozott gazdasági összeomlás tompításával volt elfoglalva, a vidéki periféria problémáinak kezelésére sem ideje, sem anyagi erőforrása, sem pedig elfogadottsága, támogatottsága nem volt. A jobboldalon kormányzó baloldal a vidéket elvesztette, és azóta sem volt képes visszahódítani.

A kormányváltás után a Fidesz jó érzékkel vette észre, hogy immáron nem a liberálisok vagy a baloldal, hanem a tőle akkor még jobbra álló Jobbik jelenti számára a legkomolyabb fenyegetést. Jó politikai érzékkel gyakorlatilag átugrotta a Jobbikot, átvéve és tudatosan használva az etnicizáló-kriminalizáló narratívát. Ez mint politikai stratégia kétségtelenül működött, hiszen kifogta a szelet a Jobbik vitorlájából. A közösségek közötti megértés szempontjából azonban tragikus hatással volt, mivel rögzítette legalább a jobboldali szavazótáborban ezt az etnicizáló-kriminalizáló olvasatot, miközben a mindenkori kormányzat felelősségét a társadalmi mobilitás, a jóléti minimum, a térségi fejlesztéspolitika tekintetében sikerrel rejtette el. Sajnálatos módon erős baloldali alternatíva mind a mai napig nem jött létre, sem narratíva, sem politika szervezet formájában, ezért még az elvileg baloldali szavazók jó része is osztja a jobboldali etnicista-kriminalizáló narratívát. A vidék „lázadása" a rendszerváltás ellen ebben formában, ebben a nyelvezetben valósult meg.

5 ÉBER MÁRK ÁRON ▷ A csepp – a félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete (Napvilág Kiadó, 2020)

A mai magyar társadalom minden valószínűség szerint két legégetőbb kérdése, hogy jobb társadalmat csináltunk-e a rendszerváltás után, illetve hogyan jutottunk el Orbán Viktor egyeduralmáig. Éber Márk Áron friss könyve mindkét kérdés megválaszolásához nélkülözhetetlen adalékokkal szolgál.

A csepp jelentősen hozzájárul ahhoz az immáron kiterjedt baloldali irodalomhoz, amely ténylegesen választ ad ezekre a kérdésekre, szemben a párhuzamos liberális irodalommal, amely szerint 2010-ig alapvetően minden rendben ment, mígnem Orbán kisiklatta a rendszerváltást. Éber vizsgálódásainak fókuszában az áll, hogyan írható le a magyar társadalom szerkezete. Milyen fogalomkészlettel, és milyen alakzatként?

Ami a szóhasználatot illeti, egyértelműen leteszi a garast az osztály fogalmának szükségessége mellett. Minden más elterjedt fogalom (réteg, csoport stb.) ugyanis elrejti a társadalmi folyamatok viszonyjellegét, tudniillik azt, hogy a szegény elsősorban nem a saját hibájából lesz szegény, a gazdag pedig nem saját érdeméből lesz gazdag. Szélesebb társadalmi struktúrák határozzák meg az emberek sorsát. A felső osztály úgy rendezi be a társadalmat, hogy abban az alsónak nincs esélye a felemelkedésre. Erre empirikus bizonyítékokat is szolgáltat.

Az Éber által vállaltan marxiánus osztályelmélet fókuszában elsősorban az áll, hogy az illető tőketulajdonos, vagy munkából kényszerül megélni. Nyilvánvalóan ez a legerősebb

csoportszervező elv egy kapitalista társadalomban. Érdekes, hogy miközben a jobboldaliak és liberálisok meghaladott, avítt kategóriaként elutasítják az osztály fogalmát, maguk is sűrűn használják az közép*osztály* kifejezést. Sőt, tulajdonképpen a rendszerváltás utáni Magyarország egyéni teleológiájává vált a középosztályi lét elérése. Éber rögtön vitába száll a Fidesz retorikájával, mely szerint politikájának lényege a középosztály támogatása. (Más formában ugyanezt célozta meg egyébként a korábbi kurzus is, hiszen az abban domináns liberálisok eszményített *polgár*fogalma nagyon hasonló jelentéstartományú.) Éber leszögezi, hogy a *középosztály* alapvetően definiálatlan fogalom. Idézve egyetért Scheiring Gáborral, aki szerint a középosztály fogalma „osztályelmélet nélküli osztálykategória". A Fidesz általában a magát eltartani képesek szinonimájaként használja. Ez azonban nem más, mint egy politikai hívószó. Elemzéshez túl rugalmas, hiszen legtágabb értelemben bárkit magában foglal, aki munkából tartja el magát.

Ha valaki ragaszkodik a marxiánus osztályelemzéshez, abból Éber szerint koherensen következik a középosztály fogalmának elutasítása. Való igaz, hogy ebben a keretben ez osztályelmélet nélküli osztálykategória. A kapitalizmus kritikájából azonban kétfajta lehetséges válasz adódik. Az egyik a tőketulajdonos–munkás-kettősség teljes felszámolása, a másik ezen ellentét mérséklése újraelosztás által. Ahogy azonban Sheri Berman emlékeztet rá, erre szalmaláng jellegű fellobbanásokon (a szpartakista felkelés és a torinói munkássztrájkok) kívül nem igazán volt példa ott, ahol ténylegesen létezett kapitalizmus. Nem számíthatók ide természetesen azon félperiferikus (orosz, kubai) és periferikus (kínai stb.) felkelések, amelyek nem igazán kapitalisztikus viszonyokkal szemben jöttek létre. Ettől még természetesen lehet jogos követelés az igazságtalan tőketulajdonos–foglalkoztatott-viszony felszámolása, csak történelmileg egyszerűen nem volt rá tényleges elszántság.

Marad tehát a második opció, a szociáldemokrata fokozatosság. Itt viszont kifejezetten központi szerepet játszik a középosztály fogalma. Lehetséges, hogy pontosabb középrétegekről beszélni, hiszen nem relációs osztályviszony ez. Ellenben Gøsta Esping-Andersen és mások is hangsúlyozzák, hogy az újraelosztás célja nem egyszerűen méltányossági, materiális, hanem olyan széles középrétegek megteremtése, amelyek megfelelően képzettek a globalitás által formált komplex társadalmi folyamatok megértésére, és ezáltal nem kerülnek az etnicisita-rasszista-szexista demagógia hálójába. Másodsorban pedig van annyi anyagi függetlenségük, hogy nem kényszeríthetők paternalista klienshálózatokba, azaz véleményükért képesek is kiállni. A demokratikus szocializmusnak / szociáldemokráciának alapvető feltétele tehát a középrétegeket létrehozó újraelosztás. Hosszabb távon ebből kinőhet a tőke–munka-viszony megváltoztatása is, mint például a svéd munkavállalói alapok esetében, vagy a szövetkezeti modell terjedésével.

A baloldalon nem ugyanarról van szó, mint a liberális és jobboldali elképzelésekben, amelyek a már létező hártyavékony középréteget támogatnák az alsó osztály kárára, hanem a középrétegek megteremtéséről. Ettől azonban még a középréteg bizony fontos kategória a baloldal számára is. Ennyiben vitában állok a szerző gondolatmenetével.

A gondolatmenethez visszakanyarodva: a társadalmi pozíció tehát elsősorban a termelőeszközökhöz való viszonytól függ. Ebből a szempontból Magyarország egészen különleges ország. A tőketulajdonosok máshol is hazai és külföldi frakciókra bomlanak, ám szinte alig adódik olyan ország, ahol a magyarországihoz hasonló mértékű volna a külföldi tőke domináns pozíciója. Éber ennek illusztrálására rendkívül hatásos ábrákat hoz, közülük kettőt itt is bemutatunk. Ébernek kétségkívül igaza van, hogy a magyar társadalmi struktúra megértéséhez fel kell hagynunk az izolált magyar világ képével,

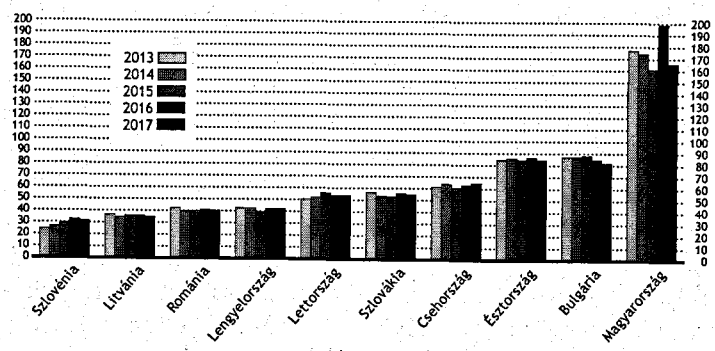

A külföldi működőtőke-állomány aránya a bruttó hazai össztermékhez (GDP) viszonyítva néhány közép- és kelet-európai országban 2013 és 2017 között. FORRÁS: Eurostat 2019a.

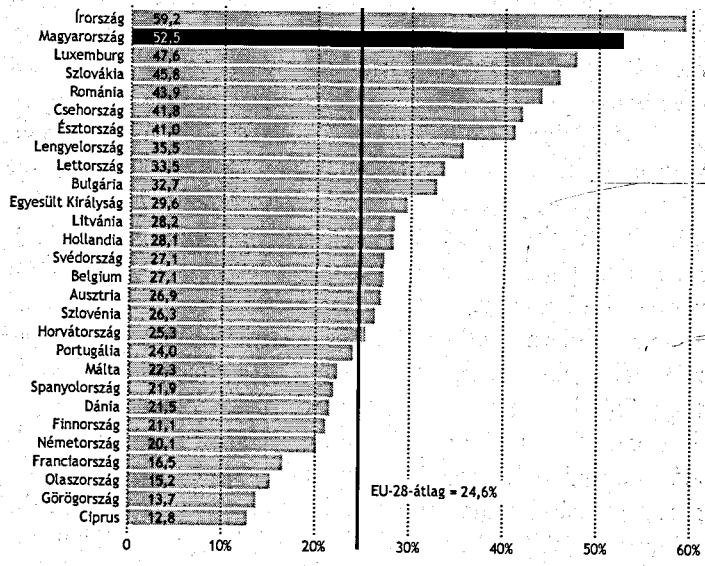

A külföldi irányítású nem pénzügyi vállalatok részesedése a bruttó hozzáadott értékből az Európai Unióban, 2015. Forrás: KSH 2018d: 17, 15. ábra.

ezt a világot csakis a globális kapitalizmus világrendszerként való megközelítésével érthetjük meg!

Éber szerint a magyar társadalomban van hazai tőkés frakció, külföldi tőkés frakció, az ezen cégekben dolgozók osztálya, illetve a tőke–munka-viszonyban ellentmondásos pozíciót elfoglaló *köztes-közvetítő osztálynak* nevezett csoport. Ez utóbbi a vállalatvezetők, a műszaki technokrácia, az értelmiségiek és az állami alkalmazottak összessége. Jellegzetességük, hogy saját osztályhelyzetüket, érdekeiket a nemzet univerzális sorsaként tüntetik fel, a felzárkózási narratíva keretrendszerében. Mindebben Éber nagyrészt egyetért Sebők Miklóssal (lásd a recenziót ebben a kötetben), aki a rendszerváltás utáni évtizedeket ennek a közvetítő osztálynak a két szárnya – a modernizációs neoliberális és a nemzeti – közti harcaként látja, amelyet az előbbi látványosan elveszít a nemzeti közvetítő osztály és a hazai tőke szövetségével szemben.

Ezen a ponton meg kell jegyezzem, hogy bár Éber korrektül beszámol a *világrendszer-szemlélet*[10] és a *kapitalizmus válfajai*[11] megközelítés irodalmáról, ebből egyértelműen az elsőt használja értelmezési keretként. A világrendszer-elemzésnek azonban megvan az a veszélye, hogy túldeterminált. Úgy látja és láttatja a világrendszert, mintha a benne kétségtelenül meglévő függőségek teljesen lehetetlenné tennék a felzárkózást. Míg a szabadpiaci liberalizmus végletesen aluldeterminált abban az értelemben, hogy csak az adott ország döntésein, politikáin kéri számon a felzárkózást, addig a világrendszer-elmélet hajlamos a másik végleten túldeterminált keretet feltételezni. Éber véleményem szerint sajnos ebbe a csapdába esik, annak ellenére, hogy érti Peter Evans köztes elméletét a *függő*

[10] https://ujegyenloseg.hu/a-vilagrendszer-elmelettol-a-globalis-strukturavaltasokig/

[11] https://ujegyenloseg.hu/magyarorszag-elrontott-kapitalizmusmodellje/

fejlődésről[12], amely elismeri a függőségeket, de azt is belátja, hogy számos országnak (skandináv országok, Írország, Izrael, ázsiai tigrisek, újabban Kína) bizony sikerült a felzárkózás. Ez egyben azt is jelenti, hogy a széles középrétegek megteremtése bizony nem a centrumországok privilégiuma. A kapitalizmus különböző válfajai közül ez a jóléti államoknak ugyanúgy sikerült, mint a távol-keleti fejlesztő államoknak.

* * *

De létrejött-e magyar középosztály? Éber kiindulópontja Kolosi Tamás széles körben ismert könyve, amely címében a *terhes babapiskóta* képével él. Egy ilyen társadalomban van egy piciny elit és egy hasonlóan csekély *underclass*, a társadalom túlnyomó többsége azonban a piskóta középső, áldott állapotban lévő középosztálybeli pocakjában él. Éber azonban bemutatja, hogy ez a kép maximum vágyálom Magyarországon, mint ahogy több általa idézett kutatás is arra az eredményre jutott, hogy a magyarok is bizony ilyesfajta társadalmat tartanának kívánatosnak. A rendszerváltás után azonban Magyarország határozottan nem ilyen. Egyrészt vannak szubjektív, önbesorolásos visszajelzések, amelyek alapján majd 60 százalék konzekvensen alulra kalibrálja magát, miközben a rendszerváltáskor 10 százaléknál is kevesebb válaszadó látta magát lenn.

Ugyanezt mutatják az objektív társadalmi felmérések is. Éber számos ilyen kutatást felvonultat. Ezek egytől egyig azt mutatják, hogy a magyar társadalom alakja sokkal inkább emlékeztet egy elnyúlt cseppre, amelynek a felső szára sokkal hosszabb, mint az alsó gömbje.

[12] https://ujegyenloseg.hu/a-xxi-szazadi-fejleszto-allam-nyomaban-i-resz/

Érdekes, hogy magának Kolosinak az empirikus adatai is ezt támasztják alá, nem pedig a könyve címében szerepeltetett, elterjedt, önálló életet élő terhes babapiskóta képét.

Éber számos kutatást idéz annak illusztrálására, hogy a rendszerváltás után a magyar társadalom se nem középosztályosodott, se nem igazságos. Ismételvén: a csepp elnyúlt felső szárának alja messzebb van a tetejétől, mint az alsó gömb aljától! Az átlagos magyar bérek úgy alakulnak, hogy 100 dolgozóból 69 nem éri el az átlagkeresetet, a versenyszférában pedig ez 73-ra igaz. Hasonló a helyzet a vagyonnal. A felső vagyoni tized kezében van a nettó vagyon fele, a felső ötöd kezében a kétharmada. Eközben az alsó 50 százalék gyakorlatilag nincstelen: a nettó vagyona nem éri el a hétmillió forintot. A csepp alsó gömbjében élők túlnyomó többsége prekárius: állandó létbizonytalanságban él, nem rendelkezik stabil megtakarításokkal és/vagy jövedelemmel.

A magyar társadalom tehát osztálytársadalom, ráadásul egy befagyott osztálytársadalom. Éber felvonultatja az összes ismert társadalmimobilitás-elemzést: mind azt mutatják, hogy a magyar társadalom a cseppszerűség mellett rendkívül igazságtalan is. Az egész Európai Unióban a magyaroknál a legkisebb a társadalmi mobilitás, azaz annak az esélye, hogy a szüleinkhez képest magasabb osztályba kerülhessünk!

Ez pedig nem a Fidesz műve. A névleg szocialista kormányzás végére, 2010-re alakult ilyenné a helyzet. A Fidesz neoliberális átszervezésekkel már csak tovább rontotta az amúgy is kivéreztetett, a mobilitásról gondoskodó állami alrendszereket (oktatás, egészségügy, lakhatás, szocpol stb.). Az igazságtalan társadalom, a mobilitás befagyása nem a véletlen műve. Itt bukik meg a libertariánus, szabadpiaci gondolkodás, amely a társadalmi pozíciónkat saját érdemünkként kívánja láttatni. Éber itt ismét empirikus kutatásokra támaszkodik. Itt az anyagi erőforrások (vagyon, jövedelem) már említett egyenlőtlen eloszlása

az egyik meghatározó tényező. A másik a kulturális tőke, amelyet Éber a képzettséggel közelít meg: felsőfokú végzettsége csak minden ötödik embernek van, középfokú minden harmadiknak. Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is rendkívül magas (37%) a szakma nélküli emberek aránya. Ez egyértelműen az állami újraelosztás elégtelenségének, az oktatáspolitikának a kudarca. Hasonló meghatározóként hozza be Éber a kapcsolati tőke szerepét: empirikus kutatások szerint nagyon magas a kapcsolati tőkében a társadalmi osztályhasonlóság szerepe. Erős kapcsolataink messze túlnyomó része hasonló osztályhelyzetből származik. Azaz a szegények kapcsolati hálója erőforráshiányos, a gazdagoké erőforrásokkal telített.

* * *

Végezetül rendkívül érdekes választ ad Éber munkája a rendszerváltás alapkérdésére, a liberálisok vakfoltjára: hogyan jött létre Orbán Viktor rendszere, és mi tartja életben? Alapvetően az, hogy a névlegesen baloldali pártok egy fiktív középosztály felé politizáltak. A köztes osztályt (vállalatvezetők, értelmiség, közalkalmazottak) tekintették és tekintik mind a mai napig politizálásuk célcsoportjának, nem kis részben azért, mert sok esetben maguk is ebből az osztályból származnak. Mindeközben cserbenhagyták természetes táborukat, a csepp alsó gömbjét, az uralt osztályt, amely tőlük elpártolva vagy reményvesztetten nem szavazóvá vált, vagy belekerült a nacionalista-szexista-tradicionalista demagógia hálójába.

Ameddig a politikai spektrum baloldala nem képes érdemben kötődni a csepp alsó gömbjéhez, fennmarad Orbán Viktor rendszere.

6

FERGE ZSUZSA ▷ Társadalom- és szociálpolitika, Magyarország 1990–2015 (Osiris, 2017)

A kötet szerkesztésére irányuló kérés elfogadására a könyvek és a szociálpolitika iránti szolidaritás késztetett. Ódon kötöttségek, ódon érzelmek. Remélem azonban, hogy a könyv felfogása, hangszerelése nem ódon. Egy-egy szakfejezet megírására az utánam következő „szociálpolitikai generációk" fiatalabb, olykor legfiatalabb tagjait kértem meg. (Fejezetet írtak Darvas Ágnes, Farkas Zsombor, Misetics Bálint, Nagy Ádám és szerzőtársai, Szikra Dorottya, Tausz Katalin, Velkey Gábor.) Írásuk belesimul az egészbe. Ez azért lehetséges, mert mindannyian hasonlóképpen vélekedünk arról, hogy a szociálpolitika nemcsak szakterület, hanem politika is. Emögött egy általam társadalompolitikának nevezett értékrend és elképzelés áll arról, hogy a közpolitikai beavatkozásoknak milyen irányba kellene befolyásolniuk a társadalmi viszonyokat.

Az általunk vállalhatónak tartott társadalompolitika értékeinek három nagy forrása van. „Az egyik a zsidó-keresztény vallási parancsok sora, többek között a gyengébbek segítéséről, az adakozó szeretetről, az idegen elfogadásáról. A másik a felvilágosodás öröksége szabadságról, egyenlőségről, testvériségről vagy szolidaritásról, igazságosságról, jogokról, méltóságról. A harmadik a szociáldemokrata eszmerendszer, amely a kapitalista piaci társadalom igazságtalan és létbiztonságot aláásó működését kívánja demokratikus módszerekkel korlátozni, közakarattal kidolgozott állami beavatkozások segítségével ellensúlyozni. A társadalompolitikák különbözhetnek aszerint, hogy egy adott kormányzat melyik értéknek milyen súlyt ad, vagyis nincs szó valamilyen zárt, merev politikai vagy pártideológiáról. Ha azonban egy kormánypolitikából a fentiek közül fontos értékek hiányoznak vagy ellentmondásosan működnek, akkor nem adnak alapot egy általunk elfogadhatónak tekintett

szociálpolitikához." Az Európában ma még mindig érvényesnek tekintett „európai szociális modell" nagyjából ennek az értékrendnek felel meg.

A könyv első nagyobb egysége séta a szociálpolitika körül. A társadalompolitika és szociálpolitika fogalmainak kibontása mellett egy-egy fejezet részletezi a szociálpolitika tartalmát, termeléshez és elosztáshoz való viszonyát, demokratikus jellegének feltételeit, az elosztás elveit, az elosztásban kiemelt szerepet játszó központosított redisztribúció, az államháztartás bevételeinek és kiadásainak mibenlétét. A második nagy egység a magyar szociálpolitika 25 éves gyakorlatát, tevékenységét ismerteti egészében és néhány kiemelt szakterületen. Minden területen követjük a kormányzatok tevékenységét, a konkrét intézményeket és intézkedéseket. Vizsgáljuk, melyik intézményhez milyen volt a központi állam viszonya, kiemelve a sok közül az önkormányzatok és a központi kormányzat közötti viszonyt. Elemezzük, hogy a szociálpolitika elosztási módszerei mennyire voltak hatékonyak, a különböző társadalmi csoportok hogyan részesültek a közös kötelezettségekből és a közjavakból. Az utolsó fejezet még egyszer bejárja az egész utat, de már csak arra koncentrál, hogy a törvényekben mennyire fejeződnek ki alapvetőnek tekintett értékek, illetve – főként az egyenlőtlenségekre gyakorolt – elvárt társadalmi hatások. Huszonöt év mintegy 600 szociálpolitikai tárgyú törvényét aszerint vizsgálja, hogy hogyan érintette a jogokat, méltóságot, szabadságot, a szociális állampolgáriságot; hogy növelni vagy csökkenteni akarta-e az újraelosztást; hogy erősítette vagy gyengítette a demokratikus folyamatokat, például a társadalmi párbeszéd intézményeivel; hogy milyen hatást gyakorolt a vertikális újraelosztással a jövedelmi egyenlőtlenségekre, a szegénységre, végső soron a kirekesztésre; hogy érzékelhető-e a „büntető állam" megjelenése.

Az egész könyv középpontjában három összefüggő kérdés áll: milyen célokat követtek a különböző kormányok, amikor – jogszabályokkal, programokkal, stratégiákkal – beavatkoztak a társadalom szociális ügyeibe, vagyis amikor szociálpolitikát csináltak? A társadalom- és szociálpolitika jellege szempontjából összefüggő folyamat-e a 25 év, vagy vannak egymástól jellegzetesen különböző szakaszok? És végül: mennyire voltak sikeresek ezek a beavatkozások, mennyire valósultak meg a deklarált, illetve a nem deklarált, de titkon nem ellenzett célok? A válaszok nem derűsek.

Már a célokkal baj van. Sem a teljes negyedszázadnak, sem az egyes ciklusoknak (bizonyos értelemben az utolsót kivéve) nem volt vállalt társadalompolitikája, összefüggő, valamennyire is távlatos célrendszere. Ennek megfelelően a szociálpolitika sem alkothatott összefüggő rendszert, végig töredezett maradt, tele a folyamatok megszakítottságával, ciklusok közötti, alkalmasint cikluson belüli 180 fokos fordulatokkal, pillanatnyi rögtönzésekkel, tűzoltásokkal. Nehéz tehát megmondani, mennyire teljesültek átfogó célok, hiszen többnyire homály fedte őket. Egyes ciklusokban egy-két cél kiemeltté válhatott, de akár teljesültek, akár nem, a szociálpolitika rendszerén nem változtattak.

Ami a gyakorlatot illeti, a beavatkozások tömege alig követhető. Az eligazodáshoz igyekeztünk a jogalkotást segítségül hívni. A jog az egész könyvben – ez hibájául is felróható – kiemelt szerepet kap. Ennek magyarázata az, hogy (mérvadó jogászi elemzések szerint) a magyar közpolitikai szemléletet, sőt, a közigazgatási gyakorlatot is eluralja a jogi szemlélet. A politikus nem a legcélravezetőbb eszközt keresi, hanem azt a jogszabályt, amely majd összefér a többi jogszabállyal is, és alkalmasint kínál egy eszközt. A közalkalmazottak jelentős része nem szolgáltatónak vagy szolgáltatásszervezőnek

tekinti magát, hanem jogalkalmazónak vagy épp jogalkotónak. Az adott körülmények között ez szerencsének is tekinthető. Szinte minden szervezetet, intézményt, szabályt, feltételt, elnevezést 10-20-50-szer változtattak, gyakran száz vagy annál több paragrafust tartalmazó jogszabályokkal. Alig hihető, hogy a képviselők néhány hét vagy nap alatt áttanulmányozták a végtelenített szövegeket, megtaláltak egy-egy szándékkal elbújtatott félmondatot, és mindig tudták, miről is szavaztak. A jogalkalmazók idejét valóban felemésztette a jogszabályok követése és értelmezése, az állampolgárok pedig, akikre a jogszabályok vonatkoztak, végképp tájékozatlanok maradtak új, akár naponta változó jogaik és kötelezettségeik tengerében.

Nemcsak a 25 évet átívelő összefüggések hiányoznak, hanem – az utolsó másfél ciklus kivételével – a ciklusok is szaggatottak. Az elemzés mégsem tudta megkerülni a ciklusokat, a köztük lévő különbségek jellegzetesek. Ez annak ellenére igaz, hogy egyik kormány politikája sem jellemezhető vezető pártjuk vagy pártjaik vállalt ideológiájával. Sem az egyes ciklusok, sem az ország egészének szociálpolitikáját nem tudjuk az ismert „rezsimekkel" jellemezni. „A »rezsimtípusokat« tekintve az egyes kormányok saját politikai jellegüket – a koalícióban lévő pártok öndefinícióját követve – a hagyományos ideológiai terminusokban határozták meg. Az első kormány önmagát kereszténydemokrata-konzervatívnak tekintette, a második szociáldemokrata-liberálisnak, a harmadik jobboldali konzervatívnak (kereszténydemokrata elem nélkül), a negyedik és ötödik ismét szociáldemokrata-liberálisnak, a hatodik ismét jobboldali kereszténydemokrata-konzervatívnak. A törvények tanúsága szerint (és persze a tapasztalatok alapján ítélve) gyakorlatuk csak nagyon részlegesen illeszkedett a vállalt címkékhez. Pontosabban: az első kormány igyekezett nem elsüllyedni a hirtelen változástömegben, leginkább a kihívásokra »reaktívan« működött. A második, negyedik és ötödik (elvben baloldali) kormányok ideológiailag ellentmondásosan csapongtak. Az emberi jogokat – papíron legalább – komolyan bővítették, a munkajogokat és még inkább a szociális jogokat jobbára hanyagolták vagy épp megtagadták. Ha egyáltalán valamire alkalmazhatók címkék, az a harmadik és még inkább a hatodik kormány, amelyekre, bár önmagukat jobboldali kereszténykonzervatívnak tekintik, egyre inkább illenek az illiberális, autokrata és neokonzervatív címkék, erős nacionalista töltéssel. Úgy is mondhatnánk, amilyen program nélküliek voltak a pártok, olyan irányú nélküliek voltak szociálpolitikáik. Balszerencsénkre a hatodik kormányzatnak van a legkoherensebb, törvényekkel is jól követhető programja a társadalom átalakítására. Ez azonban sajnos ellentmond majdnem mindennek, amit eddig európai szociális modellnek hívtak."

Lent a szegények, mélyszegények, munkanélküliek, prekáriusok, hajléktalanná válók, romák milliós tömege egyre inkább kiszakad a társadalomból, szorul be szegregátumokba, a reménytelen sorsvesztésbe.

Ami a kimenetet illeti, az egyes beavatkozások olykor hoztak kisebb-nagyobb eredményeket. Egészében azonban a redisztribúció – noha olykor a GDP elég nagy hányadát fordították szociálisnak nevezett célokra az egyes kormányok – a mi mércénkkel mérve nem volt sikeres. Az elmúlt 25 év alatt az egyenlőtlenségek és a szegénység jelentősen nőttek, nem sikerült, illetve főként közmunkásokkal sikerült növelni a foglalkoztatottak számát, az egészségügyi ellátás és az iskolák teljesítménye romlott. A társadalom kettészakadása több területen mélyült. Mára kettős a szakadás. A politikában lassan áthidalhatatlan a szakadék a liberálisok és illiberálisok, ha tetszik bal és jobb, idegenszívű és nemzeti tudatú között. A társadalomban két nagy törésvonal rajzolódik ki, amelyek (egyelőre?) politikafüggetlenek. Fent az oligarchák, hatalmasok, nagytőkések, nagybirtokosok, magukat nagyúrnak álmodók,

a tőkés és feudális világ furcsa posztszocialista kevercse alkot egyre összetartóbb, a társadalom egészétől mind jobban távolodó csoportot. Lent a szegények, mélyszegények, munkanélküliek, prekáriusok, hajléktalanná válók, romák milliós tömege nemcsak távolodik, hanem egyre inkább kiszakad a társadalomból, szorul be szegregátumokba, leszakadó falvakba és kistérségekbe, a reménytelen sorsvesztésbe. A szociálpolitikában – a szociális ellátásokban is – ezek a törésvonalak sok formában jelennek meg érdemesek és érdemtelenek között, fizetni képesek és fizetésképtelen, ezért lassan sokféle ellátástól megfosztottak között, teljes jogú és jogaiktól többé-kevésbé megfosztott állampolgárok között. Könyvünk, amelyet talán szociálpolitikai tankönyvnek is lehetne használni, történelemkönyvvé válhat, ha beteljesednek a mai tendenciák, és a mindig tökéletlen, de valamennyire létező jóléti állam helyébe egyértelműen a munka állama lép.

Elemzéseink tele lehetnek hiányokkal, értelmezéseink és értékeléseink lehetnek pontatlanok és vitathatók. Én örülnék legjobban, ha a viták nyilvánosan kibontakoznának, és kivált, ha jönne majd valaki, és mindezt – nem történelemkönyvként – teljesebben és pontosabban megírná.

III.

HOGYAN TESZIK TÖNKRE AZ OSZTÁLYEGYENLŐTLENSÉGEK A DEMOKRÁCIÁT?

Éber Márk Áron

MITŐL VAGYUNK OSZTÁLYTÁRSADALOM? ÉS MIÉRT NEM ÉRZÉKELJÜK EZT?

Valóban osztálytársadalom a magyar társadalom? Honnan tudható, hogy erős itthon az osztályszerkezet hatása? E kérdések tapasztalati úton csak társadalmistruktúra- és mobilitásvizsgálatok alapján válaszolhatók meg. Az alábbiakban egy rövid osztálydefiníció után az idevágó empirikus kutatások eredményeit összegzem.

2020 nyarán megjelent könyvem – *A csepp: A félperiféria magyar társadalom osztályszerkezete* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2020) – meglepően kedvező fogadtatást kapott. Beszélgetések, interjúk, rádió- és podcast-adások sora készült róla, számos könyvismertetés, illetve recenzió mutatta be állításait és érveit. A visszajelzések túlnyomó többsége elismerő volt. Az olvasók és bírálók zöme szemlátomást elfogadta, hogy a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek növekednek (immár négy évtizede); a társadalom mindinkább egy felfelé és lefelé széthúzódó csepp formáját ölti; a társadalomszerkezet alakulása globálisan mélyen beágyazott; e mozgás csak történeti formálódásában, az egyenlőtlen fejlődés részeként, a magyar társadalom kapitalista világrendszerben elfoglalt félperiféria helyzetének szem előtt tartásával érthető meg.

Valóban osztály? Miért éppen osztály?

Ugyanakkor néhány megfontolandó kritikai megjegyzés, bírálat is megfogalmazódott. Részben kérdésként merült fel, részben kételyként fogalmazódott meg, hogy vajon miért lenne e magyar társadalom éppen osztálytársadalom. Miért éppen osztályszerkezetről van szó? Miért nem inkább rétegekről, illetve elitekről? – kérdezte az *Új Egyenlőség*en két részben megjelent írásában Szalai Erzsébet (Szalai 2020a, 2020b). Szelényi Iván szerint az osztálykontúroknál sokkal meghatározóbbak a rendi szerveződés jelei: „A posztkommunista magyar társadalom elsősorban rendi jellegű" – írja (Szelényi 2020: 246). Ha osztályokról van szó, akkor az empirikus-konkrét osztály*határokról* is szó kellene hogy essen – jegyezte meg teljes joggal Turai Eszter, szintén az *Új Egyenlőség*en (Turai 2020). A felvetések mélyen elgondolkodtattak. Nem vagyok biztos abban, hogy az alábbiakban minden kételyt el tudok oszlatni velük kapcsolatban. Ennek ellenére igyekszem a lehető legjobb érveket felsorakoztatni az osztályszerkezet-tézis igazolására. Ebben az írásban először is az empirikus érveket. Vagyis azokat, amelyek tapasztalati úton igazolhatják, hogy a magyar társadalom erős osztálykontúrokkal rendelkezik. Méghozzá olyannyira erősekkel, hogy ezek alapján megalapozottan lehessen osztálytársadalomról, illetve osztályszerkezetről beszélni.

A következőkben előbb röviden összefoglalom, milyen értelemben használom könyvemben az osztály fogalmát. (Részletesebben: Éber 2020: 30–44.) Ezt követően azon empirikus vizsgálatok eredményeit összegzem, amelyek – ha nem is pontosan úgy fogták fel az osztályszerkezet kérdését, ahogyan azt én meghatároztam – empirikus eredményekkel szolgálva segítségünkre lehetnek a kérdés eldöntésében.

Osztály – hogy értsük?

Mindenekelőtt röviden újra meghatározom, mit értek osztályon.

Először is, egy osztályba tartozónak tekintem azokat, akik közös helyzeten osztoznak az élet újratermelésének folyamatában, közös azonos (vagy nagyon hasonló) pozíciót foglalnak el a termelés viszonyrendszerében, a munka társadalmi-gazdasági megosztásának rendjében.

Másodszor, nemcsak azokat tekintem egy osztályba tartozóknak, akik ezt felismerik és így is gondolnak magukra („osztálytudatuk van"), és maguk is azonos osztályba sorolják magukat. És nem is csak azokat, akik közös cselekvéssel („osztálycselekvéssel") együttesen lépnek fel érdekeik képviseletében. Osztályokról szólva a szó szoros értelmében osztályhelyzetekről beszélek.

Harmadszor, ezeket az osztályokat relatív osztályhelyzeteknek, viszonylagos osztálypozícióknak tekintem, nem pedig abszolút létezőknek. Az osztályok e szerint nem egységes, egyöntetű, változatlan tulajdonságokkal rendelkező lényegiségek, hanem történetileg változó osztályviszonyok által meghatározott osztályhelyzetek.

Negyedszer, az osztályok nem kategóriák vagy halmazok, amelyekbe egyéneket (némiképp önkényesen) besorolunk (vagy ők maguk sorolják be magukat), hanem az objektív osztályviszonyok rendjében elfoglalt objektív osztálypozíciók. (Részletesebben: Éber 2020: 30–44.)

Az osztálynak az a meghatározása, ahogyan használom, nem feleltethető meg tökéletesen az alább bemutatott empirikus társadalmistruktúra-, -rétegződés- és -mobilitáskutatások osztályfogalmainak. Mégis, ha az osztályszerkezet valóságos hatásainak, magyarázóerejének felmérése a kérdés, akkor olyan tapasztalati kutatások eredményeit kell sorra vennünk,

amelyek a rendelkezésünkre állnak, és amelyek valamilyen módon mégiscsak az osztály hatását igyekeznek megragadni – és számszerűsíteni. Akkor is, ha ezek nem pontosan ugyanazt az osztályfogalmat használják.

Az alábbiakban előbb két olyan kutatás eredményeit mutatom be, amely az osztályszerkezet kvantitatív-statisztikai értelemben vett magyarázó erejét vizsgálta meg a magyar társadalomra vonatkozóan. Ezt követően hat társadalmi mobilitással foglalkozó kutatás eredményeit összegzem, amelyek azt vizsgálták, mennyire erős a származási osztályhelyzet szerepe a társadalmi felemelkedésre vagy lecsúszásra, vagyis a társadalmi mobilitásra nézve.

Osztálytársadalom?

2006-ban megjelent „Osztálytársadalom?" című tanulmányukban Kolosi Tamás és Dencső Blanka a következő kérdést tette fel és vizsgálta meg: vajon miként befolyásolta a család osztályhelyzete a családok jövedelmi és fogyasztási helyzetét? Vizsgálatukban azt tapasztalták, hogy az osztályhelyzet statisztikai értelemben vett magyarázó ereje mind a jövedelmek, mind a fogyasztás esetében növekedett az 1995 és 2005 közötti tíz évben. (Elemzésükben a TÁRKI 1995. évi Magyar Háztartás Paneljének, illetve a 2000. és 2005. évi Háztartás Monitor Vizsgálatának adatait használták.)

Tapasztalataik szerint az osztályhovatartozás a jövedelmek szórásának mintegy 30 százalékát, a fogyasztás szórásának pedig mintegy 40 százalékát magyarázta. „Ez a magyarázó erő viszonylag magasnak tűnik, és egy kikristályosodott osztálytársadalom képét mutatja" – írták (KOLOSI–DENCSŐ 2006: 34).

Elemzésük szerint az osztályhelyzet statisztikai magyarázó ereje a kétezres évek közepén lényegesen nagyobb volt, mint a családszerkezeté vagy a településszerkezeté:

„A háztartások fogyasztására – akárcsak a jövedelem esetében – az osztályszerkezet van a legerősebb hatással." (KOLOSI–DENCSŐ 2006: 33).

„Osztálytársadalom-e a magyar társadalom?" címmel írt tanulmányában Huszár Ákos bő egy évtizeddel később szintén feltette Kolosi Tamás és Dencső Blanka kérdését. A tanulmány a 2002 és 2016 között a *European Social Survey (ESS)* által nyolc hullámban felvett adatokat elemezte, így csaknem másfél évtizedre vonatkozóan vizsgálta az osztályszerkezet magyarázó erejének alakulását. Az elemzés egyfelől a munkanélküliség tapasztalatára, másfelől a jövedelmi nehézségekre vonatkozóan vizsgálta az osztályszerkezet meghatározó voltát. Eredményei „megerősítik Kolosi és kollégái eredményeit [...]. Ezen túl azonban azt is megállapíthatjuk, hogy ez a tendencia a 2010-es években tovább folytatódott, sőt még erősödött is" (HUSZÁR 2019: 21).

Ez a vizsgálat túl ezen más társadalmakkal összehasonlítva is meg tudta ítélni a magyar társadalom osztálymeghatározottságát. A Huszár Ákos által épített logisztikus modellek magyarázó ereje szerint ugyanis mind a munkanélküliség tapasztalatára, mind pedig a jövedelmi nehézségekre vonatkozóan megállapítható, hogy húsz másik európai országgal, Oroszországgal és Izraellel összehasonlítva *Magyarországon a legerősebb az osztályszerkezet magyarázó ereje* (HUSZÁR 2019: 31–32, 3.2. és 3.4. ábra). Huszár Ákos így joggal vonta le a következtetést: *„Az osztály magyarázó ereje ráadásul európai összevetésben is kimagaslónak mondható"* (HUSZÁR 2020: 21).

E két empirikus vizsgálat alapján tehát nincs okunk kételkedni abban, hogy a magyar társadalom osztálytársadalom.

E kutatások szerint egyre inkább az. Felmerülhet azonban a kérdés: megmutatkozik-e mindez a társadalmi felemelkedés és lecsúszás mintázataiban is? Ha ugyanis azt tapasztaljuk, hogy egy olyan osztálytársadalomban élünk, amelyben a felemelkedés elsősorban a munka, a szorgalom, a rátermettség, a teljesítmény és az erőfeszítés gyümölcse (nem pedig az osztályhelyzeté, azaz a származásé), akkor részben érdektelenné is válhat az élethelyzetek osztályszerkezet-meghatározottsága. Ez esetben ugyanis a nagymértékű társadalmi mobilitás ellensúlyozza, ellentételezi az osztályszerkezeti meghatározottságokat, és egy viszonylag nyitott osztálytársadalomról beszélhetünk. De vajon ilyen-e a magyar társadalom?

Osztályszerkezet és társadalmi mobilitás

A társadalmimobilitás-kutatás fogalmai szerint egy társadalom viszonylagos nyitottsága azt jelenti, hogy a születési vagy származási osztályhelyzet viszonylag kevéssé határozza meg a felnőttkorban elért osztályhelyzetet. Ez esetben a szülők osztályhelyzete nem vagy csak kismértékben szabja meg a gyerekeik által elérhető és elért osztálypozíciót. A viszonylagos zártság ezzel szemben azt jelenti, hogy a születési vagy származási osztályhelyzet viszonylag erősen meghatározza a felnőttkorban elért osztályhelyzetet, vagyis a szülők osztályhelyzete erősen megszabja gyermekeikét. Viszonylag zárt társadalmak esetén az osztályhelyzetből való kilépés (vagy kiesés) esélye alacsony, így a gyermekek a legnagyobb eséllyel a szülők relatív osztályhelyzetét öröklik meg és termelik újra.

A magyar társadalom osztályszerkezetének nyitottságát vagy zártságát kellően nagy mintán a Központi Statisztikai Hivatal (s rajta keresztül a magyar állam) az ezredforduló óta nem

vizsgálta meg – erről is szól Huszár Ákos írása az *Új Egyenlőség*en (HUSZÁR 2017). Az elmúlt két évtizedre vonatkozóan így csak más kutatásokból, sok esetben kisebb mintán alapuló vizsgálatokból nyerhetünk képet a magyar társadalom nyitottságáról vagy zártságáról. Az alábbiakban a magyar társadalom mobilitási folyamatairól készült hat legfrissebb kutatás eredményeit összegzem.

1. MOBILITÁSKUTATÁS: Az Eurofound (teljes nevén: *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*) az Európai Unió kutatásra és információterjesztésre szakosodott szervezeteként 1975 óta végez és közöl elemzéseket. „*Social Mobility in the EU*" (Társadalmi mobilitás az EU-ban) címmel 2017-ben közzétett jelentésükben a *European Social Survey (ESS)* 2002 és 2010 között felvett öt hullámának adataiból vizsgálták meg a nemzedékek közötti (intergenerációs) társadalmi mobilitást az Európai Unió tagországaiban. Magyarország mind az öt adatfelvételi hullámban benne volt, így a kutatók közel 6000 megfigyelés alapján fogalmazhatták meg állításaikat. Huszonhat európai ország összehasonlítása során megállapították, hogy az abszolút társadalmi mobilitás (strukturális mobilitás) tekintetében a magyar a legzártabb társadalom az EU-ban. Eszerint, Bulgária mellett, az EU-ban Magyarországon a legkisebb az esélye annak, hogy érdemben javítani lehessen a származási osztályhelyzeten.

A férfiakra vonatkozó adatok kiemelkedő zártságot mutatnak, de a nők esetében sem sokkal jobb a helyzet. A relatív társadalmi mobilitás (társadalmi fluiditás) tekintetében nincs ilyen egyértelmű rangsor, Magyarország azonban e tekintetben is a legzártabb EU-társadalmak között található (szintén Bulgária mellett). Itt is a férfiakra vonatkozó adatok mutatnak alacsonyabb mobilitást, miközben a nőké e tekintetben is valamivel nagyobb mozgékonyságot jelez (EUROFOUND 2017).

2. MOBILITÁSKUTATÁS: *„Rebuilding Walls"* (Újjáépülő falak) című tanulmányukban Michelle Jackson és Geoffrey Evans az egykori európai államszocialista országok társadalmi mobilitását vizsgálták szintén az egyes országokat összehasonlítva. Vizsgálatuk 13 közép-kelet-európai országra, köztük Magyarországra terjedt ki 1993 és 2007 közötti adatok alapján (Magyarországról 1500 fős adatállomány állt a rendelkezésükre).

Eredményeik azt mutatják, hogy ebben az időszakban valamennyi országban csökkent a relatív társadalmi mobilitás (a társadalmi fluiditás). De az abszolút társadalmi mobilitás (strukturális mobilitás) tekintetében is jól látszik a magyar visszaesés a vizsgált időszakban. Ez a tapasztalat egybehangzik a Eurofound eredményeivel. Összességében a volt államszocialista Kelet-Közép-Európában a társadalmi mobilitás tekintetében inkább a társadalmi falak újjáépüléséről, mintsem a falak leomlásáról kell beszélnünk az adott időszakban (JACKSON–EVANS 2017).

3. MOBILITÁSKUTATÁS: Szintén 2017-ben jelent meg az az elemzés, amely a nemzedékek közötti (intergenerációs) osztálymobilitást kizárólag férfiak esetében vizsgálta 30 európai országot összehasonlítva. A *European Social Survey (ESS)* 2002 és 2010 közötti adatfelvételeinek összesen 71 ezer megfigyelését vizsgálva Bukodi Erzsébet és munkatársai kimutatták, hogy a teljes vagy totális mobilitás (strukturális mobilitás) tekintetében Magyarország az összehasonlításban az utolsó előtti helyen áll (az utolsó e tekintetben Görögország, közvetlenül Magyarország előtt pedig Bulgária szerepel).

Magyarország esetében viszonylag kismértékű felemelkedés (30%) és ennél nagyobb mérvű lecsúszás (37%) figyelhető meg, összességében azonban ez a vizsgálat is a rögződést vagy immobilitást (az osztályhelyzet megőrzését-újratermelését),

nem pedig a mobilitást tapasztalta fő tendenciaként. A relatív társadalmi mobilitás (társadalmi fluiditás) kapcsán ez az elemzés is a nagyon alacsony magyar eredményt emeli ki, így – a többi vizsgálattal egybehangzóan – a magyar társadalom osztályszerkezetének viszonylag erős zártságát mutatja be (BUKODI–PASKOV–NOLAN 2017).

Valamennyi eddig ismertetett mobilitáskutatás 2010 előtt felvett adatokat elemzett. A fenti megállapítások tehát még nem a 2010 utáni, hanem az 1993 és 2010 közti időszakra, különösen pedig a 2002 és 2010 közötti időszakra vonatkoznak.

4. MOBILITÁSKUTATÁS: 2018 októberében 2700 fő megkérdezésével végzett adatfelvételt az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Mobilitás Kutatási Centruma. A *Származás és integráció a mai magyar társadalomban* címmel az eredményeket összegző kötet megismételte a korábbi állításokat. Eszerint a magyar társadalomban 2010 után is nagyon erős a származási osztályhelyzetek nemzedékek közötti újratermelődése, a relatív osztályhelyzet átörökítése, vagyis alacsony a nemzedékek közötti (intergenerációs) társadalmi mobilitás. Az újabb tapasztalatok szerint a felső vezetői, illetve értelmiségi csoportok a legzártabbak, és mostanra hatalmas különbségek alakultak ki a társadalom felső 10 százaléka, illetve 20 százaléka, valamint az alsó 10-20 százalék között. Ez a 2010 *utáni* vizsgálat tehát nem cáfolja a korábban ismertetett eredményeket, hanem megerősíti őket (BALOGH–HAJDU–HUSZÁR–KRISTÓF–MEGYESI 2019).

5. MOBILITÁSKUTATÁS: Az eddigi tapasztalatokat Tóth István György és Szelényi Iván „Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében" című tanulmánya foglalja össze. Mint írják, a magyar társadalom általában vett zártsága mellett

kiemelendő, hogy a felső 10-20 százalékra különösen jellemző a bezáródás, amelynek fő mechanizmusai a vagyon átörökítése, az elitegyetemek diplomáinak kizárólagos megszerzése és e lehetőség átörökítése, valamint az, hogy ezek a felső csoportok házasság révén bezáródnak.

A szerzőpáros – az OECD 2018-as jelentése nyomán – a „ragadós padló" és a „ragadós plafon" fogalmaival értelmezi a bezáródást (OECD 2018). A ragadós padló azt jelenti, hogy a társadalom szerkezetében alulról igen nehéz felemelkedni, vagyis erősen fogva tart az alsóbb osztályhelyzet. Eközben azonban a plafon is ragadós, vagyis a felsőbb osztályhelyzetek is megtartják az odaszületetteket, így a kedvező pozíciókban különösebb teljesítmény nélkül, megörökölt tőkével és erőforrásokkal (például kapcsolatokkal) is fent lehet maradni.

Tóth István György és Szelényi Iván szerint a magyar társadalom osztályszerkezete meglehetősen ellentmondásos: a jövedelmek egyenlőtlensége – csaknem négy évtizednyi növekedés után – nemzetközi összehasonlításban inkább közepes mértékűnek számít, miközben alacsony a társadalmi mobilitás mértéke. Ezt a jelenséget általában is bezáródásként, különösképpen pedig az általuk felső középosztálynak nevezett felső 20 százalék bezáródásaként értelmezik (TÓTH–SZELÉNYI 2018)

6. MOBILITÁSKUTATÁS: Vajon oldja-e az iskolarendszer ezt a bezáródást? Vajon az oktatáson keresztül nagyobb-e az esély a felemelkedésre? Vajon mennyire szelektív osztályszempontból a magyar iskolarendszer? Ad-e érdemi esélyt az alsóbb osztályokba született gyermekeknek és fiataloknak, hogy kilépjenek származási osztályukból és magasabb osztályhelyzetet érjenek el?

Ezt a kérdést Róbert Péter (2018) vizsgálta meg nemzetközi összehasonlításban „Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után" című elemzésében. A *European Social Survey (ESS)* 2002 és 2014 közti hét adatfelvételi

hullámának adatai alapján négyféleképpen vizsgálta az iskolai mobilitást, és közben kiemelten foglalkozott Magyarország helyével az országok rangsorában. Elemzése összefoglalójában ezt írja:

> Összességben az ESS 2002–2014 közötti adataira épülő intergenerációs iskolaimobilitás-tanulmány megerősíti azokat a megállapításokat, hogy a magyar iskolarendszer szelektív, a származási hátrányokat nem csökkenti, s mindebben nincsen javulás, bizonyos mértékben inkább a helyzet rosszabbodásáról lehet beszélni (RÓBERT 2018: 79).

További oktatáskutatások: Ehhez járulnak hozzá a közoktatás nagymérvű szelektivitásáról szóló elemzések. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok tapasztalatai szerint Magyarország azon országok közé tartozik, ahol a legnagyobbak az iskolák közötti különbségek. Az osztályhelyzet alapú szelekció (szelektivitás) a magyar iskolarendszerben igen korai életszakaszban megkezdődik, és áthatja a teljes közoktatást. Kifejezetten nagy a születési-családi háttér teljesítményt meghatározó ereje, így pedig a magyar oktatási rendszer csak nagyon csekély mértékben képes az iskolai esélykülönbségek kiegyenlítésére (CSAPÓ–FEJES–KINYÓ–TÓTH 2014: 133; RADÓ 2018).

Magyarország: zárt osztálytársadalom

A vizsgálatok eredményei egybehangzók: a magyar olyan osztálytársadalom, amelyben a társadalmi mobilitás – nemzetközi összehasonlításban – kifejezetten alacsony. *Nem nyitott* osztálytársadalom tehát, amelyben az iskolarendszer, illetve ezen keresztül a társadalmi mobilitás hatékonyan ellensúlyozná

az életpályák osztályszerkezet-meghatározottságát. Ellenkezőleg: mind a társadalmi mobilitás, mind pedig az iskolai mobilitás legújabb kutatásai azt mutatják, hogy a magyar társadalom – nemzetközi összehasonlításban – kifejezetten zárt osztálytársadalom.

Miért nem érzékeljük, hogy osztálytársadalomban élünk?

Ha Magyarország ilyen egyértelműen zárt osztálytársadalom, akkor miért egyéni tulajdonságokkal magyarázzuk a tapasztalatainkat? Miért nem osztálytapasztalatként értelmezzük? Ha valóban osztálytársadalomban élünk, akkor ezt miért nem érzékeljük? Miért olyan nehéz felismerni a mindennapokban az osztályhelyzet életünkre gyakorolt hatását? Mik ennek a történeti okai?

Mindennapi tapasztalatainkat jellemzően más emberek tetteinek, jellemvonásainak, helyes vagy helytelen, segítő vagy ártó cselekvéseinek tulajdonítjuk. Tudjuk ugyan, hogy az életünket különböző intézmények keretei között éljük le – egy állam polgárai vagyunk, családokban élünk, iskolákban tanultunk, különböző állásokban dolgozunk stb. –, mindennapi tapasztalataink okait jellemzően mégis inkább megszemélyesítjük: *„Azért történt ez, és azért történt így, mert valaki vagy valakik így döntöttek."*

Miért döntöttek így? Mások döntéseinek hátterében jellemzően különféle indítékokat, okokat, motivációkat, képességeket vagy ezek hiányát véljük megtalálni. Így működünk: mindennapi tapasztalatainkra magyarázatokat keresve különféle okokat tulajdonítunk mások döntéseinek. (A társadalomtudományokban ezt az oktulajdonítást *attribúciónak* nevezik.) Mindennapi tapasztalatainkat jellemzően önmagunk vagy mások ilyen-olyan sajátos „jellemvonásaival", „tulajdonságaival" („attribútumaival") magyarázzuk.

Az okok persze nagyon sokfélék lehetnek. Tulajdoníthatjuk ezeket önmagunk vagy mások kiemelkedő (vagy gyenge) teljesítményének, intelligenciájának (vagy ostobaságának), értékrendjének (vagy elvtelenségének), éleselméjűségének (vagy butaságának), képzettségének (vagy iskolázatlanságának), jó (vagy borzalmas) ízlésének, kifinomult modorának (vagy faragatlanságának), műveltségének (vagy tudatlanságának), eleganciájának (vagy igénytelenségének) és így tovább.

Az ilyen „tulajdonságokon" (valójában tulajdonításokon) túl hajlamosak vagyunk további okokat keresni: stílusokkal, identitásokkal, fogyasztói preferenciákkal, politikai nézetekkel, értékelkötelezettségekkel, világnézeti meggyőződésekkel vagy egyszerűen csak érdekekkel magyarázni. Máskor pedig egyszerűen csak a szerencsének tulajdonítjuk, ami történt: *„Jókor volt(am) jó helyen."*

„Ma már nem számít az osztály"

Gyakran hallani a mindebből levont következtetést: „ma már *csak ezek számítanak*", „*ma már* az osztály nem számít", „*ma már* nincsenek osztályok" (olykor még azt is hozzátéve: „*soha nem is voltak*"). Az osztályokról szóló beszéd e felfogás szerint „rettenetesen leegyszerűsítő", hiszen a mindennapi tapasztalatok és az emberi társadalmak „sokszínűségét fekete-fehérre redukálja".

És valóban: ki vitathatná, hogy „sokfélék vagyunk", hogy „vannak ilyen emberek is, meg egészen másmilyenek is"? Ki vitathatná, hogy a mindennapokban érzékelt emberi sokszínűség, tapasztalataink sokfélesége leegyszerűsíthetetlen egy fekete-fehér világképre, osztályok szembenállására és konflik-

tusaira? Csakhogy ezzel a gondolatmenettel éppen belekormányozzuk magunkat egy gondolati zsákutcába, egy látszólagos ellentmondásba. A mindennapi tapasztalatok sokszínűsége és az osztálytagoltság valójában nem mond ellent egymásnak. Az életformák sokfélesége, a gondolkodásmódok és életvezetési stratégiák eltérései, az értékrendek különbségei nem jelentik azt, hogy az osztály*helyzetek* eltűntek volna. A mindennapokban érzékelt sokszínűségből nem következtethetünk az osztály*viszonyok* felszámolódására. A bennünket körülvevő világ tarka forgatagából nem következik az osztály*szerkezet* feloldódása. Az osztályszerkezetben elfoglalt hely igenis számít.

Az osztályszerkezet igenis jelentős hatást gyakorol az életünkre. Ez a hatás azonban áttételes, könnyen elrejtőzik szemünk elől, hogy helyette egyéni, személyes, szubjektív, ízlésbeli vagy morális meghatározottságként érzékeljük. Az osztályszerkezet ezeken a „jellemvonásokon", „tulajdonságokon" és oktulajdonításokon keresztül fejti ki hatását, miközben jellemzően mi csak a „jellemvonásokat" és „tulajdonságokat" látjuk. Az osztályszerkezetben elfoglalt helyünk tehát úgy formálja életesélyeinket, életkörülményeinket, életvezetésünket, életutunkat, életstílusunkat, de életkilátásainkat is, hogy *a hatást közben nem az osztályszerkezetnek tulajdonítjuk.*

De akkor miért nem látjuk?

Ennek az a fő oka, hogy az osztályról szóló beszéd szétválaszthatatlanul összefonódott az államszocializmus ideológiájával, a rendszert igazoló marxizmus–leninizmussal és védelmezőinek nyelvezetével. Tapasztalataink osztályalapú értelmezésének nyelvét előbb a marxizmus–leninizmus rátelepedő rendszerigazoló ideológiája tette hiteltelenné, majd az államszocializmus összeomlása temette maga alá. Az eredmény: a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntöttük. Az állampárt ideológiájával együtt elvetettünk egy kifejezetten hasznos értelmező-elemző nyelvet is. A marxizmus–leninizmus rendszervédő ideológiájával együtt megszabadultunk a marxi hagyomány osztályszerkezet-elemzési eszköztárától is. Érthető, hogy így történt – a veszteség ennek ellenére meglehetősen súlyos (ÉBER–GAGYI 2014).

A veszteség történeti gyökerei Magyarországon legalább a hatvanas–hetvenes évekig nyúlnak vissza. Amint azt Kuczi Tibor szociológus a rendszerváltás környékén kimutatta (KUCZI 1990, 1992), a pártállam ideológiájával, modernizációs diskurzusával szemben a hatvanas–hetvenes években alakult ki az a kritikai-szociológiai nyelv, amely a hetvenes évek második felétől kezdve mindinkább elutasította az osztálynyelvet. A kritikai-szociológiai nyelv az államszocializmus *reformja* mellett elkötelezett értelmiség nyelvévé vált. Azé a reformértelmiségé, amely az osztályszempontú értelmezés teljes nyelvezetét politikai ellenfeleivel azonosította – és következetesen elutasította.

Az államszocializmus megreformálásának szükségességét hirdetők politikai ellenfeleiket „dogmatikusoknak", „ortodoxoknak", „apologétáknak" vagy „sztálinistáknak" nevezték. Osztályokról, különösen pedig munkásosztályról beszélni ilyen körülmények között azt jelentette, hogy a beszélő az államszocializmust saját ódivatú, elavult és ideologikus nyelvén védelmezi, a reformokkal szemben a „munkásellenzék" pártját fogja, a „felvilágosult reformerekkel" (Kornai Jánossal, Nyers Rezsővel, Fock Jenővel) szemben az „ostoba dogmatikusok" (Biszku Béla, Komócsin Zoltán, Gáspár Sándor) oldalára áll.

Eközben az önmagukat „reformereknek" nevezők saját pozíciójukat „racionálisként", „tudományosként", „szakmaiként" és „felelősként" állították be. Míg visszatérően a szakértelmükre, a racionalitásra, a szakmaiságra, illetve a tudományosságra hivatkoztak, addig ellenfeleik a dolgozó népre, a munkás-

osztályra, illetve a szocialista értékekre hivatkozva formáltak jogot a politikai irányvonal meghatározására (PINKASZ 2013, 2018). Kuczi Tibor elemzései szerint mind a hivatalos beszédmód, mind az értelmiség általános nyelvévé váló szociológiai diskurzus egy-egy világnézetet, illetve világakarást fejezett ki. A hivatalos nyelvről ezt írta:

> A „munkás" vagy még inkább a „becsületes bányász" egy olyan szimbolikus fogalom, amely magában foglalja a szocializmus eszméjének egész univerzumát, így e fogalom politikai-ideológiai használatmódja mindig e kategória szimbolikus jelentésére utal. Ha a munkásosztály érdekeire történik hivatkozás, akkor nem egy szociológiailag körülhatárolható társadalmi csoport, mondjuk a politológia eszközeivel leírható, értelmezhető érdekeiről van szó, hanem egy szimbolikus csoport szimbolikus érdekeiről (KUCZI 1992: 37).

A tényekre és a valóságra hivatkozó szociológiai diskurzus sem ugorhatja át azonban a saját árnyékát. Kuczi Tibor ezt így jellemzi:

> A „tényvalóság" ugyanakkor, bármilyen autentikusnak, az ideológiával szemben igazinak tűnt is, utópisztikus valóság volt. A tényeknek önmagukban nincs jelentésük; például az a kérdés, hogy egy bizonyos, a szociológiai kutatásokban mért mennyiség sok vagy kevés, csak egy meghatározott értelmezési konvenció keretében válaszolható meg. [...] Így például az egyenlőtlenség tényei a modern nyugati társadalmak kontextusában kapták csak meg jelentésüket. Röviden: a szociológiának az ideológiával szembeállított, tényekre alapozott valóságképe maga is utópisztikus, azaz a szó szigorú értelmében: ideologikus volt. (KUCZI 1992: 43.)

Azon a megrögzött álláspontón, hogy az osztályokról és a munkásosztályról szóló beszéd az államszocializmust védelmező beszédmód többletjelentésével rendelkezik, az 1989-es rendszerváltás sem változtatott érdemben. Sőt, inkább csak megerősítette ezt a felfogást. Osztályszerkezetről és osztályokról beszélni még ma is magában rejti annak esélyét (sőt veszélyét), hogy a mondandót – függetlenül annak tartalmától – állampárti nosztalgiával átszőtt, avítt és ideologikus nyelvhasználatnak fogják minősíteni. Akárcsak a mindennapi tapasztalatok osztályszempontú értelmezése, amely olykor kifejezetten a helyzethez nem illő, nem megfelelő vagy egyenesen udvariatlan viselkedésnek minősül. Osztálykonfliktusról beszélni ebben a máig ható beszédrendben könnyen maga után vonhatja a bárdolatlanság, az ökonomizmus, a redukcionizmus, a determinizmus minősítését. Ez pedig összességében megnehezíti, hogy az osztályszerkezet formálta jelenségeket a mindennapokban akként észleljük, amik valójában, és hogy ezt megfelelő módon ki is tudjuk fejezni. Alighanem ez a fő oka annak, hogy kifejezetten ritkán találkozhatunk a közbeszédben az osztály és különösen a munkásosztály kifejezéssel.

Az osztálynyelv felszabadítása

A magyar társadalom kifejezetten zárt osztálytársadalom, amely ugyanakkor magába foglalja az életformák sokféleségét, a gondolkodásmódok és életvezetési stratégiák eltéréseit, az értékrendek különbségeit is. Ugyanúgy jellemzi az osztályszerveződés, az uralom és a kizsákmányolás, mint az életstílusok és mentalitásformák sokszínűsége vagy a fogyasztói individualizáció. Egyaránt valóságosak, nincsen köztük ellentmondás. Az osztályszerkezet mindennapi életünkre gyakorolt hatásai

azonban sokkal nehezebben érzékelhetők. Különösen akkor, ha történeti okok miatt a nyelvi kifejezésmódja (az osztálynyelv) is korlátozás alá esik. Használata, mint említettük, a marxista–leninista ortodoxia, a pártállami apológia, az ideologikusság, a dogmatizmus, a (vulgár)marxizmus, a redukcionizmus, a determinizmus, az ökonomizmus vagy egyszerűen az ostobaság biztos jelének tűnik.

A megoldás nem az osztálynyelv további elfojtása, hanem éppen ellenkezőleg: újraértelmezése, újraértékelése és felszabadítása. A feladat ebből következően megkönnyíteni a társadalom osztályalapú szerveződésének érzékelését és nyelvi kifejezését – mindennapi tapasztalataink osztályalapú értelmezését. Osztályhelyzetünk igen erőteljesen formálja az életünket, mégis elrejtőzik szemünk elől.

Itt az ideje újra meglátnunk és nyíltan beszélnünk róla: *class matters* – az osztály igenis számít!

Irodalomjegyzék

BUKODI Erzsébet – Marii PASKOV – Brian NOLAN, *Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story,* Institute for New Economic Thinking,Oxford Working Papers 2017/03, https://www.inet.ox.ac.uk/files/Social_Mobility_Europe_final_April_2017.pdf

CSAPÓ Benő – FEJES József Balázs – KINYÓ László – TÓTH Edit, „Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban", in Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.), *Társadalmi riport 2014.*, Budapest, Tárki, 110–136, https://tarki.hu/sites/default/files/adatbank-h/kutjel/pdf/b327.pdf

EUROFOUND, *Social Mobility in the EU,* Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2017 https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1664en.pdf

ÉBER Márk Áron, *A csepp: A félperiférias magyar társadalom osztályszerkezete.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2020, https://napvilagkiado.eu/termek/a-csepp/

HUSZÁR Ákos, Egyenlő esélyek? *Új Egyenlőség,* 2017. május 2., http://ujegyenloseg.hu/egyenlo-eselyek/

HUSZÁR Ákos, „Osztálytársadalom-e a magyar társadalom?" *Szociológiai Szemle,* 29/4 (2019), 4–32., https://szociologia.hu/uploads/documents/04_32_oldal_JAV04.pdf

JACKSON, Michelle – EVANS, Geoffrey, „Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe", *Sociological Science,* 2017. 4, 54–79., https://sociologicalscience.com/download/vol-4/january/SocSci_v4_54to79.pdf

KOLOSI Tamás – DENCSŐ Blanka, „Osztálytársadalom?", in KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György (szerk.), *Társadalmi riport 2006.*, Budapest, Tárki, 19–41.

OECD, *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility,* Párizs, OECD Publishing, 2018.

RADÓ Péter, „A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa", in FEJES József Balázs – SZŰCS Norbert (szerk.), *Én vétkem: Helyzetkép az oktatási szegregációról,* Szeged, 2018, Motiváció Oktatási Egyesület, 31–55., https://mek.oszk.hu/18200/18263/18263.pdf

RÓBERT Péter, „Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után", in KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.), *Társadalmi riport 2018.*, Budapest, Tárki, 2018, 64–80. https://tarki.hu/sites/default/files/trip2018/064-080_Robert_Iskolaimobilitas.pdf

SZALAI Erzsébet (2020a), „A kizsákmányolás annál is nagyobb" – 1. rész, *Új Egyenlőség,* 2020. november 29., https://ujegyenloseg.hu/a-kizsakmanyolas-annal-is-nagyobb-1-resz/

SZALAI Erzsébet (2020b), „A kizsákmányolás annál is nagyobb" – 2. rész, *Új Egyenlőség,* 2020. december 2., https://ujegyenloseg.hu/a-kizsakmanyolas-annal-is-nagyobb-2-resz/

SZELÉNYI Iván, „A posztkommunista társadalmi formáció és osztályszerkezete: Töprengő megjegyzések a *Fordulat* 26. száma kapcsán", *Replika,* 2020, 31 (115–116), 225–247., https://www.replika.hu/replika/115-116-15

TÓTH István György – SZELÉNYI Iván, „Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében: Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról", in KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.), *Társadalmi riport 2018.*, Budapest, Tárki, 2018, 25–46. https://www.tarki.hu/sites/default/files/trip2018/025-046_Toth-Szelenyi_felso_kozeposztaly.pdf

TURAI Eszter, „Globális függőségek, lokális osztályharc", *Új Egyenlőség*, 2020. október 28., https://ujegyenloseg.hu/globalis-fuggosegek-lokalis-osztalyharc/

ÉBER Márk Áron – GAGYI Ágnes, „Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában", *Fordulat*, 2014, 7 (21), 170–191., http://fordulat.net/pdf/21/F21_Eber-Gagyi_osztaly.pdf

KUCZI Tibor (1990), „Beszédmódok a marxizmusoktatásban: A *Tájékoztató* című periodika elemzése", in SZABÓ Márton (szerk.), *Tükör által homályosan: Tanulmányok az ideológiáról*, Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézete, 1990, 124–140., http://fordulat.net/pdf/21/F21_Eber-Gagyi_osztaly.pdf

KUCZI Tibor (1992), „Szociológia, ideológia, közbeszéd", in VÁRNAI Györgyi (szerk.), *Valóság '70: Szociológia, ideológia, közbeszéd; Szociológia és társadalomdiskurzus*, Budapest, Scientia Humana, 1992, 9–111.

PINKASZ András (2013), *Technokraták vs. populisták: Tudomány és ideológia viszonya a hatvanas évek Magyarországán*, kézirat.

PINKASZ András (2018), „Nyers Rezső és a balliberális értelmiség", *Mérce*, 2018. június 29., https://merce.hu/2018/06/29/nyers-rezso-es-a-balliberalis-ertelmiseg/

Scheiring Gábor

A DEMOKRÁCIA MINT OSZTÁLYKOMPROMISSZUM

A demokrácia több, mint absztrakt elvek intézményesülése: a létező demokráciák egy osztálykompromisszum termékei. Ha a társadalmi konfliktusokat a demokrácia nem kezeli, akkor felborul az osztálykompromisszum, a demokrácia legitimációja meginog.

Elismerem, hogy nem magától értetődő osztályokról beszélni a globalizált késő kapitalizmusban, a szociáldemokrata pártok hanyatlása és az identitáspolitika korában. A korszellem világszerte, de különösképp Kelet-Európában nem kedvez az osztályelemzésnek.[13] Mivel a kortárs magyar liberalizmus kialakulása erősen kötődik egy olyan állam elleni harchoz, amely magát jó ideig a marxista–leninista ideológiával legitimálta, ezért sokakban a mai napig ellenérzések vannak az osztályelmélettel szemben. Heller Ágnes például egy 2018-as interjújában a következőképp érvelt: *„A magyar társadalom tömegtársadalom. Egy tömegtársadalomban nincsenek osztályérdekek. Még a szegényeknek sincsenek osztályérdekeik."* A közelmúltban megjelent könyvem, illetve a róla készült interjúk alapján szintén voltak, akik fenntartásokkal fogadták az osztálykompromisszum kifejezést.

[13] ÉBER Márk Áron és GAGYI Ágnes, „Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában", *Fordulat*, 2014, 6 (21), 170–191.

Miért érdemes értékek és elvek helyett az osztályok viszonylatában beszélni a demokráciáról?

A *liberális politikaelmélet* szerint a demokratikus állam a liberális normák elvont intézményesülése egy absztrakt társadalmi szerződés keretében. Ez alapján a demokratikus államforma két alapvető elv kikristályosodását jelenti. Egyrészt a demokratikus részvétel elvének lényege, hogy a politikai közösséget alkotó egyéneknek lehetőségük van a köz ügyeinek intézésébe szabad választások útján beleszólni: ez a mechanizmus a hatalmat az azt végső soron birtokló néptől átruházza a közjogi intézményeket irányító elitre. Másrészt az államhatalom gyakorlását korlátozzák az alapvető szabadságjogok, valamint a fékek és ellensúlyok rendszere. A liberális elmélet jó kiindulási pont a demokráciák intézményi minőségének normatív értékeléséhez, ám keveset mond arról, hogy a valóságban hogyan alakultak ki stabil demokráciák.

Ez diszciplináris korlát. A magyar politikaelméletre nagy hatást gyakorló jogelméleti megközelítés nem empirikus diszciplína. Ehhez az absztrakt elmélethez képest az empirikus politikai szociológia, empirikus politikai gazdaságtan, valamint a történeti szociológia többet és mást tárt fel a valójában létező demokráciák alapjairól.

Az empirikus demokráciakutatás első hulláma, a mai napig befolyásos *politikai modernizációelmélet* követte a liberális paradigmát. Ez az elmélet azt hangsúlyozza, hogy a gazdaság növekedésével együtt bővül a rendelkezésre álló jövedelem is, kialakul egy képzett középosztály, ezen keresztül erősödik a modern demokratikus politikai kultúra, ami növeli az államba vetett bizalmat. A központban tehát a gazdasági

növekedés, középosztályosodás, oktatás, kultúra és bizalom mechanizmusa állt.[14]

Az empirikus demokráciakutatások *konfliktuselméleti iskolái* vitatták, illetve kiegészítették ezt a politikai modernizációelméletet. A konfliktuselmélet a társadalmat konfliktusos rendszerként írja le, ahol folyamatos az érdekek és értékek ütközése. Ezekben a konfliktusokban az osztálytöréseknek meghatározó, ha nem is kizárólagos szerepük van.

A kapitalizmus kialakulását követően Nyugat-Európában a 19. század közepétől az egyik legfontosabb konfliktust a vagyon és a megtermelt jövedelem igazságtalan elosztása váltotta ki. Éppen ezért a kortárs társadalomtudomány egyik klasszikusa, a nem marxisták körében is népszerű Jon Elster a marxi életmű egyik legmaradandóbb és leghasznosabb örökségének tartja az osztályelemzést.[15] Szerencsére Magyarországon is újra éledezik az osztályelemzés,[16] ami a baloldali politikai gondolkodás megújításának az egyik alapfeltétele.

Ha a modernizáció nem automatikusan vezet a demokráciához, akkor szükség van a kapitalista fejlődés belső sajátosságainak elemzésére. Ezért a demokrácia megértéséhez elengedhetetlen az empirikus osztályelemzés.

[14] A két klasszikus mű e területen LIPSET (1959) tanulmánya, valamint ALMOND és VERBA (1989 [1963]) könyve.

[15] ELSTER (1985, p. 239)

[16] Például BARTHA (2011), HUSZÁR (2013a), ÉBER (2015, 2019), SZALAI (2018), illetve az Eszmélet valamint a *Fordulat* hasábjain megjelenő más írások.

Mi az, hogy társadalmi osztály?

Osztályokról nem csak marxisták beszélnek.[17] Max Webernek is volt osztályelmélete.[18] Weber szerint az osztály olyan modern csoportkategória, amelyet az életesélyek elosztását meghatározó gazdasági tényezőkhöz való egyenlőtlen hozzáférés, ezek egyenlőtlen felhalmozódása hoz létre. Weber ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy az életesélyeket meghatározó gazdasági tényezők (osztályok) mellett a társadalmi hierarchiát a státusszal járó privilégiumok (rendek), illetve a politikai hatalom (pártok) is meghatározzák.

A marxi elmélet az osztályok fogalmát a társadalmi munkamegosztásra jellemző értékkisajátítás felől ragadja meg. Eszerint a termelési eszközök tulajdonlása az alapvető osztályképző kategória: tőkések, munkások, kispolgárok, földbirtokosok, földművelők stb. Ugyanakkor maguk a marxisták is többféleképpen használják az osztály fogalmát. Az *ökonomista* nézet szerint a gazdasági alapzat, azaz a termelőeszközök tulajdonviszonyai és a kapitalista értékkisajátítás folyamata meghatároz minden társadalmi, politikai és kulturális jelenséget. Az ökonomizmus kritikája a huszadik század második felében a posztmarxista reneszánsz[19] fontos eleme volt, ami elvezetett a politikai cselekvésre, a kulturális jelenségekre nyitottabb, multikauzális marxista megközelítések kialakulásához.[20]

[17] Ahogy az magyar nyelven Huszár Ákos áttekintése alapján is látható: HUSZÁR (2013a, 2013b)

[18] Erről lásd BENDIX (1974)

[19] POULANTZAS (1969), GRAMSCI (1971)

[20] Bővebben lásd KISS et al. (2018), SCHEIRING (2018)

Marx maga is tisztában volt vele, attól, hogy az érdekkonfliktusok adottak, nem biztos, hogy egy osztály tagjai osztályként tekintenek magukra, azaz van osztálytudatuk. Ehhez az adott osztályt meg kell szervezni politikailag (lásd a magánvaló és a magáért való osztály közötti különbséget). Az osztályok politikai dinamikái tehát még Marxnál sem következnek teljes egészében a termelési mód sajátosságaiból. Ráadásul a közkeletű vélekedésekkel ellentétben Marx is *számos* osztályt és osztályfrakciót azonosított, amelyek politikai – azaz gazdasági törvényszerűségekből közvetlenül nem levezethető – mozgásának döntő jelentősége van a történelemben.[21]

A weberi, illetve a demokratikus szocialista osztályelemzésekben az államot irányító politikai osztály a hatalmi mezőnek relatív autonóm szereplője. A *politikai osztály* az állam intézményeire támaszkodva képes jelentősen befolyásolni a magángazdaság munkamegosztásának következményeit, a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket.[22] Ezenkívül az állam az oktatás- és kultúrpolitikával, a pártok pedig a politikai szubkultúra építésével a társadalom osztálytagolódásának kulturális dimenziójára is jelentős hatással lehetnek. A politikai osztály képes társadalmi osztályok közötti konfliktusok kiélezésére vagy tompítására, ezen keresztül társadalmi osztályok közötti koalíciókat építhet vagy bonthat fel. A politikának tehát aktív szerepe van az osztálydinamikák alakításában.

[21] A legjobb példa erre MARX (1962 [1852]) *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* című elemzése.

[22] Erről részletesebben lásd VASTAGH (2017).

Mit jelent az osztálykompromisszum?

A fent hivatkozott marxi, illetve weberi osztálykutatások kimutatták, hogy a piacgazdaság kialakulása nem elégséges feltétele a demokrácia kialakulásának, sőt. A piacgazdaság és a demokrácia viszonya mély feszültségekkel terhelt. A kapitalizmus és a demokrácia kialakulása között nincs egyszerű lineáris összefüggés. A jelentős vagyont birtokló társadalmi elitek nem érdekeltek a demokrácia kiterjesztésében, hiszen ez a különösebb vagyonnal nem rendelkező tömegek túlzott befolyásához vezethet, akik az államhatalmat a vagyon és a jövedelem újraelosztására használhatják.[23] Éppen ezért a 19. század során a gazdasági liberalizmust a korlátozott politikai liberalizmussal együtt elfogadó nagypolgárság és gazdasági elit nem támogatta a teljes körű demokratizációt. A politikai szabadságjogok kiterjesztése, mint amilyen a szervezkedés joga és a választói jog, a vagyontalanok mozgalmainak, mindenekelőtt a szakszervezeti és munkásmozgalom folyamatos konfliktusos nyomásgyakorlásának következménye.

Ahogy például a női választójog kiharcolása is véres konfliktusok eredménye. A munkásmozgalom akkor is képes volt jelentős hatással lenni a politikai intézményrendszerre, amikor nem tudott közvetlen hatalomhoz jutni, ugyanis az uralkodó eliteket így is rá tudta kényszeríteni arra, hogy engedményeket tegyenek.

A demokrácia, ahogy ma ismerjük, az osztályok közötti konfliktusos történelmi folyamat révén a második világháborút követően teljesedett ki. A korra jellemző szociáldemokrata konszenzus lényege abban rejlett, hogy a kapitalisták a munkásosztálynak engedményeket tettek társadalombiztosítás, munkajog és béremelés formájában, a szakszervezetek és munkáspártok pedig cserébe belementek a profitlogika korlátozott érvényesülésébe.[24] A munkások életminősége így a 20. század során jelentősen javult (gondoljunk csak arra, hogy univerzálissá vált a gyerekmunka tilalma, elterjedt a munkaszüneti napok intézménye, radikálisan visszaszorult a rabszolgamunka, javult az oktatás, az egészségügy, és dinamikusan nőttek a reálbérek), szemben a korai elnyomó kapitalizmusok éveivel, amikor a megképzett vagyon és jövedelem döntő része a társadalom elitjében koncentrálódott.

A demokratikus osztálykompromisszum egyben meg is békítette a munkásosztályt, a forradalmi ideológiák népszerűsége fokozatosan csökkent. A kapitalista elit felől nézve a demokrácia és a kapitalizmus közötti viszony összebékítésének feltétele az volt, hogy belátták, a szervezett munkásosztály elnyomásának költségei meghaladják a megbékélés költségeit, tehát jobb engedményeket tenni a jóléti államra épülő osztálykompromisszum jegyében. Ez a kompromisszum szavatolta a második világháborút követő nyugati liberális demokráciák politikai fenntarthatóságát. A piacgazdaság és a demokrácia kibékítése tehát nem automatizmus, csak a munkásosztály politikai integrációjával, a munkásmozgalom politikai megszerveződésével, így az elosztási konfliktusok demokratikus politikába való beemelésével érhető el.

Azokban a nyugat-európai országokban, ahol a liberális demokrácia intézményei nem tudták integrálni az elnyomott osztályok elosztási igényeit, ahol a munkásosztály nem tudott

[23] E tézis formalizálásáról, valamint empirikus alátámasztásáról szól a kortárs főáramú politikai gazdaságtan egyik legtöbbet hivatkozott könyve ACEMOGLU és ROBINSON (2005).

[24] PRZEWORSKI és WALLERSTEIN (1982).

kompromisszumra jutni a kapitalistákkal, ott a demokrácia összeomlott a 20. század elején.[25] A munkásosztály politikai integrációja tehát a nyugati liberális demokrácia stabilizációjának alapvető feltétele volt.

A demokratikus osztálykompromisszum felborulása

A modern demokrácia tehát intézményesített osztálykompromisszum, a társadalmi konfliktusok kezelésének rendezett formája. Az állam feladata ennek az osztálykompromisszumnak az intézményesítése és fenntartása, ami több formában is lehetséges. A kapitalista demokráciák intézményrendszere éppen ezért az osztálykompromisszum jellegétől függ, annak függvényében, hogy a különböző domináns osztályok-osztályfrakciók, valamint a társadalom többségét alkotó különböző erőforrásszegény osztályok-osztályfrakciók között milyen az erőegyensúly. Ha az osztályok-osztályfrakciók közötti erőegyensúly felborul, a társadalmi konfliktusokat a demokrácia intézményei nem kezelik többé kielégítően, és felborul az intézményeket fenntartó osztálykompromisszum, meginog a liberális demokrácia legitimációja.

Márpedig az elmúlt évtizedekben világszerte megfigyelhető tendencia, hogy a munkásosztályon és a tőkésosztályon belül is megjelennek új törésvonalak, amelyek szétfeszítik a 20. századi osztálykompromisszumot.

[25] BERMAN (2006).

A munkásosztályon belül a globalizáció, illetve dezindusztrializáció nyertesei és vesztesei között alakult ki új törésvonal.[26] A törésvonal egyik oldalán a képzett munkások vannak, akik sikerrel képesek részt venni a globalizált technológiaintenzív termékek és szolgáltatások előállításában, és többnyire gazdaságilag erős, globális nagyvárosokban élnek. Velük szemben a képzetlen munkások vannak, akik a globális termelési hálózatokban maximum csereszabatos, olcsó és kiszolgáltatott munkaerőként vesznek részt, vagy a helyi piacra termelő, munkaintenzív, nem technológiai cégekben dolgoznak, ha egyáltalán dolgoznak. Alattuk az etnicizált *underclass* munka nélküli tagjai vannak, akik tartósan kiszorultak a többségi társadalom intézményeiből. A szűkös erőforrásokért egyre kiélezettebb versenyt folytató munkások és az *underclass* között ezért szintén jelentős törés keletkezik. A gyors ipari átalakulás, a gazdaságok gyors nemzetközi integrációja, az ennek nyomán keletkező regionális depriváció, valamint romló életesélyek szerepét a demokrácia eróziójában, az illiberális populizmus erősödésében számos úttörő empirikus kutatás mutatta ki meggyőzően.

A regionális szinten mért dezindusztrializáció, a reménytelenséggel összefüggő betegségek és magas halálozási ráta, az importsokk és a robotizáció egyaránt statisztikailag szignifikáns összefüggésben van az illiberális és populista politika erősödésével.[27]

A tőkén belül ezzel párhuzamosan szintén polarizáció megy végbe. A globális gazdaságba bekapcsolódó transznacionális tőke (transznacionális termelőtőke és pénzügyi tőke) és a siker-

[26] Ahogy azt ESPING-ANDERSEN (1993, 1999), illetve STANDING (2011) meggyőzően kimutatta.

[27] Lásd pl. ANELLI et al. (2019), COLANTONE és STANIG (2018), KOLTAI et al. (2019), MCQUARRIE (2017).

ágazatokból kimaradt nemzeti tőke között rajzolódnak ki új törésvonalak.[28] A nemzeti tőkének így érdekében állhat a liberális állammal szemben a gazdasági nacionalizmust képviselő illiberális állam támogatása.[29] A politikai töréseket átrajzolja a technokrácia erősödő szerepe is.[30] Ezeket a jelentős tudás- és kapcsolati tőkét birtokló személyeket (menedzserek, felső beosztású szakértők, értelmiségiek) sokkal szorosabb érdekek fűzik a tőkésosztály különböző frakcióihoz, mint a munkásosztályhoz.

A szakértelmiség, a menedzserek osztálya küzd azért, hogy osztozhasson a globális integráció gyümölcsein. Belőlük alakul ki az új kozmopolita technokrata osztály, amely magas beosztása segítségével képes a transznacionális burzsoázia életmódjára hasonlító életmód kialakítására. Ez a kozmopolita technokrata osztály döntő szerepet játszik a transznacionális tőke felhalmozására épülő rend szakmai igazgatásában és legitimációjában. A transznacionális tőke tulajdonosainak és vezető menedzsereinek életmódja, kozmopolitizmusa így válik a transznacionális technokrata szakértelmiségi osztály életmódjává és ideológiájává, és szembekerül a globalizáció és dezindusztrializáció veszteseit jelentő munkások életmódjával és világértelmezésével. A technológiai fejlődés és a tőkeáramlás liberalizációja lehetővé tette, hogy a transznacionális mobiltőke fokozatosan kibújjon a szociáldemokrata kompromisszum kényszerei alól, hátrahagyva a kevésbé mobil tőkéscsoportokat és munkásokat.

A munkások és a tőkések között megjelenő törések tehát újszerű átfedésekhez vezetnek: szakképzett technokraták–

[28] BIELER és MORTON (2004).

[29] Erről részletesebben lásd SCHEIRING (2019).

[30] A technokrácia szerepe különösen fontos volt a magyar piaci átmenetben, erről bővebben lásd SZALAI (1989).

transznacionális tőke, képzetlen munkások–nemzeti tőke. Az alacsonyan képzett, dezindusztrializált térségek munkásai így fent a transznacionális tőke különböző csoportjaival és a kozmopolita technokráciával kerülnek szembe, lent pedig küzdenek az *underclass*tól való megkülönböztetés fenntartásáért. Ezt a törést csak súlyosbítja, hogy a kozmopoliták rendre demonstrálják identitáspolitikai szolidaritásukat az etnicizált *underclass* tagjai mellett, miközben a nemzeti munkásosztályra csak a demagógia, a populizmus és az irracionális politikai követelések forrásaként tekintenek.

Ezek az egymást erősítő gazdasági és kulturális folyamatok olyan új politikai töréseket generálnak, amelyek kikezdik a hagyományos baloldal beágyazottságát a munkásosztályba. Nem véletlen, hogy működőképes baloldali politika hiányában ezekből az új feszültségekből az elmúlt évtizedben a legtöbbet az illiberális populista mozgalmak profitáltak világszerte, amelyek hatékonyan tudták magukat eladni a kozmopolita világrenddel szemben a hátrahagyott munkások és helyi tőkések patrióta képviselőiként.

A demokráciát osztálykompromisszumként elemezve új megvilágítást nyernek a létező demokráciák alapjai, és tarthatatlanná válnak a nemzeti karakterológiát túlhangsúlyozó kulturalista, illetve történelmi determinista érvek.[31] Az osztályelemzés révén ugyanakkor az is világossá válik, hogy a globalizáció hogyan feszítette szét a huszadik század során a kapitalista centrumországokban kialkudott demokratikus osztálykompromisszumot. A globalizáció új politikai töréseket generál, amelyek ugyanakkor nem elsodorják a korábbi

[31] Mint amilyenek például a magyarok jobbágymentalitásával kapcsolatos lázálmok. [Lásd erről Pogátsa Zoltán fejezetét ebben a kötetben. – *A szerk.*]

osztálytöréseket, hanem rárakódnak a meglévő törésekre. Az osztályellentétek szerepe tehát továbbra is meghatározó, ám a korábbi osztálytöréseket leképző, 20. századi osztálykompromisszum révén intézményesített állam egyre nehezebben tudja őket kezelni. A demokrácia előtt álló legnagyobb kortárs kihívás, hogy sikerül-e olyan érvényes, új kompromisszumot kialakítani, amely kezelni tudja a tőkefelhalmozás és a társadalmi újratermelődés igényei közötti feszültségeket.

* * *

A demokrácia alapját jelentő normák nem valamilyen elvont, absztrakt folyamat keretében intézményesülnek, hanem szervezett társadalmi konfliktusok eredményeként. A demokratikus elvek hirdetése és jogszabályokba rögzítése tehát nem elégséges feltétele a demokratizálásnak. A tartós demokráciához szervezett társadalmi konfliktusok intézményileg rendezett megvívására, illetve erre képes társadalmilag beágyazott szerveződésekre – munkáspártokra és szakszervezetekre – van szükség.

E szereplők nyomásgyakorlása eredményeképpen alakult ki a kapitalista centrumországokban a széles társadalmi rétegek életminőségét javító szociáldemokrata osztálykompromisszum. A centrumországok demokratizációját segítette a szocialista államok felemelkedése és a velük folytatott geopolitikai versengés is – ám a belső nyomásgyakorlás meghatározó jelentőségű.

Kapitalista modernizáció vagy imperializmus?

A centrumországokban a kapitalizmus és a demokrácia között a feszültségteli viszony elemzésére kidolgozott és az első részben bemutatott elméletek a félperiféria országaira csak korlátozottan alkalmazhatók. Míg a centrum országaiban („első világ") a második világháborút követően látszólag megszilárdult a liberális demokrácia és a kapitalizmus ötvözetére épülő rendszer, addig a függetlenségüket frissen kivívott egykori gyarmatországokban („harmadik világ"), illetve a volt szocialista régió „második világában" ez a viszony továbbra is ellentmondásos volt. Ezeknek a nem centrumországoknak a globális gazdasági munkamegosztásba erősebben bekapcsolódott, iparosodottabb részével foglalkozom, és az egyszerűség kedvéért félperifériaként utalok rájuk. A félperifériák tapasztalatai és a tapasztalatokat szisztematizáló társadalomelméletek legalább annyira fontosak a globális kapitalizmus európai félperifériáján lévő Magyarország helyzetének megértéséhez, mint a centrumországok tapasztalatai.

A már ismertetett *modernizációelmélet* nagy hatást gyakorolt a félperifériákat elemző kutatókra is. A második világháborút követően ez a modernizációelmélet vált az eufemisztikusan „fejlődő" országoknak nevezett perifériás, félperifériás államok demokratizálásával foglalkozó kutatások domináns elbeszélési keretévé. Legegyszerűbb formában ez a modernizációs elmélet azt sugallta, hogy ezeknek az országoknak a kapitalista modernizáció ugyanolyan lineáris lépéssorozatán kell keresztülmenniük, mint a centrumországoknak. Ennek eredményeképp a gazdasági fejlődés a félperiférián is növeli a társadalmi jólétet, kialakít egy modern, „nyugatias", képzett középosztályt, amely kiköveteli magának a demokráciát. A kapitalista világrend-

szerbe való bekapcsolódás tehát a demokratizáció legfőbb feltétele a modernizációelmélet szerint.

Ez a modernizációelmélet egyértelműen a liberális-kapitalista szemlélet és érdekek képviseletét szolgálta. Beszédes, hogy az elmélet klasszikusa, Walt Rostow 1960-ban írt könyve *A gazdasági növekedés szakaszai* főcím mellé a *Nem-kommunista manifesztó* alcímet kapta. Ezzel az alcímmel az sem meglepő, hogy a CIA ingyen elérhetővé tette honlapján a könyvet. A megközelítés azonban ugyanúgy problémás mind a félperiférián, mind a centrumországok tekintetében, kiegészítve néhány sajátos kihívással. A perifériák, félperifériák függősége, az erőforrások centrumországokba való erőszakos átpumpálásának évszázados története, a kapitalizmus „külső" tényezőként való jelentkezése egyedi kihívás elé állította ezeket az országokat.

Erre a kihívásra a modernizációelmélettel homlokegyenest szemben álló választ adott az *imperializmus elmélete.*[32] Ez semmilyen lehetőségét nem látott arra, hogy a demokrácia a globális kapitalizmus keretei között a volt gyarmati országokban kialakuljon. A gyarmati termelési mód politikailag garantált monopóliumokra épült, mint amilyen például a gyarmati áruk kereskedelme vagy a transzatlanti rabszolga-kereskedelem. Érdemi verseny sem külföldről, a centrumországokból, sem a fogadó ország gyenge termelői felől nem érkezhetett ebben a monopolrendszerben. Erőfölényükkel visszaélve ezek a monopoltársaságok erőforrásokat tudtak kivonni a helyi gazdaságból, hosszú távon fenntartva a gyarmati országok

[32] Vlagyimir Iljics LENIN, *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka,* Budapest, Kossuth, 1981 [1916]; HOBSON, John A, *Imperialism: a study,* New York, James Pott & Company, 1902.

alulfejlettségét. A centrumországok azonban a gyarmati térségek erőforrásai felett nem tudták tartósan biztosítani saját termelőiknek a monopóliumot, a nemzetközi riválisok felől érkező nyomás pedig végül világháborúhoz vezetett. Az imperializmus elméletét később *a függőségi elmélet erős változata* továbbfejlesztette a gyarmati időszak utáni gazdasági függések rendszerének elemzésére. A következtetés ugyanaz maradt: az egyoldalú világgazdasági függés erőforrás-kivonással jár, ami a harmadik világ országainak alulfejlettségét konzerválja, így ilyen körülmények között demokrácia sem alakulhat ki.[33]

Importhelyettesítő populista demokráciák

A huszadik század közepétől azonban tovább differenciálódott a kapitalista félperiféria, így a korai imperializmuselmélet nem írta le jól e térség helyzetét, problémáit. A félperifériás államok egyik körében (Latin-Amerika, Délkelet-Ázsia) a centrumországok tőkéscsoportjai versenybe kezdtek egymással a helyi erőforrások kitermelési lehetőségeinek megszerzéséért, s ez megnövelte a félperifériás államok alkuerejét a külföldi tőkével szemben. A technológiai fejlődés szintén hozzájárult a fokozódó globális versenyhez, egyre inkább lehetségessé vált komplex termelési folyamatok áthelyezése távoli országokba. Ezt a lehetőséget a félperiféria államai, például Brazília, Argentína, Dél-Korea, a helyi termelőkapacitások

[33] Andre Gunder FRANK, *The Development of Underdevelopment,* New York, Monthly Review Press, 1966; Paul A. Baran, „On the Political Economy of Backwardness," *The Manchester School,* 20, no. 1 (1952); Samir AMIN, *Imperialism and Unequal Development,* New York & London, Monthly Review Press, 1977.

bővítésére fordították az importhelyettesítő iparosítási stratégia keretében.[34] Ezzel egy időben a szocialista blokk államai is importhelyettesítő iparosítással építették a gazdaságukat, más politikai intézményrendszerben és a világgazdaságba kevésbé beágyazva, de hasonló iparosítást eredményezve.

Az importhelyettesítő stratégia nem arra tett kísérletet, hogy radikálisan szakítson a világgazdasági függésekkel egy szocialista forradalom keretében, hanem arra, hogy az állami erőforrásokra és intézményekre építve csökkentse a külső függőséget a hazai termelőkapacitások központilag szervezett fejlesztésével. Az importhelyettesítő iparosítás, amely az 1930-as évektől az 1960-as évekig uralta a fejlődő országok gazdaságpolitikáját, egyben a demokratizálás feltételeit is megteremtette, az egykori oligarchikus agrártársadalmak helyébe egy féloldalasan, de iparosodott társadalmat épített. Ennek a fejlődésnek az eredményeként különböző szerkezetek épültek ki egymás mellett, a szigetszerű iparfejlesztés mögött kevéssé szervesülő agrárszektorral. A félperifériás függőségek rendszere ugyanakkor továbbra is fennmaradt, így a centrumországoktól eltérő társadalomszerkezet alakult ki, ami nem tette lehetővé a fejlett országok szociáldemokrata osztálykompromisszumának az egyszerű lemásolását.

A félperiférián a társadalmi osztályok, mindenekelőtt a munkásosztály kevésbé voltak szervezettek, az egykori gyarmati gazdaságokat uraló agrároligarchák relatíve erősek maradtak, illetve az urbanizáció gyorsabb volt, ami vidékről városba áramló szervezetlen tömegeket eredményezett. Az agrároligarchákkal szemben álló, feltörekvő nemzeti ipari tőke, a városi

[34] Fernando Henrique CARDOSO and Enzo FALETTO, *Dependency and Development in Latin America*, Berkeley, University of California Press, 1979, 127–149; Samir AMIN, „The Issue of Democracy in the Contemporary Third World," *Socialism and Democracy* 7, no. 1, 1991.

„populáris szektor" (gyengén szervezett munkások tömegei), valamint egy populista politikai mozgalom szövetsége vezényelte le az importhelyettesítést, ami egyben a demokratizálás alapjait is lerakta. Erre a legjobb, legismertebb példa Perón rendszere Argentínában.

Ezek az *importhelyettesítő populista demokráciák* nem voltak a nyugat-európai értelemben vett liberális demokráciák. Ezzel együtt megnyitották a politikai részvétel lehetőségét széles társadalmi rétegek számára, jelentős jövedelem-újraelosztást hajtottak végre a társadalom alsóbb csoportjai javára, a korábbi oligarchikus politikai rendszereket részlegesen demokratizálták, ami lehetővé és egyben szükségessé is tette, hogy szociális rendszerek is kiépüljenek. Az importhelyettesítő nacionalista-populista rezsimek a nemzeti gazdasági függetlenség programját szociális kiegyenlítéssel egészítették ki, a nemzeti függetlenség nacionalista diskurzusát a szocializmus elemeivel kombinálták. Az importhelyettesítő iparosítás néhány évtizedig jelentős társadalmi és gazdasági fejlődést eredményezett a kapitalista félperiféria bizonyos országaiban. Bár a korábbi agrár-oligarchikus társadalmi berendezkedéshez képest az ipari demokrácia irányába tett előrelépést jelentettek, ezek a populista demokráciák esetenként populista-autoriter rendszerekké torzultak. Erre az egyik legismertebb példa egy későbbi, a klasszikus importhelyettesítés időszaka utáni periódusban lezajlott a Chavez-féle venezuelai „bolivári" forradalom, amely a társadalom alsó rétegeire építő, újraelosztó populista demokráciaként indult, majd egy populista-autoriter rendszerré züllött.

Bürokratikus tekintélyelvűség és tekintélyelvű fejlesztőállamok

A hatvanas évektől kezdve jelentkeztek az importhelyettesítő stratégia és a rá épülő populista demokráciák korlátai. Az 1973-as és 1979-es olajválság, a Bretton Woods-i rendszer rögzített árfolyampolitikájának vége, majd a Volcker-sokk következményeiként romlottak a nemzetközi cserearányok, a nemzetközi hitelkamatok emelkedtek, így az erőltetett állami szerepvállalásra építő költséges központi beruházások, a reálbéremelés és az újraelosztó politika fokozódó adósságválságot és inflációt generált. A tőkefelhalmozás elérte korlátait a jelentős újraelosztással, a munkásosztály és a vidéki szegények politikai részvételével működő populista rezsimekben. Ez alászta a populista demokráciákat fenntartó félperiféria osztálykoalíciót. Az importhelyettesítő felhalmozási stratégia kifulladásával az exportorientált agrároligarchia, a nemzeti ipari tőke egy része, valamint a külföldi tőke és helyi szövetségesei új felhalmozási stratégiára való átállás mellett voltak, ami a demokrácia hanyatlásához vezetett.

Az importhelyettesítő stratégiáról az *exportvezérelt felhalmozási stratégiára* való áttérés súlyos társadalmi feszültségekkel járt. Az exportorientált agrároligarchia, a nemzeti ipari tőke egy része, a külföldi tőke és helyi szövetségesei ekkor számos félperiféria országban új hatalmi koalíciót kötöttek, amibe bevonták a katonaságot, hogy a populista demokráciát elfojtsák, és így keresztülvigyék a piacosító reformokat. A populáris szektor és mozgalmai hevesen tiltakoztak a gazdaság liberalizációja, a reálbércsökkentés, a belső leértékelés politikája ellen, ami megerősítette az elnyomó politika szükségét.

A nacionalista-populista rezsimek hanyatlásának ezt a hullámát ragadta meg a *bürokratikus tekintélyelvű rezsimek* elmélete.[35] A bürokratikus tekintélyelvű rezsimek felszámolták a korábbi populista demokráciák korlátozott demokratikus vívmányait, a katonaság a helyi technokrata elittel és a transznacionális vállalatokkal szövetkezve elfojtotta a neoliberális gazdasági reformok elleni tiltakozást, és kierőszakolta a gazdaság gyökeres átalakítását (liberalizáció, privatizáció, stabilizáció). A legjobb példa erre Pinochetnek Allende demokratikus szocialista kísérletét katonai puccsal megdöntő reformdiktatúrája Chilében.[36] A nyolcvanas évek végének magyarországi reformdiktatúrája sok tekintetben hasonlított ezekre a bürokratikus tekintélyelvű rendszerekre.[37]

A kései iparosodás politikai problémájával kellett szembenéznie a kelet-ázsiai országoknak is, ami szintén erős állami beavatkozáshoz és elnyomó politikai rendszerhez vezetett. Jól ismert tény, hogy a második világháborút követő kelet-ázsiai gazdasági csoda mögött egy erős, jól szervezett, bürokratikusan felkészült állam állt.[38] A kelet-ázsiai bürokratikus tekintélyelvű államok abban tértek el a latin-amerikai változataiktól,

[35] Guillermo A. O'DONNELL, *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics*, Berkeley, Institute of International Studies, University of California, 1973.

[36] SHU-YUN Ma, „The rise and fall of Bureaucratic-Authoritarianism in Chile," *Studies in Comparative International Development* 34, no. 3, 1999.

[37] ÁRVA László, „A bürokratikus autoritarizmus mint a szocialista gazdasági reform legfelső foka?" *Közgazdasági Szemle*, 36, no. 4, 1989.

[38] CSÁKI György (szerk.), *A látható kéz: A fejlesztő állam a globalizáció korában*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2009; Robert H. WADE, „Az állam visszatér: Leckék a kelet-ázsiai fejlődés fejezeteiből", in *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*, szerk.: SCHEIRING, Gábor és BODA Zsolt, Budapest, Új Mandátum – Védegylet, 2011; Alice H. AMSDEN, *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, New York, Oxford University Press, 1989; Peter B. EVANS, *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1995.

hogy általában nem előzte meg őket a populista demokráciákkal való kísérletezés, illetve a bürokratikus szabálykövetés nagyobb szerepet kapott a személyközpontú latin-amerikai rezsimekhez képest. Ezek a *kelet-ázsiai tekintélyelvű fejlesztő államok* egyszerre voltak bürokratikusan fejlettek, a politikai elitjük viszonylag egységes volt, és ebből a pozícióból hatékony partnerséget tudtak kiépíteni a gazdasági szereplőkkel, anélkül, hogy a nemzeti tőke átvette volna az irányítást. Az állam persze a centrumországokban is jelentős szerepet játszott az iparosodás kezdeti szakaszában, amit képmutatás elvitatni. Ezt az állami szerepvállalást kapcsolta következő fokozatba a *fejlesztő állam.*

Az iparosítás megkezdése során tehát az állami elit állt a hatalmi hierarchia csúcsán, ebből is fakad, hogy képes volt kordában tartani a menet közben erősödő kelet-ázsiai nemzeti kapitalistákat. Ám nemcsak a vállalkozókat kellett az államnak megfegyelmeznie. A munkaerő elnyomása, a hosszú munkanapok és az alacsony szintű munkavállalói jogok még a japán fejlesztő államra is jellemzőek voltak, különös tekintettel a bevándorlók és a nők kiszolgáltatott foglalkoztatási viszonyaira. A távol-keleti fejlesztő államok mind csak gyenge baloldal és szervezetlen vagy politikailag elnyomott munkásosztály mellett tudták biztosítani az erőltetett tőkefelhalmozást.[39] Ezek az országok az állam iparpolitikai beavatkozása révén jelentős gazdasági modernizációt tudtak elérni függő világgazdasági pozícióból.

[39] David COATES, Models of Capitalism: Growth and Stagnation in the Modern Era, Cambridge, *Polity Press*, 2000, 237.

Függő fejlődés és a demokratizálás kihívásai a félperiférián

A huszadik század első kétharmada során a félperiférián tehát nem tudott a centrumországokhoz hasonló szociáldemokrata osztálykompromisszum kialakulni. Ezzel együtt kétségtelenül bekövetkezett a gazdaság bizonyos fokú modernizációja, illetve a populista demokráciák formájában a demokrácia is gyökeret eresztett a félperiféria több országában is. Az imperializmus és az erős függőség elmélete ebben a történelmi kontextusban nem volt elég pontos, ami a kritikai fejlődéselméletet újításra kényszerítette. Ebben a történelmi helyzetben született meg a *világrendszer-elmélet,* amely bevezette a félperiféria fogalmát.

A *félperiféria* fogalma a világgazdasági munkamegosztáson belül azon országokat ragadja meg, amelyek maguk mögött hagyták az erős függőségek által dominált gyarmati gazdasági szerkezetet, és képesek voltak a globális kapitalizmuson belül bizonyos korlátozott fejlődésre, a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt pozíciójuk megváltoztatására. A világrendszer-elmélet erős függőségi tézisét továbbvivő szerzők úgy vélik, hogy a kapitalista világgazdaságba integrálódva nincs esély érdemi demokratikus rendszerek létrehozására és fenntartására.[40] Később a világrendszer-elmélet maga is továbbfejlődött, és lazított az erős függőség tézisén, így közelebb került a függő fejlődés téziséhez, mint például Giovanni Arrighi és Beverly Silver sokat idézett könyvében.[41] Ez a megközelítés

[40] AMIN, „The Issue of Democracy in the Contemporary Third World", id. mű.

[41] Giovanni ARRIGHI and Beverly J. SILVER, *Chaos and Governance in the Modern World System,* Minneapolis & London, University of Minnesota Press, 1999.

a globális kapitalizmus történelmi ciklusait elemzi, azt vizsgálja, hogy egyes gazdasági erőközpontok hogyan válnak hegemónná, majd hogyan veszítik el hegemón pozíciójukat, ahogy új világgazdasági erőközpont jelenik meg. A függőség gyenge tézisére épülő függő fejlődés elméletének kidolgozói azt hangsúlyozták, hogy bár a külső függőségek rendszerében a nemzetközi hatalmi, vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenségek fennmaradnak, ez együtt járhat a félperiféria iparosodásával és demokratizációjával.

A félperifériák ellentmondásos fejlődési lehetőségeinek figyelembevételével a hetvenes években tehát megszületett a *függő fejlődés* elmélete.[42] A függő fejlődés elmélete ugyanúgy a világrendszerbe ágyazva vizsgálja a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokat, mint a világrendszer-elmélet. Ám, ahogy Peter Evans fogalmaz, a függő fejlődés elmélete a perifériális országok közötti eltérésekre irányítja a figyelmet, azon belül is annak lehetőségére, hogy a globális kapitalizmus függőségi szerkezetén belül is lehetséges a függő fejlődés, azaz a helyi gazdaságon belüli tőkefelhalmozás, amelyet a helyi gazdaság fokozódó differenciálódása és iparosodása kísér.[43]

A függő fejlődés elméleti perspektívájából nézve tehát a globális kapitalista rendszerbe való integráció ellentmondásos, feszültségeket és konfliktusokat generál, ám megfelelő társadalmi koalíciók, osztályszövetségek és szociális fejlesztő állami politikák esetén még így is lehetséges a fejlődés, és konszolidálható egyfajta demokratikus kompromisszum. A Latin-

[42] CARDOSO and FALETTO, Dependency and Development in Latin America; Peter B. EVANS, Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil, Princeton, Princeton University Press, 1979; Gary GEREFFI, The Pharmaceutical Industry and Dependency in the Third World, Princeton, Princeton University Press, 1983.

[43] EVANS, *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil.*, id. mű, 51.

Amerikából ismert példát a nagyobb országok közül Brazília jelentette Lula elnöksége idején, amely közel jutott e modellhez. A legsikeresebb ugyanakkor az inkluzív fejlődésre, humán közszolgáltatásokra, újraelosztásra nagy hangsúlyt fektető Costa Rica. A progresszív demokratikus politikai kultúrájára büszke Costa Rica számos életminőség-mutató terén messze megelőzi az egy főre jutó jövedelmi ranglistán vele egy kategóriában lévő országokat. Az idők során néhány távol-keleti tekintélyelvű fejlesztő állam is demokratizálódott, például Dél-Korea, az iparpolitikai kapacitások mellé szociális kapacitásokat is kiépítve. Végül érdekes eset Indián belül Kerala állam története is, ahol a helyi erős, szervezett baloldal az inkluzív fejlődésre és közszolgáltatásokra nagy hangsúlyt fektetett, és a demokratikus jogok terén is eredményeket ért el. A szociális fejlesztő államot fenntartó Keralában Indián belül a legmagasabb az írni-olvasni tudók aránya, és az egész országban itt a legalacsonyabb a csecsemőhalálozás. A keralai férfiak várható élettartama 1956–61 közt 44,2 év volt, ez 2011–15 közt átlagban 72,2 évre emelkedett, ami csak egy évvel volt a 2012-es magyar érték alatt, miközben a magyar egy főre jutó GDP ötszöröse a keralainak.

A függő fejlődés elméletének kidolgozói ugyanakkor azt is pontosan észlelték, hogy a fejlődés lehetősége nem jelenti a függőség felszámolását, hanem új függőségek kialakulását hozza magával: a bővített tőkefelhalmozáshoz szükséges technológia és tőke feletti kontroll válik a centrum és a perifériák közötti aszimmetria legfontosabb tényezőjévé. A technológia- és tőkefüggőség meghatározza az értékképződés és tőkefelhalmozás dinamizmusát, a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalható pozíciót. A centrumországok képesek learatni a nagyobb hozzáadott értékű tevékenységekből (termékfejlesztés, marketing, disztribúció, értékesítés utáni szolgáltatások) fakadó előnyöket. A félperiféria a globális áruláncokban keletkező értéktöbbletnek csak elenyésző részét képes megragadni,

még akkor is, ha a termelés nagy része ott történik, és az érték nagy része visszaáramlik a centrumországokba. Elég csak egy Nike cipőre vagy egy iPhone-ra gondolni. Ezeket hiába állítják elő a fejlődő országok munkásai, a teljes termékláncban keletkező érték nagy része Amerikában csapódik le, bár ebből nem az állam, hanem elsősorban az óriásvállalatok profitálnak, mivel a tőkét terhelő adók folyamatosan csökkentek az elmúlt negyven évben. A félperiférián a jövedelmező transznacionális szektorral szemben a belföldi tulajdonú gazdasági szektor kiszorul a legnyereségesebb gazdasági szegmensekből. A problémát végletesen leegyszerűsítve úgy is megragadhatjuk, hogy *a gazdaság sikeres transznacionális integrációjának ára a belső dezintegráció.* A gazdaság két részre szakad, és szembekerül egymással a nemzeti burzsoázia és a transznacionális tőke. A nemzeti tőke helyzetéből fakadóan mindig jobban rá van utalva az állami gyámkodásra, mint a transznacionális tőke, ezért a félperiférián nagyobb eséllyel alakulhatnak ki olyan elnyomó rezsimek, amelyek a nemzeti tőke és politikai osztály közötti hatalmi szövetségre építenek. Mivel a gazdaságban előállított jövedelem nagy része a nyereséges transznacionális szektorban keletkezik, a globális gazdaságba való függő bekapcsolódás a társadalmi egyenlőtlenségeket is növelheti, amennyiben hiányoznak azok a politikák, amelyek segítik a jövedelem szétterülését.

Ahhoz, hogy a demokrácia fenntartható legyen a félperiférián, kettős kihívásra kell megfelelő válasszal rendelkeznie az államnak, olyannal, amely a társadalmi és gazdasági dezintegrációt egyaránt kezelni tudja. Egyrészt fejlesztéspolitikai, iparpolitikai eszközökkel ellensúlyoznia kell a függő fejlődés káros hatásaként előálló gazdasági dualitást, segítenie kell azt, hogy a helyi gazdasági szereplők a globális értékláncokból egyre nagyobb szeletet tudjanak kihasítani. Ennek hiányában a nemzeti tőke gazdasági nacionalizmusa oda vezethet, hogy illiberális politikákat támogat, amit a transznacionális tőke is elfogad. Másrészt a félperiféria államnak a centrumországoknál is nagyobb hangsúlyt kell fektetnie arra, hogy az egyenlőtlenségek növekedését mérsékelje, és befektessen az emberbe, a humán szolgáltatásokba, egészségügybe, oktatásba, szociális ellátásba, és inkluzív városokat építsen. Ennek hiányában olyan társadalmi polarizáció alakul ki, amely a leszakadó munkásokat szintén fogékonnyá teheti az illiberális politikára. Ezért a függő fejlődés elméletének egyik legismertebb kutatója, Peter Evans egyben a *demokratikus képességfejlesztő állam* elméletének a kidolgozója is.[44]

Van tehát esélye annak, hogy demokratikus osztálykompromisszum alakuljon ki a függő fejlődésen átmenő félperiféria országokban? Van esélye a félperiféria demokráciának, de ez fokozott, speciális kihívások elé állítja ezeket az országokat, amelyekre csak inkluzív, szociális fejlesztőállamok tudnak megoldást kínálni. Ezek hiányában a demokrácia alapja gyenge marad, a munkások és a nemzeti tőke is érdekeltté válthat az illiberális berendezkedés támogatásában. A félperiféria a centrumországoknál erőteljesebben vetik szét a globális gazdaság feszültségei, s ennek hatására olyan belső dezintegráció indulhat el, amely kikezdi a demokráciát. Ezek az osztálydinamikák tehát a félperiféria helyzet sajátosságaiból következnek. Ezen a ponton pedig az olvasónak is nyilvánvaló, hogy ez a fejlődéselméleti tudás miért óriási jelentőségű a magyar demokrácia hanyatlásának megértéséhez. Ha a demokrácia osztálykompromisszum, akkor a félperiféria mindez különösen nehéz – bár nem megoldhatatlan – kihívás elé állítja. Csak szociális fejlesztő államok adhatják a félperiféria demokráciák alapját.

[44] Peter B. EVANS, „The Capability Enhancing Developmental State: Concepts and National Trajectories" in *The South Korean Development Experience*, szerk. EUN MEE Kim and PIL HO Kim, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2014.

A magyar eset

A rendszerváltást követően Magyarországon egy felülről szimulált demokrácia jött létre, amelyben a társadalmi mozgalmaknak érdemi szerepe nem volt. A demokráciát intézményesítő hatalmi koalíciót a munkások csak kívülről és átmenetileg támogatták. A *posztszocialista versenyállam* a gazdaság- és társadalompolitikai eszköztárát a külföldi tőkéért folytatott versengésnek rendelte alá. A 2000-es évek második felére két területen, a munkatársadalmon és a gazdasági eliten belül is elemi erővel jelentkeztek a globális integráció okozta feszültségek. Ezek teremtették meg az autoriter kapitalizmus és a *felhalmozó állam* kialakulásának strukturális feltételeit. Mindkét folyamat a rosszul menedzselt függő fejlődésben gyökerezik, amiben a politikának fontos szerepe volt.

A politikai osztály nem tudta az államot fejlesztő államként bevetni, aminek eredményeként a nemzeti burzsoázia nem tudott felnőni a nemzetközi tőkésosztály mellé, és betörni a magas hozzáadott értéket lehetővé tevő piaci szegmensekbe. A feltörekvő nemzeti kapitalisták így összeütköztek a rendszerváltást követően domináns pozícióba kerülő nemzetközi tőkések és technokraták hatalmi blokkjával. A képességfejlesztő szociális állam hiánya, a csökevényes jóléti állam kifulladása pedig a munkásosztály jobboldali fordulatában játszott fontos szerepet. A 2000-es években a nyugdíjrendszeren keresztül már nem lehetett pacifikálni a rendszerváltás veszteseinek fiatalabb korosztályait, alacsonyan konzerválódott a foglalkoztatottság és a bérszínvonal, így a munkás- és középosztályra jellemzővé vált a kiszolgáltatottság. Ez volt az a mozzanat, amely a rendszerváltás intézményeinek legitimációját valójában aláásta.

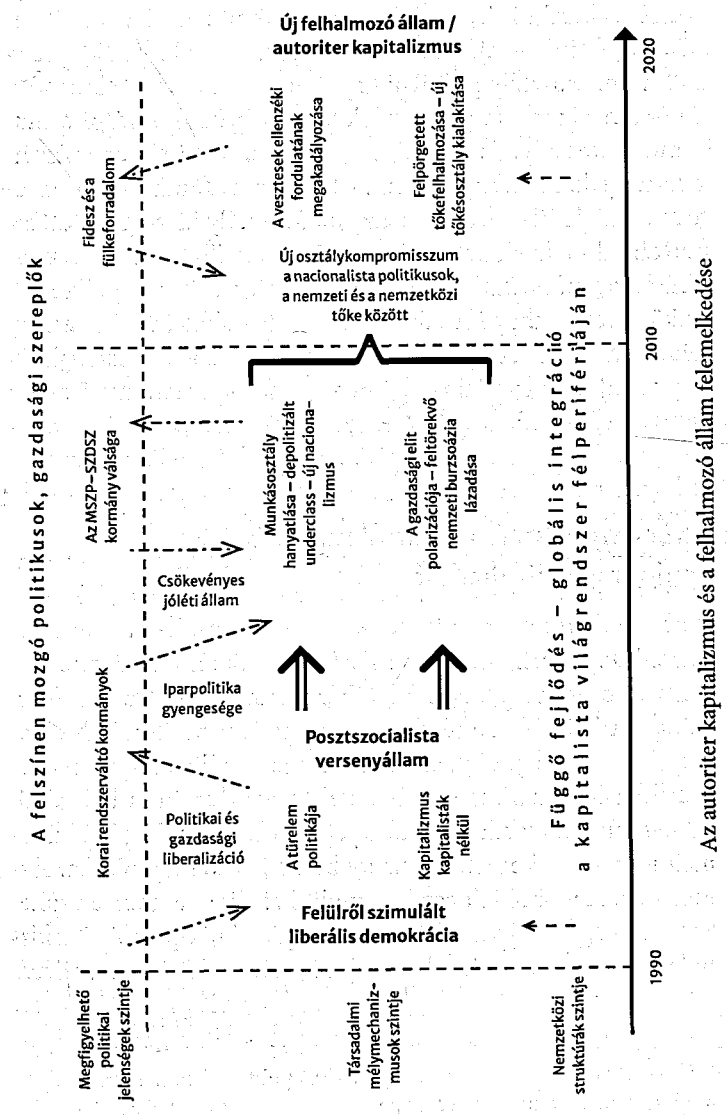
Új felhalmozó állam / autoriter kapitalizmus
Fidesz és a fülkefotradalom
A vesztesek ellenzéki fordulatának megakadályozása
Felpörgetett tőkefelhalmozása – új tőkésosztály kialakítása
Új osztálykompromisszum a nacionalista politikusok, a nemzeti és a nemzetközi tőke között
Az MSZP–SZDSZ kormányválsága
Munkásosztály hanyatlása – depolitizált underclass – új nacionalizmus
A gazdasági elit polarizációja – feltörekvő nemzeti burzsoázia lázadása
Csökevényes jóléti állam
Iparpolitika gyengesége
Posztszocialista versenyállam
Korai rendszerváltó kormányok
Politikai és gazdasági liberalizáció
Átürelem politikája
Kapitalizmus kapitalisták nélkül
Felülről szimulált liberális demokrácia
A felszínen mozgó politikusok, gazdasági szereplők
Megfigyelhető politikai jelenségek szintje
Társadalmi mélymechanizmusok szintje
Nemzetközi struktúrák szintje
Függő fejlődés – globális integráció a kapitalista világrendszer félperifériáján
Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése
2020
2010
1990

Ebbe a hatalmi térbe tudatos szervezőmunkával nyomult be a Fidesz, felépítve saját magát mint a nemzeti tőke és a kiábrándult munkásosztály politikai képviselőjét. A nemzeti burzsoázia és a nacionalista politikusok szövetsége mobilizálni tudta a munkásosztályt és a rendszerváltás veszteseinek egy részét a versenyállam és az azt fenntartó hatalmi tömb ellen, ám a 2010 utáni új államstratégia a munkásosztály kiszolgáltatottságát több dimenzióban is fokozta. Ezért a felhalmozó állam az intézményi *autoritarizmus,* valamint az autoriter populizmus eszközeivel él, hogy megakadályozza a tőkefelhalmozás veszteseinek lázadását. A fenti ábra ennek az érvnek az összefoglalását mutatja (a társadalomtudományban folyamatkövetésnek[45] nevezett oksági elemzési módszer keretében).

A versenyállam és a felülről szimulált demokrácia kifulladása

A gazdaságpolitikai elit politikai oldalanként eltérő mértékben volt beágyazva a tőkésosztály két frakciójába, más jellegű volt politikai oldalanként a gazdasági és a politikai eliteket összekötő forgóajtó jellege. A transznacionális tőke és a vele szorosan összekapcsolódó bankszektor, valamint a baloldali gazdaságpolitikai elit között lényegesen erősebb forgóajtó üzemelt 1990–2014 között, mint a jobboldali gazdaságpolitikai elit esetében. A jobboldali gazdaságpolitikai elit és a nemzeti tőke közötti forgóajtó csak fokozatosan épült ki, a politikai jobboldal a nemzeti tőke érdekérvényesítésére csak a 2000-es évek

[45] Elsősorban az amerikai szociológiában és politikatudományban bevett módszertan, angolul *process tracing.*

második felétől vált igazán nyitottá, így a transznacionális tőke privilegizált viszonya a versenyállamhoz 1990–2010 között zavartalanul érvényesült.

A függőség a transznacionális tőkétől nemcsak a transznacionális tőke strukturális hatalmának – azaz a gazdaságban játszott központi szerepének – a következménye. A transznacionális tőkét és a vele szoros kapcsolatban lévő bankszektort a versenyállammal összekötő elithálózatok, forgóajtók döntő szerepet játszottak a transznacionális tőke hatalmi pozíciójának bebetonozásában. A transznacionális tőke gazdasági hatalma és a velük szövetséges gazdaságpolitikusok karrierje és befolyása szorosan összefügg: a forgóajtón ki-be áramló gazdaságpolitikusok egyszerre biztosították saját maguk és a transznacionális tőke hatalmi pozícióját.

Ez összhangban van Szalai Erzsébet kvalitatív interjúkra támaszkodó megfigyelésével, miszerint a bürokrácián belül elkülönül egymástól a „nyugati szektorhoz" kapcsolódó, valamint a „hazai szektorhoz" kapcsolódó blokk, amelyek közül a „nyugati szektorhoz" kapcsolódó blokk a domináns.[46] Saját adataim ezt alátámasztják, illetve kiegészítik azzal, hogy a két blokknak eltérő a politikai beágyazódása is. A transznacionális vállalatok és helyi szövetségeseik által alkotott hatalmi blokk intézményesítette a versenyállamot.[47] A globalizáció tehát nem megtörténik az állammal, hanem a forgóajtón ki-be járó szereplők konstruálják aktív állami szerepvállalással.

[46] SZALAI E., (2001). *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Budapest, Aula Kiadó, p. 190.

[47] J. DRAHOKOUPIL, (2008), „The Rise of the Competition State in the Visegrád Four: Internationalization of the State as a Local Project", in B. van APELDOORN, J. DRAHOKOUPIL, & L. HORN (Eds.), *From Lisbon to Lisbon: Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance,* Basingstoke, Palgrave.

Ahogy az állam a transznacionális tőkéért versengett, a piaci modernizátorok is vetélkedtek egymással a transznacionális társaságoknál megszerezhető, anyagilag és szimbolikusan is kifizetődő kapcsolatokért. Ez az ideológiai licit a transznacionális tőke által uralt szimbolikus rendben vívott elismerési küzdelemként is értelmezhető. A transznacionális tőke tehát nemcsak az államokat, hanem az elit tagjait is versenyezteti. A transznacionális társaságoknál, nemzetközi bankoknál és pénzintézeteknél azoknak volt legnagyobb esélye az elhelyezkedésre, akik bizonyították, hogy jó menedzserei a transznacionális tőkére épülő rendnek, akik értették az új szimbolikus rend nyelvét, kulturális kódjait és technológiáit.

A versenyállam nem volt fejlesztő állam. A versenyállam nem törekedett az állami tulajdonban lévő cégek reorganizációjára, graduális védelemmel kísért modernizációjára. Sőt az állami cégek megszűnését a versenyállam még fel is pörgette egy mesterségesen generált csődhullámmal és importliberalizációval. A versenyállamban nem léteztek politikák a technológiatranszfer elősegítésére. A szellemi tulajdonjogokat teljesen liberalizálták, megszűnt az állami technológiavásárlás. Az állam eszköztelen volt a K+F-kapacitás kilencvenes években bekövetkező összeomlásával szemben.

Bár a versenyállam fenntartott egy csökevényes jóléti államot, valójában nem eresztett gyökeret az oktatásra és egészségügyre épülő képességfejlesztő állam stratégiája. A legjelentősebb jóléti beavatkozás a korai nyugdíjazás volt, az oktatási és egészségügyi rendszereket azonban sodródás és fokozatos leépülés jellemezte a piaci átmenet húsz éve alatt. Ezek hiányában a versenyállam nem tudta megakadályozni, hogy a külső integráció belső dezintegrációval járjon.

Függő fejlődés: külső integráció, belső dezintegráció

A piaci átmenet liberális elméletei azt feltételezték, hogy a külgazdasági nyitás, az állami tulajdon leépítése, az iparpolitika visszaszorítása, a gazdaság deregulációja egyértelműen pozitív folyamatokat generál mind a gazdaságban, mind a társadalomban. A piaci fundamentalista közgazdászok azt feltételezték, hogy a szocialista gazdaság leépítésével bekövetkező dezindusztrializáció már rövid távon növekedési többletet eredményez, ahogy az új transznacionális tőke magasabb termelékenysége és jövedelmezősége lecsorog, tovagyűrűzik.

Ezek a várakozások nem teljesültek. A neoklasszikus növekedéselmélettel szemben, a korai dezindusztrializáció strukturalista elméletével összhangban[48] a rendszerváltást követően a feldolgozóiparban széthulló vertikális kapcsolatok hozzájárultak a gazdasági válsághoz, illetve hosszabb távon visszafogták a gazdaság növekedési potenciálját. A magyar állam pénzügyi kapacitásai leépültek, és ezzel párhuzamosan stratégiai, politikai szinten is elvesztette támogatottságát a fejlesztő állami iparpolitika. Az állam gyengesége jelentős szerepet játszott abban, hogy a külső integráció belső gazdasági és társadalmi dezintegrációval járt.

A gazdaság külföldi tulajdonosok által dominált szektora döntő részben exportra termel magas technológiai komplexitású termékeket. A külföldi tőkével a magyar tulajdonú vállalkozások nem tudtak egyenrangú kapcsolatot kialakítani. A nemzeti tőke így visszaszorult az alacsony hozzáadott értékű bérmunkázó-beszállítói szerepbe, illetve a gazdaság munka-

[48] S. RODRIK, (2016), „Premature Deindustrialization", *Journal of Economic Growth*, 21 (1), 1–33.

intenzív szektoraiba (építőipar, mezőgazdaság, turizmus, logisztika, élelmiszeripar).

A függő fejlődés eredményezte dezintegrált gazdasági struktúra a munkaerőpiacon, illetve a munkaügyekben is tetten érhető. A tudásintenzív termelést folytató transznacionális cégek nagyobb keresletet támasztanak a képzett munkaerő iránt, az anyaországból érkező korlátozott hatásokon át a magyar társaságokhoz képest jobban tolerálják a szakszervezeteket, illetve kevésbé ellenzik az oktatási, illetve jóléti szolgáltatásokat. Ezzel szemben a munkaintenzív termelést végző magyar tulajdonú cégek körében alacsonyabb a szakszervezeti aktivitás, növekedési kilátásaikat inkább befolyásolják a magas bérek, illetve kevésbé támasztanak keresletet a képzett és kooperatív munkaerő iránt.

A képzetlen munkások a globális termelési hálózatokban olcsó és kiszolgáltatott munkaerőként vesznek részt, vagy a helyi piacra termelő cégekben dolgoznak, ha egyáltalán dolgoznak. Köreikben a korábbiaknál nagyobb arányban jelenik meg a munkavállalói szegénység, egyre könnyebb kiesni a társadalomból. A magyar munkásosztály jelentős része ilyen munkavállalói szegénynek tekinthető, amennyiben vásárlóerő-paritáson mért jövedelme nemzetközi viszonylatban kiugróan alacsony volt a 2000-es évek végére, illetve ugyanerre az időszakra tehető a rendkívüli mértékű háztartási eladósodás, és ennek nyomán a növekvő anyagi kiszolgáltatottság.

A munkásosztály lázadása

A magyar társadalomtudomány nagy adóssága, hogy – néhány kivételtől eltekintve – teljesen elhanyagolta annak feltárását, hogy a munkások hogyan élték meg a rendszerváltást.[49] A könyvemben négy tipikus dezindusztrializált városban – Ajka, Dunaújváros, Salgótarján, Szerencs – 82 munkással folytatott beszélgetés alapján ezt vizsgáltam. Anélkül, hogy ezeknek az interjúknak a részleteibe elmerülnénk, a következő oldalon lévő ábra rövid összefoglalást ad az interjúkban leggyakrabban előforduló szavakról, amelyekkel a munkások elbeszélték a rendszerváltással kapcsolatos tapasztalataikat.

Az ábra jól mutatja a kilencvenes évek reménykedését, a kétezres évek kiábrándulását és a legfőbb társadalmi problémákat, igazságtalanságokat. A 2010 előtti, felülről szimulált demokrácia és a függő liberális kapitalizmus intézményei egy ideig összeegyeztethetők voltak. A versenyállamot intézményesítő hatalmi koalíciónak a munkásosztály nem volt része abban az értelemben, ahogy a nyugati szociáldemokráciákban. Ugyanakkor a nyugati intézményeket a magyar gyakorlatba átültető elitek nem is kerülhették meg teljesen demokratikus keretek között a munkásosztály érdekeit. A rendszerváltás kezdetén a munkások reménykedők voltak, és kívülről támogatták a technokrácia és a külföldi tőke által alkotott hatalmi tömböt, így járulva hozzá a felülről szimulált demokrácia átmeneti stabilizációjához.

Ez a külső támogatás ugyanakkor a piaci átmenet során folyamatosan kopott, majd a kétezres évek végére teljességgel elfogyott. Az interjúkból világosan kirajzolódik egy markáns politikai kereslet a munkások körében a rendszerváltás kor-

[49] ÉBER M. Á. – GAGYI Á., (2014), „Osztály- és társadalomszerkezet a magyar szociológiában", *Fordulat*, 6 (21), 170–191.

A szavak jelentés alapján összevontan szerepelnek, például kapitalizmus, piac, piacgazdaság és szinonimáik mind kapitalizmusként jelennek meg. A szavak mérete előfordulásuk gyakoriságát mutatja. A töltelékszavakat (névelők, kötőszavak, névmások stb.) kivontam az elemzésből.

rekciójára. A morális ökonómia fogalma segítségével láthatóvá tettem a munkások erkölcsi elveit és elvárásait a szolidaritásról, a reciprocitásról, az állami újraelosztásról és a törődő vezetőről. Ez az értékrend önmagában teljesen megfelel a nyugati, illetve észak-európai szociáldemokrácia nézeteinek.

Az igazságtalanságok egymásra rakódó élményéből a munkások egy részénél kialakult az átfogó reményvesztettség. Ez a piaci átmenet kritikájában öltött testet – a demokráciát és a szabadságot az interjúalanyok többsége pozitív mércének tekintette. Ezzel együtt annak a véleménynek is többen hangot adtak, hogy az új rendszer csak növelte az érdemi szabadság hiányát. A reményvesztés dinamikájában az is szerepet játszott, hogy az EU-csatlakozás sem járt érdemben érzékelhető életszínvonal-javulással. Az euroatlanti integráció a politikai

baloldal egyik fontos mítosza, legitimációs stratégiája volt a nyolcvanas évektől, amelynek az alternatíváját a mai napig nem találta meg. A magyarok EU-pártiak továbbra is, de önmagában az EU-integráció már nem lelkesíti őket.

A kapitalizmust a többség kritikusan értékelte, bár egészében nem utasította el. A piaci átmenettel szembeni csalódottság, majd reményvesztettség egyértelműen negatívan érintette a Magyar Szocialista Pártot. Számos munkás interjúalany adott hangot annak a nézetnek, hogy a Szocialista Párt nem képviseli a munkások érdekeit. Míg a kétezres évek első felében a munkásosztály körében a párt felülreprezentált volt, 2010-re ezt a támogatottságát elvesztette, és a munkások vagy passzívvá váltak, vagy a Fidesz, illetve a Jobbik felé orientálódtak. A baloldal társadalmi gyökerének elvesztése abban is tetten érthető volt, hogy az interjúalanyok többsége a szakszervezetekben sem bízik, nem látja, hogy érdemben vállalni tudnák a munkásosztály képviseletét.

A kétezres évek második felétől a nemzet lett az a kollektív identitás, amely elképzelhetővé tette a sértett morális ökonómia helyreállítását. A nemzet mint elképzelt morális szolidaritásközösség jelent meg a munkások egy részénél. Baloldali világmagyarázatok hiányában így lehetőség nyílt arra, hogy a jobboldal becsatornázza a munkásosztály tagjainak frusztrációját, félelmét a jövőtől, a lecsúszástól.

Az így kialakuló neonacionalista szolidaritásközösség képzete ugyanakkor eltér a szociáldemokrata szolidaritásközösségtől abban, hogy fent és lent egyaránt éles szembeállítások jellemzik. A nemzetet mint szolidaritásközösséget védőkkel szemben az ezt gyengítő nemzetközi tényezők jelennek meg: a transznacionális tőke, a nemzetközi szervezetek és a nemzetközi kozmopolita, illetve technokrata elitek. Ezzel párhuzamosan a neonacionalista morális közösség a társadalom alsó szegmensében is erkölcsi értékkülönbségeket hoz létre. A szűkösen

rendelkezésre álló erőforrások közepette folytatott versenyben az érdemes és érdemtelen munkások megkülönböztetése válik az elismerés megszerzésének egyik legfőbb eszközévé. Ezek a morális hierarchiák jelentősen megnehezítik, hogy széles társadalmi koalíció jöjjön létre a 2010 utáni rendszer vesztesei között. Ez a rendszerváltás megélésében mélyen gyökerező neonacionalizmus jelentősen hozzájárul az Orbán-rendszer stabilitásához a népszerűtlen társadalmi-gazdasági intézkedések ellenére is.

A nemzeti tőke lázadása

Könyvemben szintén részletesen elemeztem azt, ahogy a 2000-es évek második felére a nemzeti tőkésosztály szembefordult a versenyállamot intézményesítő hatalmi koalícióval, és megkezdte kiépíteni kapcsolatait a politikai jobboldallal. Ezzel párhuzamosan azt is bemutattam, hogy a Fidesz aktívan törekedett a nemzeti kapitalisták körében szétszórt elégedetlenség megszervezésére és politikai képviseletére. Folyamatosan erősödött a jobboldal és a nemzeti tőke közötti forgóajtó, illetve a Fidesz több tőkés lobbiszervezetbe beszüremlett. 2002-től az ellenzékben lévő Fidesz jelentős gazdaságpolitikai fordulatot hajtott végre: háttérbe szorította saját fundamentalista piaci modernizátorait, és gazdasági nacionalista programot dolgozott ki, amely a nemzeti tőkefelhalmozás felpörgetését ígérte. A nemzeti tőke és a jobboldal közötti kezdeti ambivalens viszony így átalakult, miközben a baloldal megőrizte privilegizált kapcsolódását a transznacionális tőkéhez.

A 2002 óta a 100 leggazdagabb magyar listájára felkerült nagytőkések adatait tartalmazó adatbázis elemzésével a Fidesz hatalmát stabilizáló nemzeti tőkén belül megkülönböztettem:

1. a politikai kapitalistákat, 2. az elkötelezett tőkéseket, 3. a feltörekvő tőkéseket, 4. a kooptált tőkéseket, 5. a passzív elfogadókat. Az elkötelezett tőkések jobboldali kötődését nem magyarázza a Fidesz-kormányok által kiszórt pénz, ők ideológiai alapon építkeznek. A feltörekvő tőkések többsége olyan „garázsvállalkozó", akik kicsiből indultak, többségük a második gazdaságból polgárosodott, büszkén hangoztatja, hogy nem privatizált, ám szembekerült a külföldi tőke dominanciájával vagy a baloldali kormányok gazdaságpolitikájával. A kooptált tőkések között vannak olyanok, akik szintén a transznacionális tőke dominanciája ellen hirdetett harc miatt szövetkeztek a Fidesszel, és vannak, akiknél valószínűleg a költség-haszon elemzés eredménye a jobboldali fordulat. Végül a passzív elfogadók olyan tőkések, akiknek a politikai preferenciáiról nem tudunk semmit, ám nem is tesznek érdemben semmit azért, hogy megakadályozzák az autoriter kapitalizmus kialakulását; ebben az értelemben hozzájárulnak a Fidesz hatalmának stabilizálásához.

Fontos látni, hogy a jobboldali kötődésű tőkések 94 százaléka vagy képzetlen munkaerőt alkalmaz, vagy cégeikben a munkafolyamatok technológiai komplexitása egyáltalán nem játszik szerepet. A munkaintenzív vagy technológiát nem igénylő termelésben részt vevő cégek olyan intézményi konstrukciókban érdekeltek, amelyek fokozzák a munkaerő kiszolgáltatottságát, illetve csökkentik az adóterhelést, mivel nem igényelnek képzett munkaerőt, és nem alkalmaznak bonyolultabb technológiát. A nemzeti tőke a transznacionális tőkéhez képest lényegesen ellenségesebb a béremelésekkel szemben; jobban érdekelt az oktatási, egészségügyi és szociális kiadások lefaragásában; kisebb hangsúlyt helyez az intézményi minőségre (átláthatóság, korrupció visszaszorítása, kiszámíthatóság); és erősen támadja a transznacionális tőkének nyújtott egyoldalú támogatásokat, az államtól pedig azt várná el, hogy segítse a nemzeti tőkét, sikeresen vegye fel a versenyt a transznacionális vállalatokkal.

A felhalmozó állam

A nemzeti burzsoázia bevonása a hatalmi tömbbe a gazdasági és államhatalom szorosabb összefonódását eredményezte. A Fidesz új osztálykoalíciót hozott létre a nemzeti és nemzetközi tőke, illetve a nacionalista politikai elit részvételével: ebből a hatalmi tömbből kerülnek ki a *felhalmozó állam* legnagyobb nyertesei. Az alábbi táblázat azokat a legfőbb politikai eszközöket, valamit nyerteseiket foglalja össze, amelyekkel a felhalmozó állam támogatja a nemzeti, illetve nemzetközi tőke különböző csoportjait. A táblázatból világosan látszik, hogy a felhalmozó

	Nemzeti tőke			Nemzetközi tőke	
	politikai kapitalisták	feltörekvő és kooptált tőkések	passzívak	nem technológiai szektorok	technológiai szektorok
Közbeszerzés	+	0	0	0	0
Tulajdonjogi intézkedések	+	+	–	–	0
Válságadók	0	0	0	–	0
Forgóajtók és partnerség	+	+	0	+	+
Pénzügyi támogatások	+	+	+	+	+
Olcsó vállalati hitelek	+	+	+	+	+
Alacsony személyi és társasági adók	+	+	+	+	+
Különleges adókedvezmények	+	+	0	+	+
Megszorítások	+	+	+	+	+
Alacsony képzettségű munkaerő	+	+	+	+	+/–
Rugalmas munkaerő	+	+	+	+	+

állam nem írható le pusztán korrupt maffiaállamként, sokkal szélesebb hatalmi koalíció támogatja, mint a politikai kapitalista oligarchák szűk köre.

Ezek közül az eszközök közül a közbeszerzések rendszere az egyedüli olyan közpolitikai terület, amely elsősorban a politikai kapitalistáknak kedvez, ám az állami beruházásoknak a kieső külföldi tőke pótlásában is óriási a szerepük, ezen keresztül tehát a teljes gazdaságra hatással vannak, a növekedés meghatározó elemei. A felhalmozó állam tulajdonjogi intézkedései elsősorban a politikai kapitalistáknak, a kooptált tőkéseknek és a feltörekvő kapitalistáknak kedveznek, kárvallottjai pedig a passzívak és a nem technológiai ágazatok transznacionális tőkései. A válságadók a kormány pénzügyi mozgásterének növelésén túl szintén a transznacionális tőkének a nem technológiai ágazatokból való kiszorítását célozták.

A felhalmozó állam elődjénél sokkal többet költ összességében a nagytőke kiemelt támogatására. Míg a transznacionális tőkének juttatott állami támogatások értéke megduplázódott a 2004–2010 közötti időszakhoz képest, addig a nemzeti burzsoáziánál landoló állami támogatások értéke 28-szorosára nőtt – és ebben a politikai kapitalisták csak elenyésző szeletet képviselnek.

Az adópolitikának szintén a legmagasabb jövedelmű magánszemélyek, illetve a nemzeti és a nemzetközi tőke a nyertesei. A lefelé tartó adóversenyben az Orbán-kormány minden elődjénél tovább ment, valóságos adóparadicsommá konvertálta Magyarországot: az EU-ban ma Magyarországon van a legalacsonyabb társaságiadó-kulcs (9%). Az állam megnövekedett gazdasági kiadásait a szociális ellátások drasztikus leépítésével finanszírozta. Az alacsony képzettségű munkaerő kínálatának növelése valószínűleg elsősorban a nemzeti tőke igényeit szolgálhatta, míg a rugalmas munkaerő-kínálat biztosítása, a szakszervezeti jogok leépítése a nemzetközi és a nemzeti tőkének egyaránt kedves.

Orbán Viktor rendszerének első tíz éve alatt a foglalkoztatás erőltetett bővítésével, valamint a külső pénzügyi kiszolgáltatottság csökkentésével a felhalmozó állam tudott bizonyos pozitív előrelépést felmutatni, amit a kedvező nemzetközi környezet és az EU-források is erősen segítettek. 2016-tól a bérnövekedés is megindult, ez azonban mindeddig nem volt elengedő ahhoz, hogy a legjobban kereső 10 százalékot leszámítva a magyarok többsége feljebb lépjen az európai jövedelmi ranglistán. Sőt a legrosszabbul keresők még lejjebb is csúsztak. A jövedelmi olló drasztikusan szétnyílt 2010-et követően, tudatos állami beavatkozások eredményeként. A kormány adósságkezelő intézkedései segítették a jobban keresők pénzügyi kiszolgáltatottságának csökkentését, miközben nőtt a rezsihátralékosok száma. A legvagyonosabb 10 százalék egészen mesés vagyongyarapodást tudhat magáénak, a leggazdagabbak által birtokolt részvényvagyon értéke közel 70 százalékkal nőt, míg a társadalom alsó 80 százalékának vagyonnövekedése nem haladhatja meg lényegesen a 10 százalékot 2010 és 2017 között.

Az életesélyek hosszú távú alakulását befolyásolja, hogy a kormány a szociális ellátásokon túl jelentős forrást vont ki az egészségügyből és az oktatásból is. A felsőoktatási beiratkozási ráta drasztikusan romlott, párhuzamosan az alap- és középfokú oktatási intézmények teljesítményével, amit a magyar tanulók PISA-felméréseken elért romló helyezései és a korai iskolaelhagyók számának növekedése mutat a legjobban.

Ezzel párhuzamosan visszaesett a külföldi tőke beáramlása. Bár Magyarország továbbra is erősen függ a feldolgozóipari transznacionális vállalatoktól, az új beruházások száma a térségben Magyarországon csökkent a legjobban. Közben jelentősen romlott a magyar gazdaság tudásintenzitása és az export technológiai összetétele is. A nemzeti tőkének juttatott extra erőforrások ellenére nem csökkent a magyar gazdaság dezintegrációja, a külföldi tőke és a nemzeti tőke termelékenysége

közti különbség pedig még enyhén nőtt is. A felhalmozó állam az új hatalmi tömb három főszereplője vagyonosodásának rendeli alá az állam működését, így felerősíti a strukturális feszültségeket a tőkefelhalmozás és a demokratikus legitimáció között, amelynek kezelésére a politika visszaszorította a demokratikus visszacsatolási mechanizmusokat.

Az új rezsim tekintélyelvű természete a félperiférás kapitalizmus politikai menedzselésének egyik lehetséges formájaként részben az új hatalmi tömb felhalmozásorientált kompromisszumának a következménye. Ez a felhalmozó állam egy történelmileg létező receptet követ,[50] jól illeszkedve az autoriter államkapitalizmusok nemzetközi világába.[51] Nem állják meg a helyüket tehát azok az elméletek, amelyek az autoriter államot kizárólag valamilyen belső, magyar sajátosságként értelmezik, legyenek azok a turáni átok típusú kulturalista érvek vagy a maffiaállam neoutilitarista érve, avagy a politikai fetisizmus csapdájában lévő, Orbán Viktor innovációs képességét túlhangsúlyozó érvek.

Következtetések

Amellett érveltünk, hogy az empirikus osztályelemzés lényegesen közelebb visz minket a magyar demokrácia hanyatlásának és az autoriter államkapitalizmus kialakulásának megértéséhez. Az elemzés egyik tanulsága, hogy a kapitalizmus

[50] A. WOLFE, (1977), *The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Contemporary Capitalism*, New York, Free Press.

[51] A. ANTAL, (2019), *Orbán Bárkája*, Budapest, Noran Libro Kiadó; A. FABRY, (2019), *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, London, Palgrave Pivot.

nem szükségszerűen, de növekvő valószínűséggel vezet tekintélyelvű rendszerekhez, ha a tőke több csoportja is érdekelt az állami és gazdasági hatalom közötti szálak megerősítésében a tömegek hatalmának kárára. Nincsenek egyetemes történelmi törvények, amelyek meghatároznák, hogy ez hol és mikor történik meg. Ugyanakkor világos, hogy a kapitalizmusnak a társadalom polarizálására és a tőke csoportjai közötti feszültségek erősítésére irányuló belső tendenciái vannak.

Egy másik fontos elméleti tanulság, hogy a nemzeti burzsoázia léte nem elégséges feltétele sem a demokráciának, sem az autoriter fordulatnak. A teljesen féloldalas külső gazdasági integráció belső dezintegrációhoz vezetett, valamint a nemzeti burzsoázia ezzel járó antiliberális lázadásához. A transznacionális vállalatok szintén nem szükségképpen támogatói a demokratizálódásnak. A Magyarországon működő nemzetközi tőkések jól illusztrálják a szembetűnő rugalmasságot, amely a különböző államszerkezetekhez való alkalmazkodáshoz szükséges. Különösebb hezitálás nélkül képesek egyezségre jutni a nemzeti burzsoáziával és az új tekintélyelvű rendszerrel.

Elméleti és politikai szempontból is fontos tanulság, hogy a munkásosztály nem öröklötten demokráciaellenes és nacionalista. A munkások átmenetileg kívülről támogatták a versenyállamot intézményesítő hatalmi koalíciót, cserébe a politikai elit átmenetileg tompította a munkásosztály leszakadását a piaci átmenet során. A munkásosztály egy részének kiábrándulása a baloldalból, jobboldali fordulata, illetve neonacionalizmusa nem érthető meg a piaci átmenetből való kiábrándulás nélkül.

Végül a magyar demokrácia hanyatlásának története nem elszigetelt jelenség, nem kivételes sajátosság, hanem egy világszerte tapasztalható tendencia helyi megnyilvánulása.

A felhalmozó állam a tőkésosztály széles rétegének támogatását élvezi, ezért lényegesen stabilabb, mint egy pusztán

politikai elnyomásra épülő korrupt ragadozó/maffiaállam. A nacionalizmus továbbra is vonzóbb politikai identitás a munkásosztály és az *underclass* körében, mint a nemzetközi integráció technokrata modernizációs narratívája. Orbán Viktor két pillérre, az intézményi autoritarizmusra és az autoriter populizmusra épülő rendszere így tehát „fent" és „lent" is be van ágyazva a magyar társadalomba.

Az EU-támogatások szintén jelentős külső finanszírozási forrást biztosítanak a rezsimnek, ami nem független attól, hogy maguk az EU-intézmények és így az uniós támogatások is erősen kedveznek az európai nagytőkének. A rendszer meggyengüléséhez tehát külső és belső feltételek teljesülése is szükséges, amelyek egyelőre nem láthatók. Ugyanakkor egy külső gazdasági válság vagy az uniós források elapadása új helyzetet teremthet, amire a belső ellenzéknek készülnie kell. A politikai ellenzék stratégiáinak feladata, hogy megtalálják az itt elemzett strukturális adottságok között a leghatékonyabb politizálás eszközeit, és készek legyenek Magyarországot visszaterelni egy demokratikusabb és szolidárisabb fejlődés útjára. A társadalmi realitások fényében ez nehéz és csak hosszú távon sikerre vihető folyamat. Vigaszként Polányi Károly[52] felismerését tudom csak ajánlani:

> A társadalom valóságának türelmes elfogadása rettenthetetlen bátorságot és erőt ad az embernek, hogy megszüntessen minden megszüntethető igazságtalanságot és szabadsághiányt.

[52] POLÁNYI K., (2004 [1944]), *A Nagy Átalakulás*, Budapest, Napvilág.

Hivatkozások

ACEMOGLU, Daron – ROBINSON, James A., *Economic origins of dictatorship and democracy,* New York, Cambridge University Press, 2005.

ALMOND, G.A. – VERBA, Sidney, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations,* London, SAGE Publications, 1989 [1963].

ANELLI, Massimo – COLANTONE, Italo – STANIG, Piero, „We Were the Robots: Automation in Manufacturing and Voting Behavior in Western Europe", *BAFFI CAREFIN Centre Research Paper, 2019, No. 115,* https://ssrn.com/abstract=3419966; http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3419966.

BARTHA Eszter, *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon,* Budapest, L'Harmattan 2011.

BENDIX, Reinhard, „Inequality and Social Structure: A Comparison of Marx and Weber", *American Sociological Review,* 1974, 39 (2), 149–161.

BERMAN, Sheri, *The primacy of politics: social democracy and the making of Europe's twentieth century,* Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

BIELER, Andreas – MORTON, Adam David, „A critical theory route to hegemony, world order and historical change: neo-Gramscian perspectives in International Relations", *Capital & Class,* 2004, 28 (1), 85–113.

COLANTONE, Italo – STANIG, Piero, „The Trade Origins of Economic Nationalism: Import Competition and Voting Behavior in Western Europe", *American Journal of Political Science* 62 (4), 2018, 936–953.

ÉBER Márk Áron, „Osztályszerkezet Magyarországon a világrendszerelemzés perspektívájából", *Replika,* 2015, (92–93), 119–140. „Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából", *Fordulat,* 2019 (26), 76–114.

ÉBER Márk Áron – GAGYI Ágnes, „Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában", *Fordulat,* 2014, 6 (21), 170–191.

ELSTER, Jon, *Making Sense of Marx,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

ESPING-ANDERSEN, Gosta, „Post-industrial class structures: An analytical framework", in *Stratification and Mobility in Post-Industrial Society,* szerkesztette Esping-Andersen, Gosta, London, Sage, 1993, 7–13.; „Politics without Class: Postindustrial Cleavages in Europe and America", in *Continuity and Change in Contemporary Capitalism,* szerkesztette Herbert Kitschelt – Peter Lange – Gary Marks – John D. Stephens, Cambridge, Cambridge University Press. 1999, 293–316.

GRAMSCI, Antonio, *Selections from the Prison Notebooks,* New York, International Publishers, 1971.

HUSZÁR Ákos [2013a], „Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek", *Statisztikai Szemle,* 91 (1), 53–61. [2013b], „Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái", *Statisztikai Szemle,* 91 (2), 117–31.

KISS Viktor – ANTAL Attila – FÖLDES György (szerk.), *Marx örökösei – interpretációk, irányzatok, iskolák,* Budapest, Napvilág Kiadó, 2018.

KOLTAI, Jonathan – VARCHETTA, Francesco Maria – MCKEE, Martin – STUCKLER, David, „Deaths of despair and Brexit votes: cross-local authority statistical analysis in England and Wales", *American Journal of Public Health,* 2019, (online verzió: 2020. február 5.).

LIPSET, Seymour Martin, „Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", *The American Political Science Review,* 1959, 53 (1), 69–105.

MARX, Karl, „Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája", in *Marx és Engels Válogatott Művei,* Budapest, Kossuth Kiadó, 1962 [1852].

MCQUARRIE, Michael, „The revolt of the Rust Belt: place and politics in the age of anger", *The British Journal of Sociology,* 68 (S1), 2017, S 120–S52.

POULANTZAS, Nicos, „The Problem of the Capitalist State", *New Left Review,* 1969, (58), 67–78.

PRZEWORSKI, Adam – WALLERSTEIN, Michael, „The Structure of Class Conflict in Democratic Capitalist Societies", *The American Political Science Review*, 76 (2), 1982, 215–238.

SCHEIRING Gábor, „Kritikai politikai gazdaságtan", in *Marx örökösei – interpretációk, irányzatok, iskolák*, szerkesztette Kiss Viktor és Antal Attila, Budapest, Napvilág Kiadó, 2018. [2019], *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2019.

STANDING, Guy, *The precariat: The new dangerous class*, London, Bloomsbury, 2011.

SZALAI Erzsébet, „Az új elit", *Beszélő*, 1989 (27), 65–74; *Hatalom és értelmiség a globális térben: tanulmányok és publicisztikai írások, 2015–2018*, Budapest, Kalligram, 2018.

VASTAGH Zoltán, *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2017.

Kiss Ambrus

KIK A SZAKSZERVEZETEK TAGJAI? FÜGGETLENEK-E A MAGYAR SZAKSZERVEZETEK? MITŐL TARTANAK A DOLGOZÓK?

A 2017-es adóbevallások adatai alapján azt vizsgáltuk, mennyi szakszervezeti tag lehet Magyarországon, és a számokból mi olvasható ki a bérezésükről. Hol erősebb a szakszervezeti mozgalom: a dolgozói társadalom alsó tizedében vagy a legjobban kereső egy százalékában? Meglepő adatokat és következtetéseket adunk közre.

Az elmúlt hónapok eseményei ráirányították a figyelmet a magyar szakszervezeti mozgalomra, illetve tagságára. Ugyanakkor keveset tudunk arról, kik is azok a munkavállalók, akik havi fizetésük egy részét arra áldozzák tagdíjként, hogy közösen megszervezzék jogaik védelmét. A legutolsó átfogó felmérést 2015-ben végezte el a KSH. Ez alapján 329 ezer ember állította magáról, hogy szakszervezeti tag. A Policy Agenda kutatási programjában az elmúlt hónapokban a 2017. évi jövedelmekről szóló adóstatisztikák alapján megpróbáltunk frissebb adatokhoz jutni a szakszervezeti tagságról.

Az adatbázis

A kiindulópont nem az volt, hogy az érintett munkavállaló mit mond saját magáról, hanem az, hogy fizetett-e tagdíjat. Ez elvben kiderül az éves adóbevallásokból, mivel az adózó által fizetett

„munkavállalói érdekképviseleti tagdíj, kamarai tagdíj" összegét is fel kell tüntetni akkor, amikor számot vetünk legális jövedelmeinkkel. Fontos tehát, hogy ez a sor az adónyomtatványon nemcsak a szakszervezeti tagdíjat tartalmazza, hanem a kamarai tagdíjakat is. Ez utóbbi persze nem minden kamarát érint, és csak azokat, akik magánszemélyként fizették meg a tagdíjat.

A kutatás során összegyűjtött adatokból az látszik, hogy a kamaráknak sokan cégként (például egyéni vállalkozóként vagy társas vállalkozás átvállalásaként) fizetik a tagdíjat, vagy az egészségügyi szakdolgozóknál a munkáltató ezt átvállalja tőlük (legalábbis az állami egészségügyben biztosan így van). Ezért semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy mindenkinek, akinek kamarai tagdíjat kell fizetnie, fizetési kötelezettségét, pontosabban a teljesítését fel kell tüntetnie az adóbevallásban.

Összegyűjtöttük a szakmai kamarák 2017. évi tagdíjtáblázatait, és a bennük szereplő összegek alapján szűrtük ki azokat, akik biztosan kamarai tagdíjat fizetnek. Természetesen nem elképzelhetetlen, hogy az adatbázisban továbbra is maradtak olyanok, akik kizárólag kamarai tagok, de számuk megítélésünk szerint nem befolyásolja érdemben a kapott adatokat.

A Nemzeti Adó- és Vámhivatal 2017. évi adóadatbázisában 5 millió 46 ezer adóbevallás szerepel, ebből 661 ezer adózónak egyáltalán nem volt munkaviszonyból származó munkajövedelme. Ők más jellegű bevételeik miatt adtak be bevallást. A maradék 4 millió 385 ezer munkaviszonyban lévő emberből 315 ezer közölte, hogy fizetett adott évben szakszervezeti tagdíjat és/vagy kamarai tagdíjat. Ez az összes munkaviszonyban állónak 7,4 százaléka. Ha ebből levonjuk a kamarai tagdíjat fizetőket, akkor közelítő becsléssel azt lehet mondani, hogy 305–307 ezer olyan munkaviszonyban lévő van Magyarországon, aki szakszervezeti tag is egyben.

Ez csökkenés a 2015. évi adathoz képest, igaz, fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy a két adat „előállításának" módja

eltérő, hiszen a KSH 2015-ös felmérése kisebb mintán készült, és önbevallásos alapú volt. Ezzel szemben az adóbevallásokból készült mérésbe mindenki bekerült, aki adott évben legalább egy forint munkaviszonyból származó munkajövedelmet szerzett. Ez gyakran egészen biztosan nem egész éves foglalkoztatás utáni jövedelmet jelentett, hiszen a 4,39 millió munkaviszonyban álló 34 százalékának (!) nem volt akkora legális jövedelme éves szinten, amely legalább az éves minimálbérrel egyenlő lett volna.

Nem véletlen, hogy erős kétségek övezik a foglalkoztatási, főképpen a kereseti statisztikákat, hiszen adózás szempontjából 2,8 millió olyan ember volt, akikről kijelenthető, hogy bevallott jövedelme alapján legalább havonta megkereshette a 8 órás munka után járó minimálbért. Ennek fájdalmas társadalmi aspektusáról szólnak korábbi elemzéseink[53] a béregyenlőtlenségről és az átlagbér-mediánbér közötti távolságról.

A szakszervezeti tagdíjak aránya

A szakszervezeti tagok alapvetően a bruttó jövedelmük egy százalékát fizetik tagdíjként a szakszervezet számlájára. Pontosabban az érdekképviselet és a munkáltató közötti kooperációként általában levonják a munkabérből ezt az összeget, amelyet a munkáltató utal át a szakszervezet erre a célra kijelölt számlájára.

Az egyszázalékos tagdíjfizetési arány nem mindenkire igaz. Megnéztük a tagdíjbevétel alapján 20 legnagyobb szakszervezet

[53] https://ujegyenloseg.hu/beregyenlotlenseg-magyar-modra-avagy-tenyleg-fizessenek-a-gazdagok/

alapszabályait, és a következő kép rajzolódott ki. A szervezetek 53 százaléka a bruttó teljes fizetés egy százalékát szedi be tagdíjként, 13 százalék maximálja a tagdíjfizetés felső határát, hét százalék vegyes rendszert alkalmaz, amely besorolási kategóriákhoz köti a tagdíj mértékét, hét százalék nem a teljes bér, hanem az alapilletmény egy százalékát kéri, 20 százalék pedig egy százaléknál kisebb mértékű tagdíjat alkalmaz.

Érdekes szolidaritási kérdést vet fel, ha egy szakszervezet felső korlátot szab a tagdíj mértékének. Miközben több érdekképviselet is harcolt az egykulcsos adó ellen, arra hivatkozva, hogy a tehetősebbek vállaljanak nagyobb részt a közös terhekből, addig ez a szempont már máshogy vetődik fel a saját gazdálkodásuk esetében. A tagdíjak maximálása azt is jelenti, hogy azoknak, akik jobban keresnek, arányaiban kevesebbel kell hozzájárulniuk az érdekvédelmi rendszer működéséhez.

Megnéztük, hogy amíg az alapszabályok alapján a legnagyobb szakszervezetek többsége az egy százalék mellett tette le a voksát, ez hogyan jelenik meg a valós adatokban. Azt kaptuk, hogy ha a befizetett szakszervezeti tagdíjat arányosítjuk a munkaviszonyból származó munkajövedelemmel, akkor 0,76 százalékos értéket kapunk átlagként. Azaz nagyon messze vagyunk az egyszázalékos határtól. Amennyiben átfordítjuk ezeket az arányokat a tagok számára, akkor mintegy 66 ezer munkaviszonyban álló volt 2017-ben, aki egy százalék körüli tagdíjat fizetett. Ennek több oka is lehet:

- a korábban ismertetett rendszer miatt több szakszervezet is inkább ellépett az egyszázalékos mértéktől;
- szakszervezeti vezetők többször is beszámoltak arról, hogy bizonyos jövedelmi elemek, illetmények, pótlékok után nem vonják le a munkáltatók az egy százalékot;
- az is előfordulhat, hogy a munkavállalók egy része nem csak egyetlen foglalkoztatónál dolgozik. Így elképzelhető, hogy az egyik jövedelmi forrása után fizet csak tagdíjat, míg a másodállása után nem. Ez teljesen szabályos, hiszen a tag csak azon a helyen tagdíjfizető, ahol szakszervezeti tag, és csak az ott kapott jövedelme után.

Tagdíjak ügyében érdemes még egy kérdést tisztázni, ez pedig a társadalmi támogatottság és anyagi függetlenség. A teljes magyar szakszervezeti mozgalom tagdíjbevétele 2017-ben kb. hétmilliárd forint volt. Csak összehasonlításképpen: a parlamenti pártoknak 2017-ben összesen 218 millió forint tagdíjbevételük volt.

Amikor a rabszolgatörvény kapcsán felmerült, hogy az állam a költségvetésben amúgy évek óta szereplő 300 millió forinttal (ezt egyébként a versenyszféra országos érdekegyezetési fórumának működtetésére, a szakmai munka támogatására kapja három konföderáció együtt) akarja „felvásárolni" a szakszervezeteket, és csitítani a haragjukat, akkor érdemes végiggondolni, hogy ez mennyire reális ekkora tagdíjbevétel mellett. Természetesen vannak problémák a szakszervezeti mozgalom belső működésének finanszírozásában, erről az *Új Egyenlőség*-ben is több írás jelent meg, ám ezek a problémák nem olyan jellegűek, amelyek miatt akár évi 100-100 millió forinttal lehetne „kezelni" a szakszervezeti tagok haragját.

A szakszervezeti tagok és a bérek

Megvizsgáltuk, hogy a szakszervezeti tagok milyen módon oszlanak meg a bérstruktúra egyes decilisei között. Először is fontos megemlíteni, hogy a mediánbért és az átlagbért tekintve a szakszervezeti tagoknak jobbak a pozícióik, mint a teljes lakosságnak. A nem szakszervezeti tagok éves jövedelme havi átlagban bruttó 217 ezer forint, míg a szakszervezeti tagoké 324 ezer forint.

Éves jövedelmek ez egyes kategóriákban

kategória	átlag	medián	medián/átlag
nem szakszervezeti tagok	2 605 163	1 954 536	75%
szakszervezeti tagok	3 884 409	3 374 491	87%
összesen	2 699 961	2 042 512	76%

Természetesen nem lehet azt állítani, hogy csak azért keres valaki jobban, mert szakszervezeti tag. Sokkal inkább arról van szó, hogy ahol van szakszervezet, ott magasabbak a jövedelmi szintek, és „fehérebbek" a munkahelyek is, azaz kisebb a zsebbe menő, az adórendszert kikerülő bérelemek aránya. Ugyanakkor nagyon érdekes, mekkora különbség van a két csoport között a mediánbér és az átlagbér viszonyában. Miközben 2017-ben a mediánbér az átlagnak csupán 76 százaléka volt, a szakszervezeti tagok körében ez az arány 87 százalék.

Megnéztük, hogy jövedelmi kategóriák alapján hogyan oszlanak el a szakszervezeti tagok. Az alábbi grafikon azt mutatja, hogy a munkavállalói társadalom első három decilise minimálisan érintkezik a szakszervezeti tagsággal, mivel itt 1,5 százalék alatt marad a tagok aránya. Ugyanakkor a 8. és 9. decilis

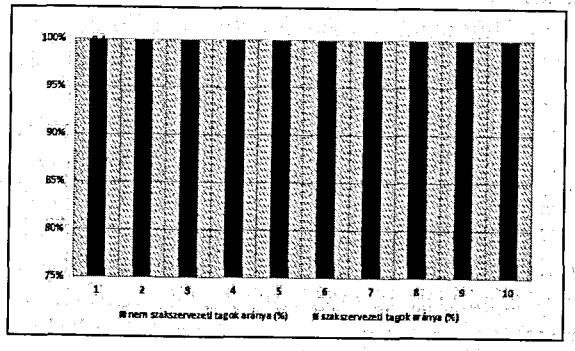

Szakszervezeti tagok aránya az egyes jövedelmi tizedekben

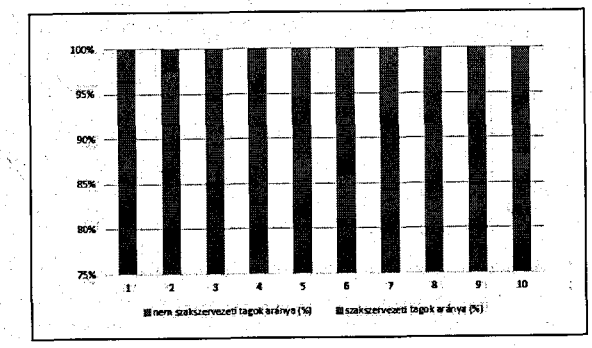

A szakszervezeti tagok aránya
a legalább minimálbért keresők jövedelemkategóriáiban

sokkal inkább érintett, mivel ott 15-16 százalékos mértékű a munkavállalók szervezettsége. Természetesen ezek az adatok valamelyest torzítanak, hiszen minden munkaviszonnyal munkajövedelmet szerzőt tartalmaznak. Ezért szűkítettük a vizsgált célcsoportot azokra, akik dolgoztak és munkajövedelmük legalább a 2017-ben érvényes minimálbért elérte.

A fenti grafikon árnyaltabb képet ad arról, hogy a jövedelmi viszonyokat tekintve hol helyezkedik el a szakszervezeti tagság a magyar bérstruktúrában. Ismét látszik, hogy az első két decilis elhanyagolható ebből a szempontból, ott ugyanis négy százalék alatt van a tagok aránya, míg az összes, legalább minimálbért kereső között 10,4 százalék. Az ötödik és az a felett lévő decilisek azok, ahol átlag feletti a szakszervezeti tagok aránya, igaz a tizedik decilisben, tehát a legjobban kereső tíz százalékban ismét csökkenni kezdett az arányuk. Ezek után a vizsgálatban már csak a legjobban kereső 10 százalékot bontottuk tovább.

Ahogy korábban bemutattuk, a felső tíz százalékban a szakszervezeti tagok aránya 11,7 százalék volt. Ha mélységükben nézzük az adatokat, igazolódik a gyanú, hogy minél magasab-

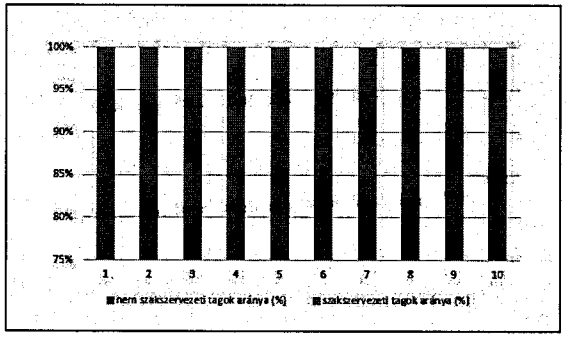

A szakszervezeti tagok aránya
a felső 10 százalék centilisei között

bak a jövedelmek, abban a körben annál kisebb a szakszervezeti tagok aránya. A tizedik decilis utolsó tíz százaléka, azaz a legjobban kereső 22 ezer fő között már csak olyan arányban vannak szakszervezeti tagok, mint a minimálbért legalább kereső kör harmadik decilisében.

A bérviszonyok szempontjából mit mutatnak ezek a számok, és ennek milyen szakszervezet-politikai következményei lehetnek?

Egyrészt eddig is egyértelműnek látszott, hogy a dolgozói társadalom legnehezebb helyzetben lévő része, tehát azok, akiknek van ugyan munkaviszonyból szerzett munkajövedelmük, de ez elhanyagolható mértékű még a minimálbérhez képest is, nem alanyai a szakszervezeti mozgalomnak.

Az elemzési keret nem tette lehetővé, hogy meg tudjuk mondani, kik ezek az emberek, és milyen jellegű munkahelyeken dolgozhatnak. Nagyon valószínű, hogy vagy átmeneti foglalkoztatásban részt vevőkről van szó, vagy azokról, akik a szürke- és feketefoglalkoztatás minden negatív következményét elszenvedik. Olyan munkahelyeken foglalkoztatják őket, ahová a hagyományos szakszervezeti struktúrának esélye sincs betörni.

Hozzátesszük, bár ez nem része a mostani elemzésnek, hogy amikor a munkaerőhiány kezeléséről és a tartalékok feltárásáról beszélünk, érdemes azt is megnézni, hogyan lehet a minimálbéres jövedelmet sem megkereső közel 1,5 millió munkaviszonyban lévőnek minőségibb munkahelyet adni. Azaz bejelentett jövedelem mellett stabil és valóban éves foglalkoztatást nyújtani. Ez a réteg ugyanis szívesen otthagyná a mostani zavaros munkaerő-piaci pozícióját.

A bérrendszer szempontjából második levonható következtetés, hogy a dolgozói középosztályban (és ebből a szempontból ide számítanak az 5–9. decilisbe tartozók) arányukat nézve nem elhanyagolható a szakszervezetek jelenléte. Ugyanakkor a legjobban keresők körében fokozatosan csökken a létszámarányuk, ami azt mutatja, hogy ez a társadalmi csoport már úgy érzi, képes önállóan megvédeni magát.

Természetesen azt is hozzá kell tenni, hogy a rossz gyakorlat alapján azok, akik vezetői pozícióban vannak, ezáltal magasabb bérhez jutnak, úgy érzik, nem tudnak a szakszervezetekhez kapcsolódni, ezért sem lépnek be, vagy megszüntetik tagságukat.

Amikor az egykulcsos adórendszer megváltoztatásáról és a többkulcsosra való áttérésről beszélnek a szakszervezetek, akkor óvatosnak kell lenniük: tudniuk kell, kik érzik magukat nyertesnek a mostani rendszerben, és kik vesztesnek. A béregyenlőtlenséget taglaló korábbi elemzéseinkben is megállapítottuk, van rá lehetőség, hogy a többkulcsos adórendszer adóemelő hatása a felső tíz százalékra koncentrálódjon, ott képződik ugyanis a munkajövedelmek egyharmada. Ugyanakkor az 5–9. decilisig tartó réteg egy része tud csak „vissza-

kapni" a felső tíz százalék megadóztatásából. Azaz számukra maximum a társadalmi igazságosság szempontjából vetődhet fel a kérdés, és nem úgy, hogy személy szerint kedvez-e nekik a változás.

A szakszervezeti tagok és a gyermekek száma

Az adóadatbázis még egy lehetőséget ad a számunkra, ha meg akarjuk ismerni a szakszervezeti tagságot. Ez pedig a gyermekek száma, és az ezzel kapcsolatos összevetések. Az adóbevallásban fel kell tüntetni, hogy mekkora családi adókedvezményre jogosult (házas- vagy élettársával közösen) az adózó. Ennek alapján, ha nem is teljesen pontosan, meghatározható, hogy egyes csoportokban mekkora a szakszervezeti tagok aránya.

Az adatok azt mutatják, hogy a szakszervezeti tagok háromnegyede nem nevel gyermeket, legalábbis nem vesz igénybe utánuk adókedvezményt. A három vagy több gyermeket

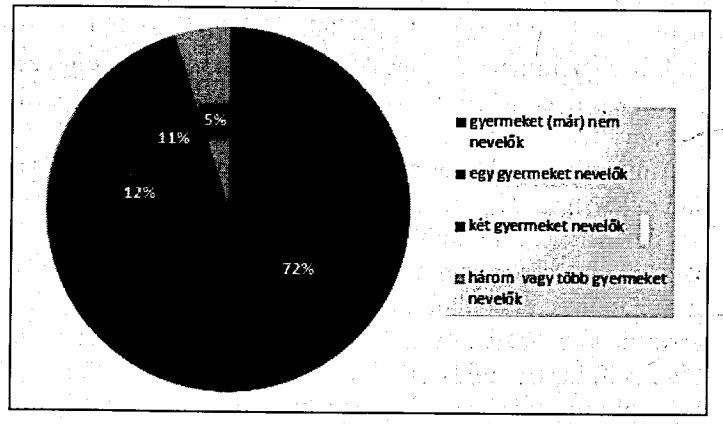

Szakszervezeti tagok és gyermekes családok

Családtípusok és szakszervezeti tagság

	nem szakszervezeti tagok aránya	szakszervezeti tagok aránya
gyermeket (már) nem nevelők	93,3%	6,7%
egy gyermeket nevelők	89,6%	10,4%
két gyermeket nevelők	90,1%	9,9%
három vagy több gyermeket nevelők	90,9%	9,1%

nevelők aránya csak 5 százalék, és vitathatatlanul ők a nyertesei a kormányzat adópolitikájának. Ez utóbbi csoport már lényegében negatív adóban is részesülhet, hiszen a munkajövedelmükből leírható családi adókedvezményt már a járulékok terhére is érvényesítheti.

Elsőre ellentmond a várakozásainknak az az adat, hogy a szakszervezeti tagok körében az átlaghoz képest kisebb azoknak az aránya, akik nem vesznek igénybe a gyermekek után családi adókedvezményt. Ez nem azt jelenti, hogy ők gyermektelenek volnának, valószínűleg sok esetben arról van szó, hogy már a gyermekek életkora miatt nem kaphatnak adókedvezményt.

Statisztikai értelemben minimális a különbség a gyermekek számát illetően, hiszen 1,3 százalékpont van csupán a nagycsaládosok és az egygyermekesek között.

Alapadatok feldolgozásával próbáltunk pontosabb képet adni a magyar szakszervezeti mozgalom tagságáról. Kiderült, hogy nem elsősorban a legkiszolgáltatottabbak körében kell őket keresni, de az is egyértelmű, hogy a dolgozói társadalmon belül nem a minimálbéresek számítanak a legrosszabb helyzetben lévőnek. Sokkal inkább az az 1,5 millió ember, aki bizonytalan munkaerő-piaci helyzetben van.

Ugyanakkor sokkal nagyobb a szakszervezeti szervezettség a dolgozói társadalom felső egy százalékában, mint az alsó

húszban. Ez pedig felveti a kérdést, hogy ha a szakszervezetek csak a tagságuk érdekét nézik, képesek-e szolidárisnak lenni a munkavállalók legrosszabb helyzetben lévő és legkiszolgáltatottabb részével. Abban a közegben ugyanis nem a 400 órás túlmunka a legnagyobb probléma, hanem az, hogy egyáltalán van-e legális munkajövedelem.

A különböző dolgozói rétegek problématérképe eltérő. Kérdés, hogy a szakszervezeti mozgalom eltérő jelenléte miatt képes-e rá, és a tagsága hagyja-e, hogy közös problémaminimumokat keressen e csoportok között. Megítélésünk szerint ez a kitörési pont a szervezeti struktúra problémáiból.

Függetlenek-e a magyar szakszervezetek?

De vajon az érdekképviseletek megőrizték-e a szuverenitásukat, például a magyar szakszervezetek függetlenek-e? Kulcskérdés az anyagi működés, anyagi függetlenség kérdése. Miért fontos a szuverenitást és az anyagi kérdést összekapcsolni? Könnyen belátható, csak az az érdekképviselet tud hatékonyan fellépni az általa képviseltek érdekében, amelynek a működése főként saját teljesítményétől függ. Hogy néz ki a magyar szakszervezeti mozgalom felépítése és anyagi működése?

Ebben a tekintetben a Policy Agenda által indított kutatási program eredményeit használom fel. A program keretében feldolgozták az összes olyan szakszervezet pénzügyi adatait, amelyek a 2016. évre pénzügyi beszámolót[54] nyújtottak be. Ez 702 szervezetet jelent.

[54] Mi az a pénzügyi beszámoló? Minden civil szervezetnek jogszabályi kötelezettsége, hogy május 31-ig elküldje a megelőző évre vonatkozó beszámolóját az Országos Bírósági Hivatalnak. Ha a civil szervezet a beszámolóval, illetve a közhasznúsági melléklettel kapcsolatos kötelezettségét elmulasztja, és egy éven belül nem pótolja, a bíróság törvényességi ellenőrzési eljárást kezdeményez az illetékes ügyészségen.

Két adat érdekes a vizsgálat szempontjából. Egyrészt az összes bevétel, másrészt a tagoktól származó bevételek. De először nézzük meg, hogyan épül fel a magyar szakszervezeti mozgalom.

A gyártól az országos szintig

A mai rendszerben lényegében a szocializmusból örökölt struktúra jelenik meg. Ennek az az alapja, hogy a szakszervezeti mozgalom sejtjei a munkahelyek. Azaz amikor valaki belép egy munkahelyre, az ott működő alapszervezeten keresztül léphet be a szakszervezetbe. Amennyiben kilép a munkahelyről, azzal lényegében elveszíti szakszervezeti kötődését is.

Az a dolgozó, aki olyan munkahelyen dolgozik, ahol nincs szakszervezet, két dolgot tehet. A nehezebb út, ha megszervezi saját munkahelyi szervezetét; erre elvileg van törvényi lehetősége, csak éppen társak kellenek hozzá. A másik út, hogy csatlakozik valamilyen területi szinten működő szakszervezethez. Ez utóbbiak viszonylag ritkának számítanak, hiszen nagyon nehéz úgy érdekképviseletet működtetni, hogy a megoldandó problémák nem területi alapon képződnek, hanem munkahelyi szinten.

Hangsúlyozandó, hogy jogszabályi lehetőségek elvileg adottak mindenféle szerveződésre, de a jelenlegi szervezettségi szint és a működési struktúra mellett a munkahelyi alapszervezeti tagozódás a rendszer alapja.

A munkahelyi alapszervezeteknél is több tagozódási lehetőség van. Az egyik, hogy önálló, ágazatoktól, konföderációktól független marad. Azaz jogilag önálló szervezetként saját

maga képviseli az érdekeit, nem kér és kap ehhez külső segítséget. Ezt az utat követi például az Audi győri gyárában működő Audi Hungária Független Szakszervezet, amely csaknem nyolcezer taggal rendelkezik.

A következő szervezetimodell-lehetőség egy munkahelyi szintű alapszervezet számára, ha részévé válik egy ágazati (néhol alágazati) szövetségnek. Ez a gyakoribb megoldás, hiszen így a munkahelyi érdekérvényesítéshez is kaphatnak a tagok az ágazati szövetségtől segítséget, illetve a több azonos ágazatban működő szervezet összekapcsolódásával erősebb ágazati szintű érdekérvényesítés jöhet létre. Ennek a legfontosabb megjelenési formája az úgynevezett ágazati kollektív szerződés. Ezekben az általános szabályokhoz képest kedvező foglalkoztatási, munkaidő-szervezési, juttatási feltételeket érhetnek el a szakszervezetek.

A harmadik szervezeti út egy munkahelyi alapszervezet számára, ha nem közvetlenül ágazathoz kapcsolódik, hanem konföderációhoz. Azaz lényegében átlép egy szintet. Ilyen szervezetek megtalálhatók a legnagyobb konföderációknál is, ami miatt ez erősen vegyes szervezeti struktúrát jelent.

A konföderációk – amelyek lényegében azt jelentik, hogy tagságuk több ágazatot átfogóan jön létre – képezik a rendszer országos szintjét. Úgy is mondhatnánk, hogy ők a látványpékség, ők jelenítik meg a leginkább a szakszervezeteket a nyilvánosságban. Ők a résztvevői az országos érdekegyeztetési fórumoknak. Amikor egy munkavállaló, ha nincs a munkahelyén közvetlen tapasztalatszerzési lehetősége, és az egész szakszervezeti mozgalomról képet akar kapni, akkor a konföderációkkal, ezek tevékenységével találkozik leginkább.

Jelen pillanatban hat konföderáció van, amelyek működési területük alapján két csoportba sorolhatók. Vannak a szinte kizárólag közszférában működők (Értelmiségi Szakszervezeti Tömörülés, Szakszervezetek Együttműködési Fóruma, Hetedik Szövetség), és vannak a főként versenyszférában működők

(Liga, Magyar Szakszervezeti Szövetség, Munkástanácsok). Ezeknek a konföderációknak a tagsága két módon alakulhat ki. Az egyik az ágazati szervezetek, amelyek saját területükön jelentős szervezettséggel rendelkeznek, több munkahelyen is jelen vannak. A másik lehetőség, ahogy korábban is említettem, ha egy munkahelyi alapszervezet közvetlenül kapcsolódik a konföderációhoz. (Természetesen szervezeti nagyság alapján a döntéshozatali rendben eltérő súllyal vesznek részt a szervezetek, de ez mégiscsak sajátos elegyet jelent.) A főként a versenyszférában működő konföderációk mindegyikénél megtalálható ez a vegyes modell, csak abban térnek el egymástól, hogy milyen arányban szerepelnek bennük az ágazatok és a munkahelyi szintű alapszervezetek.

Honnan van a pénz?

A működési struktúra hosszabb bemutatása szükséges feltétele annak, hogy megértsük a rendszer finanszírozását és problémáit. A szakszervezet fő bevételi forrása a tagdíj. A legutolsó hivatalos statisztika szerint (2015-ben készült, azóta minden bizonnyal csökkent a szervezettségi szint) a dolgozók kilenc százaléka vallotta magát szakszervezeti tagnak. A tagság feltétele a rendszeres tagdíjfizetés. Ez általában a bruttó fizetés egy százalékát jelenti.

Érdekes összehasonlítani a pártok tagdíjbevételével a szakszervezetekét. A 2016. évi gazdálkodásuk alapján az összes parlamenti képviselettel rendelkező párt (kilenc olyan párt van, amely ha nem is rendelkezik frakcióval, legalább egy országgyűlési képviselője van) éves tagdíjbevétele 226 millió forint volt. Ezzel szemben a tíz legnagyobb ágazati szövetség konszolidált tagdíjbevétele 2,6 milliárd forintot tett ki. Természete-

sen nem feltétlenül szabad összehasonlítani reprezentativitás szempontjából a pártokat és a szakszervezeteket, de nagyon beszédes a két adat.

Nem túl erős az állítás: miközben a pártok valódi legitimitásukat négyévente szerzik meg, addig a szakszervezetek a tagjaik által fizetett tagdíj révén naponta. Ha a munkahelyi alapszervezet teljesen önálló, a tagdíj marad helyi szinten, és ebből kell megoldani a teljes működést. Ha van ágazati és/vagy konföderációs tagozódás, akkor általában a tagdíj 50-60 százaléka marad helyi szinten, és a maradékon osztoznak a „feljebb" lévő szervezetek.

A tagdíjbevételt több forrás is kiegészítheti. Egyrészt lehetnek vállalkozási célú bevételek (főleg ingatlanok bérbeadása, eladása után), másrészt a munkaidő-kedvezmény[55] megváltását is lehet pénzben kifizetni (külön megállapodás alapján), valamint a munkáltató által adott támogatások is (főleg szociális segélyek fizetését bízhatják rá a szakszervezetre, és célzottan ehhez járul hozzá a vállalat) kiegészítő lehetőségként merülnek fel. Ágazati és konföderációs szinten már más a bevételiforrás-struktúra. Ott a tagdíj és a vállalkozási célú bevétel mellett megjelennek a pályázati támogatások és a kvázi normatív alapú állami támogatások. Főleg ez utóbbi az egyik legérdekesebb része a rendszernek.

Nézzük a számokat: 2015-ben az összes bevétel 59 százaléka származott tagdíjból, 2016-ban már 64 százaléka. A vállalkozási

[55] Mi a munkaidő-kedvezmény? A Munka Törvénykönyve fizetett munkaidő-kedvezményt biztosít a szakszervezeti tisztségviselőknek feladataik ellátására. Ez két szakszervezeti tagonként havi egy órát jelent. Ha sok a szakszervezeti tag, a szakszervezeti vezetők lehetnek főállásúak, a munkáltató által fizetettek is. Arra is van lehetőség, ha a kollektív szerződésben erről megállapodnak a felek, hogy a munkaidő-kedvezmény egy részét pénzben megválthatja a munkáltató. Azaz lényegében támogatást ad a szakszervezetnek.

célú bevételek szinte minimálisak. Az egyéb támogatások, pályázati pénzek értékelhető módon nem követhetők a mérlegekből, ezért ott csak nagyon óvatos becsléseket szabad végezni.

Ahol a gondok kezdődnek

A működési struktúra bemutatásakor már jeleztük, hogy a szakszervezeti mozgalomban a konföderációs szint jelenti a látványpékséget. Azaz erre összpontosul a legnagyobb médiafigyelem, itt zajlanak az országos bértárgyalások. Ehhez viszonyítva rendkívül furcsa a szervezetek finanszírozási módja.

Alapvetően nem igaz az az állítás, hogy a tagszervezetek tartanák fenn a konföderációkat. Miközben a szakszervezeti mozgalom egészét nézve a tagdíjak jelentik a teljes bevétel 64 százalékát, addig konföderációs szinten ez már csak tíz százalékot tesz ki. Magyarán, míg 2016-ban a hat konföderáció összes bevétele egymilliárd forint volt, 104 millió forintot kaptak a tagjaiktól. Honnan van a többi pénz?

A konföderációk bevételeinek 10 százaléka vállalkozási bevételekből származik (a hat konföderációból háromnak egyáltalán nincs ilyen bevétele), 70 százaléka pedig különféle támogatásokból. Ide tartoznak a pályázati (főképpen az európai uniós) támogatások és az Országos Közszolgálati Érdekegyeztető Tanácshoz (OKÉT), valamint a Versenyszféra és a Kormány Állandó Konzultációs Fórumához (VKF) fűződő célzott támogatások. Az OKÉT-ben és a VKF-ben ülő szakszervezetek összesen 600 millió forintot kapnak a költségvetésből. Ez a teljes bevételük 60 százalékát jelenti.

Összefoglalva tehát a magyar szakszervezeti konföderációk bevételeinek tíz százaléka tagdíjból, tíz százaléka vállalkozási bevételekből, tíz százaléka pályázati támogatásokból, tíz szá-

zaléka egyéb bevételekből és hatvan százaléka közvetlenül az államtól származik. Ez utóbbi a rendszer szuverenitási problémájának sarokköve.

Nem az a probléma, hogy az állam az országos érdekegyeztető tanácsok szakmai működésének támogatására költségvetési forrásokat biztosít a szakszervezeteknek. Ez helyes, hiszen magas színvonalú érdekharmonizációs mechanizmus segíti elő, hogy valódi egyeztetési rendszer legyen. A probléma az, bárki legyen is kormányon, hogy egy rendszer minél inkább rá van utalva adott forrásra, annál kiszolgáltatottabb lesz. Ez helytelen és hibás irány. A költségvetési forrás ugyanis egyik évről a másikra bármikor elvehető, ezáltal az adott szakszervezeti konföderáció működése lehetetlenné válik.

Az sem állítható, hogy ez a pénzügyi kiszolgáltatottság tetten érhető a szakszervezeti döntéshozatalban. Hiszen láttuk, hogy voltak olyan kormányzati vagy kormányhoz közeli kezdeményezések, amelyek elbuktak a szakszervezetek ellenállásán (lásd a munkaidőkeret időtartalmának bővítésére vonatkozó 2017. tavaszi Munka Törvénykönyve-módosítást). Ugyanakkor ezek a túlzott költségvetési források Damoklész kardjaként lebegnek a konföderációk felett.

Az ágazati szint sincsen rendben

Az *Új Egyenlőség*ben többször foglalkoztunk az északi modellel[56] mint adaptálható gazdasági, társadalmi modellel. Az alapját a kollektív alkukra épülő megállapodások adják, amelyekkel magasabb szintű gazdasági teljesítmény, magasabb bérek

[56] https://ujegyenloseg.hu/az-eszaki-modell-relevanciaja-magyarorszagon/

érhetők el. A kollektív alkuk csak erős munkaadói és munkavállalói szervezetek segítségével hozhatók tető alá. Az erős szakszervezet alapja a magas szervezettség és a magas színvonalú szakmai háttérmunka. Ez utóbbi nélkül minden követelés csak pusztába kiállított szó, könnyű lesöpörni.

Ha megnézzük az ágazati szervezeteket, kiderül, hogy nagyon egyenlőtlen struktúrában vannak jelen a gazdaságban. A legnagyobb szervezetek az iparban (autóipar, vegyipar, villamosenergia-ipar), a MÁV-csoporton belül (a TOP 10 ágazati szövetségből kettő is itt működik), a közoktatásban, a kiskereskedelemben, az egészségügyben és a Magyar Postán találhatók. Azok a szakszervezetek, amelyek nem egy nagy állami vállalathoz kapcsolódnak, a korábban említettek alapján kénytelenek jelentős tagdíjbevételeket az alapszervezeteknél hagyni. Ez utóbbi források szinte szétporladnak a rendszerben (rendezvény, nőnap, segélyezés stb.), ami ugyan a tagszervezésben segíthet, cserébe azonban gyengébben finanszírozott ágazati szint és alulfinanszírozott, a kormánynak kiszolgáltatott konföderációs szint alakul ki.

Megoldási irányok

Érdemes a jelenlegi rendszer kapcsán feltenni azt a kérdést, hogy szuverénnek tekinthető-e pénzügyileg a szakszervezeti mozgalom? Az a határozott válasz, hogy általában nézve igen, de konföderációs szinten a pénzügyi szuverenitás korlátozott. Ebből következően meg kell nézni, mit lehet tenni a szuverenitás megteremtése érdekében. Meg kell próbálni a kormányzati pénzek szétosztását, mértékét úgy meghatározni, hogy ne lehessen politikai fegyverként élni velük. Azaz nem lehet döntés kérdése az éves költségvetési törvény elfogadásakor, hogy kap-

nak-e 600 millió forintot a szakszervezetek, vagy sem. Nyilván nincsenek jogi technikák arra, hogy politikai kurzusok akaratától teljesen független módon bármilyen körülmények között is támogatást kapjanak a szakszervezeti konföderációk. Azt azonban el lehet érni, hogy a mértéket és az elosztási mechanizmust akár sarkalatos törvényben is rögzíteni lehessen.

Ennek persze van egy nagyon fontos gyakorlati alapja. Objektív módon mérhetőnek kell lennie a szakszervezetek társadalmi beágyazottságának. A költségvetési források normatív elosztásának lehetséges alternatívája, hogy a civil szervezetek és az egyházak mintájára a szakszervezetek is jogosultak lehessenek a személyi jövedelemadó egy százalékára. Ennek megvalósítása nyilván sok problémát előhozna, de járható út.

A változás nem a szakszervezettől indul, hanem külső aktivitást várnak el. Ezért érdemes azt a vitát is elindítani, hogy helyes-e a jelenlegi finanszírozási modell. Azaz jól oszlanak-e el a pénzek, helyes-e, hogy munkahelyi szinten marad a források többsége, a legkritikusabb szakmai munkát pedig egy olyan helyről várják el, amelyet alulfinanszíroznak.

Kívülről nyilván egyszerű tanácsokat adni, és a rendszer felforgatásra javaslatokat tenni. Ez azonban felelőtlenség lenne. Könnyen lehet, hogy ennek a folyamatnak önmagától, minden erőszakos átalakítási igény megfogalmazásával kell végigmennie.

Előfordulhat, hogy egyes olvasók más kérdéseket fogalmaznak meg – jogosan. Többször felmerült, hogy szükséges-e ennyi szakszervezet egy 4,5 millió főt foglalkoztató munkaerőpiacon. Ezt a kérdést szándékosan nem érintettük, még a megoldási lehetőség szintjén sem. Éppen amiatt, mert középtávon sem látjuk reálisnak a mostani szervezeti struktúra átalakítását. A finanszírozási rendszer újragondolása ugyanakkor még a mostani többszereplős rendszerben is hatékonyságnövelést hozna.

Még egyszer, hiszen nem lehet elégszer kiemelni: miért fontos a hatékonyabb szakszervezeti mozgalom? Mert elősegíti a gazdasági struktúraváltást, magasabb béreket, több munkavállalói jogot és kevesebb kiszolgáltatottságot jelent. Most már csak az a kérdés, képes-e erre a változásra a szakszervezeti mozgalom.

A magyar dolgozók félelmeiről

A félelem érzése a génjeinkben van. Az egyik legerősebb aggodalmunk az egzisztenciális kiszolgáltatottsághoz kapcsolódik. Amikor dolgozunk, főként alkalmazottként, a munkaerőnket, tudásunkat, képességeinket és legfőképpen az időnket bocsátjuk áruba. Cserébe fizetést kapunk, amely a megélhetésünk alapja, hiszen pénzért veszünk szolgáltatásokat, árukat. De ebből tudunk befektetni és tartalékolni, azaz ebből tudjuk az anyagi függetlenségünket biztosítani. Ha ez nincsen, akkor instabillá válik a helyzetünk.

A Friedrich Ebert Stiftung budapesti irodájának támogatásával a Policy Agenda a munka világában tapasztalt félelmeket vizsgálta[57]. A félelemfaktorokat a mindennapi, a jövőtől és a kiszolgáltatottságtól való félelmek szerint csoportosítottuk. A kutatást a dolgozók szélesen értelmezett körében végeztük, azaz nem csak alkalmazottakat soroltunk közéjük. Aki úgy

[57] A kutatás adatfelvétele telefonos megkérdezéssel történt 2018. április 17–26. között. Ezer fő válaszai alapján, kor, nem, területi elhelyezkedés súlyozásával számolták ki a reprezentatív adatokat. A kutatás teljes összefoglalója letölthető: https://www.policyagenda.hu/wp-content/uploads/2018/06/F%C3%A9lelmek-a-munka-vil%C3%A1g%C3%A1ban.pdf

tartotta magáról, hogy dolgozik, és ezért fizetést kap, még ha ez valójában valamilyen kényszervállalkozói lét is, bevontuk a vizsgált célcsoportba.

Kilenc témakör alapján kérdeztük meg a dolgozókat, és kategorizáltuk a dolgozói társadalmat:

1. új helyzettől való félelem;
2. magánélet-munka konfliktusa;
3. munkahely egészségügyi kockázatai;
4. túlóra;
5. munkahely elvesztése;
6. negyedik ipari forradalom kihívásai;
7. életszínvonal csökkenése;
8. nyugdíjas évek;
9. munkavállalói jogok védelme.

A mindennapok félelmei

A munka világában a mindennapi félelmek némelyek számára teljesen hétköznapi dolgok is lehetnek, míg mások ezeket akár sokként is képesek megélni. Egy új munkatárs érkezése vagy új munkahelyre kerülés a dolgozók 7 százalékát érinti nagyon negatívan. Az abszolút többség (58%) úgy gondolja, hogy egyáltalán nem tart az ilyen helyzetektől, és jól tud alkalmazkodni. A dolgozók 51 százaléka nem érzi úgy, hogy „jelenlegi munkahelye, munkakörülményei veszélyeztetik az egészségét". Azaz majdnem a fele ennek a rétegnek eltérő mértékben, de tart ettől.

A kutatás szerint szeretünk túlórázni: a dolgozók 53 százaléka vagy anyagi ok, vagy a munkahely stabilitása miatt örül annak, ha kicsit ráhúzhat a napi munkaidőre. Mindössze 14 százalék mondta azt, hogy soha nem túlórázik, további 20 százalék nem örül a túlórának, mert a családtól veszi el az időt, míg a dolgozók 10 százaléka már most is túlterheltnek tartja

magát, ezért nem örül a túlmunkának. A túlórával szorosan összefügg a munka-család „konfliktusa". A dolgozók 23 százaléka (kb. egymillió munkavállaló) úgy érzi, hogy a kettő összeegyeztethetősége komoly problémákkal jár számára.

A jövőtől való félelem

A jövőtől való félelem egyik fő mozgatórugója az anyagi biztonság. Mi lesz, ha nem lesz munkám? Mi lesz, ha kevesebbet tudok keresni, mint most? És egyáltalán, mi történik nyugdíjas éveim alatt? Ezek a félelemfaktorok, akár önkéntelenül is, jelentős kihatással vannak az (ön)kizsákmányolásunkra. Több munka, kevesebb jog, csak nehogy elveszítsük a jelenlegi anyagi pozíciónkat...

A dolgozók 52 százaléka egyáltalán nem tart attól, hogy a következő fél évben elveszíti a munkahelyét. Miután ez nem nagy időtáv, egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy borzasztóan stabilnak tartanák a pozícióikat. Tizenhárom százalékuk pedig inkább tart vagy nagyon tart attól, hogy a következő hat hónapban megváltozik a munkahelye, vagy utcára kerül.

A munka világa változik, ennek egyik katalizátora a technikai fejlődés. A negyedik ipari forradalom munkaköröket szüntet meg, és akár a munka, a munkahely fogalmát is alapvetően megváltoztatja. Ennek ellenére a dolgozók nem félnek ettől. Mindössze 7 százalékuk mondta, hogy valamilyen mértékben tart a robotizációtól, a digitalizációtól.

A változás kockázatokkal is jár. Ennek egyik kimenetele az életszínvonal csökkenése. Kutatásunk szerint a dolgozói társadalom egyharmada fél attól, hogy az elkövetkező években a munkabére nem lesz elegendő a jelenlegi életszínvonalának fenntartására. A férfiak 70 százaléka, míg a nők 59 százaléka mondta magáról, hogy egyáltalán nem vagy inkább nem fél attól, hogy ilyen jellegű problémákkal kell szembenéznie.

A nyugdíjas évek jelentik a legnagyobb félelmeket. A dolgozók mindössze 10 százaléka nem aggódik, mert úgy látja, hogy a nyugdíja elegendő lesz a megfelelő életszínvonal fenntartására. Ugyanakkor 40 százalék fél attól, hogy mindennapi megélhetési problémái lesznek.

Kiszolgáltatottságtól való félelem

A kiszolgáltatottság az az életérzés, amikor úgy tapasztaljuk, vagy az az érzésünk, hogy nem védenek meg bennünket, és nem mi irányítjuk a sorsunkat. A munka világában ez a munkavállalói jogok negligálásában, a diszkriminációban ölt testet. A dolgozók 21 százaléka tapasztalt valamilyen diszkriminációt a munkahelyén. A gyermeknevelés volt a legfőbb diszkriminációs ok, míg a második helyezett a politikai véleménynyilvánítás.

Félünk, és ezért nem bízunk másokban? Nyilván nem ennyire egyszerű a kérdés. Mindenesetre meglepő, hogy ha a jogaik megvédéséről van szó, a dolgozók 72 százaléka érzi úgy, hogy saját magának kell kézbe vennie a dolgokat, miközben

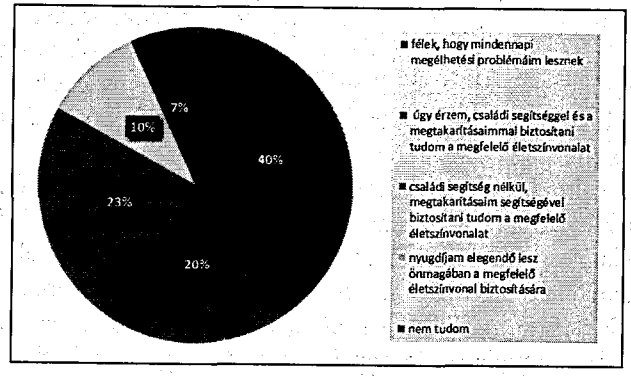
7%
10%
40%
23%
20%
félek, hogy mindennapi megélhetési problémáim lesznek
úgy érzem, családi segítséggel és a megtakarításaimmal biztosítani tudom a megfelelő életszínvonalat
családi segítség nélkül, megtakarításaim segítségével biztosítani tudom a megfelelő életszínvonalat
nyugdíjam elegendő lesz önmagában a megfelelő életszínvonal biztosítására
nem tudom

Nyugdíjas évekkel kapcsolatos kilátások...

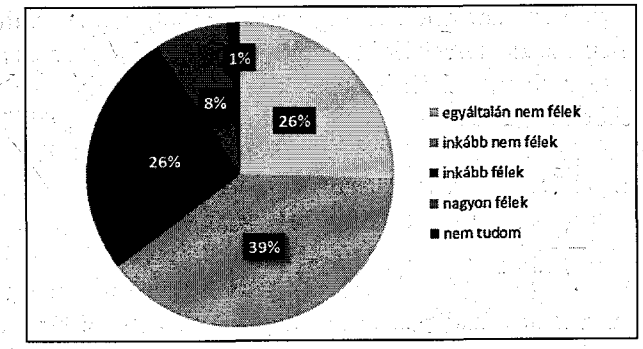

Mennyire fél attól, hogy az elkövetkező években nem lesz elegendő a munkabér a jelenlegi életszínvonalának biztosítására?

25 százalék szerint ez a közösség segítségével hatékonyabb. Amikor ki kell állni egy konkrét esetben, akkor 11 százalék gondolja azt, hogy jobb, ha nem szólal meg, mert fél a következményektől, míg 70 százalék akár magányos hősként is harcba szállna vélt igazáért. A dolgozók 16 százaléka a jogok megvédéséhez a többiek segítségét kéri/kérné.

A legerősebb félelmeink

A magyar dolgozók 5 legfontosabb nyugdíjfélelme tehát a következő:

- „Félek tőle, hogy nyugdíjas éveim alatt mindennapi megélhetési problémáim lesznek" – a dolgozók 40 százaléka nyilatkozta ezt.
- „Félek tőle, hogy az elkövetkező években nem lesz elegendő a bérem a jelenlegi életszínvonalam fenntartására" – 31 százalék erősen vagy nagyon erősen fél ettől.
- „Félek, hogy a jelenlegi munkám vagy munkahelyem veszélyezteti az egészségemet" – a dolgozók 24 százaléka mondta ezt.
- „Félek, hogy a sok munkával töltött idő miatt konfliktusba kerülök családi/magánéletemmel" – 23 százaléka gondolja így.

A dolgozói társadalom 21 százaléka tapasztalt már az elmúlt években negatív megkülönböztetést munkahelyén, ezért ez számára már nemcsak félelem, hanem valóságérzékelés is. A legerősebben a gyermekneveléssel kapcsolatos negatív megkülönböztetés jelent meg, majd a politikai vélemény miatti diszkrimináció következett.

Mennyire félünk?

A félelemfaktorok alapján összeállítottuk a dolgozói társadalom félelemstruktúráját. Ezen osztályozás alapján a dolgozók 15 százalékát soroltuk abba a körbe, ahol nincsenek félelmek, vagy egészen minimálisak, 38 százalék pedig az enyhe félelmekkel rendelkező csoportba sorolható. Ők már több okból is tartanak a jelen és a jövő kihívásaitól, vagy bizonyos szegmensekben erős félelmeik vannak. A harmadik körbe az erős félelmekkel rendelkezők tartoznak. Ők alkotják a dolgozói társadalom 41 százalékát, míg egy szűk réteg – mindössze 6 százalék – sorolható a válaszok alapján a nagyon erős félelmekkel

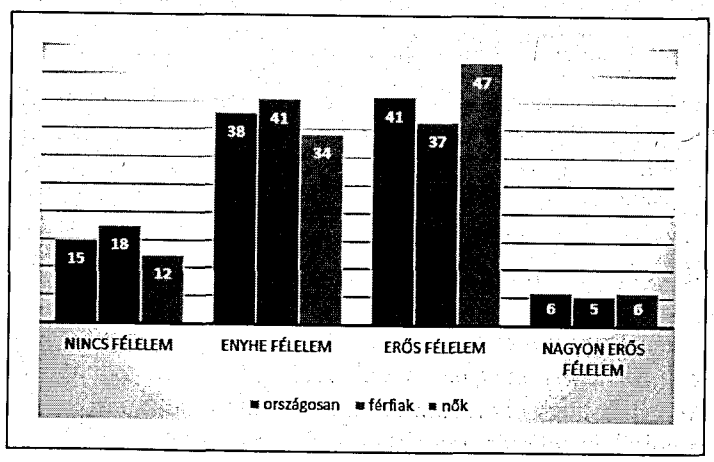

küzdők kategóriájába. Ez a majd 300 ezer dolgozó a munka világának szorongója. Az adatok alapján a nők jobban félnek, mint a férfiak. A 40–59 éves korosztály félelmei nagyobbak, mint a fiatalabbaké vagy az idősebb korosztályé.

Az iskolai végzettség kapcsán is jelentős különbségeket várunk a diplomások és a maximum általános iskolát végzettek között. Míg ez utóbbi csoport 46 százalékának nagyon enyhe félelmei vannak a munka világában, addig a főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezőknél ez az arány 66 százalék. Nem véletlen, hogy náluk szintén minimális azok aránya, akikben nagyon erősek a félelmek. Azaz minél magasabb az iskolai végzettség, annál inkább csökkennek a félelmek.

A valódi közösségi élmény hatása

Önmagában nem mond sokat, hogy tudjuk, melyek a legnagyobb félelmeink. És még talán az sem, hogy ezek a félelemfaktorok hogyan tagolják a dolgozói társadalmat. Sokkal fontosabb kérdés, hogy milyen ellenszer van a félelmeinkre.

Amerikai neuropszichológusok szerint a félelmek kezelésének kulcsmozzanata az, hogy „ne féljünk segítséget kérni". De kitől? Hajlamosak vagyunk erre azt válaszolni, hogy az államnak kell védelmet nyújtania és csökkentenie a félelmeinket. Ez első pillantásra akár igaz is lehet, de ha jobban meggondoljuk, ez az elvárás kiszolgáltatottság-érzést hoz magával, hiszen egy külső hatalomtól tesszük függővé magunkat. Ezt pedig jobb elkerülni.

Érdemes más megoldást keresni. Ezért néztük meg, hogyan gondolkodnak az egyén és a közösség viszonyáról a dolgozók. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy ki mit tenne, ha a munkahelyén a jogainak megvédése érdekében kellene kiáll-

nia. A válaszadók 72 százaléka azt mondta, saját jogait legjobban saját maga tudja megvédeni. Mindössze 25 százalék válaszolta azt, hogy jobban bízik a közösség erejében. Ez a dolgozói társadalom végtelen individualizálódását mutatja? Lehetséges, bár érdemes egy másik szempontot is felvetni: az érintettnek esetleg semmilyen tapasztalata nem volt arról, hogy mások is segíthetnek jogai védelmében?

Ezért nagyon fontos kérdés, miképpen oszlik meg a válaszok aránya a szakszervezeti jelenlét szempontjából.

Az adatok szerint a válaszok nagyon erős összefüggést mutatnak azzal, hogy van-e érdekképviselet a munkahelyen vagy nincs. Úgy is fogalmazhatunk, hogy van hatásuk a szakszervezeteknek a társadalmi gondolkodásra, hiszen jó példát mutatva erősítik a közösségi védelem fontosságát és az abba vetett hitet.

Azt is láttuk, hogyan alakítja a félelmeinket az, hogy van-e mögöttünk valódi közösség. Azoknak a dolgozóknak az 50 százaléka sorolható az erős vagy nagyon erős félelmekkel rendelkező körbe, akik arról számoltak be, hogy náluk nincs szakszervezet. Ezzel szemben a szakszervezettel rendelkező

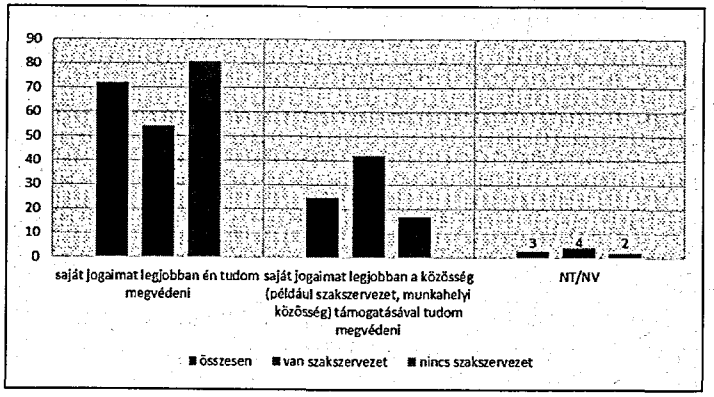

Mit gondol munkavállalói jogainak megvédéséről?

munkahelyeken ez az arány 42 százalék. Nem állítható, hogy a szakszervezet jelenléte az alacsonyabb félelemfaktor egyedüli oka. Ebben más tényezők is szerepet játszhatnak. Ugyanakkor az a részletes adatokból látszik, hogy ahol megtapasztalták a dolgozók a közösség erejét, ott jobban hisznek benne.

A félelem jelen van a munka világában. A kiszolgáltatottság akár beteggé is teheti az embert, de mindenképpen hatással van a szuverenitására. Ennek van ellenszere. Két lépés mindenképpen szükséges hozzá. Meg kell ismerni a félelem okait, és legfőképpen meg kell tanulni segítséget kérni. A kutatás az okok feltárására alkalmas, a többi a közösségi szerveződések, szakszervezetek feladata.

IV.

AZ ÉRTÉKRENDSZERÜNK

Bíró-Nagy András

A GÖRÖGDINNYE: A ZÖLD BALOLDALI POLITIKA LEHETŐSÉGEI MAGYARORSZÁGON

2021-ben kijelenthető, hogy a környezetvédelem és a klímapolitika integráns része a szociáldemokrata pártok programjának. Ez fordítva is igaz: a zöld pártok nagy része a fenntarthatóságot nemcsak környezeti, hanem gazdasági és társadalmi szempontból is releváns fogalomként kezeli. „Olyanok, mint a dinnye, kívül zöld, belül vörös" – mondta Orbán Viktor, amikor a hazai zöld mozgalomról kérdezték 2020 januárjában, ráerősítve a külföldön és zöld körökben is gyakran használt metaforára. Az a ritka dolog fordult elő, hogy a miniszterelnök kijelentésével a baloldalon is egyetértenek. A modern baloldali politikának ugyanis egyenesen célja, hogy a társadalom minél nagyobb része tekintse természetesnek a fenntarthatóság és igazságosság értékeinek összekapcsolódását.

A zöldpolitika és a baloldaliság szerves illeszkedését jól illusztrálja, hogy az amerikai demokrata elnökjelöltek az előválasztás során versengtek azért, hogy ki a zöldebb A svéd kormány igyekszik a zöld átmenetet úgy megoldani, hogy ne a kevésbé tehetős társadalmi csoportokra tegyen további terheket, míg az új-zélandi kormány célul tűzte ki, hogy 2050-ig elérje a nulla szén-dioxid-kibocsátást. Az európai színtéren a szociáldemokraták és a zöldek közösen küzdenek olyan politikák megvalósításáért, amelyek egyszerre segítik a zöld átállást és a foglalkoztatás növelését.

A Policy Solutions és a Friedrich-Ebert-Stiftung közös kutatásának célja annak bemutatása volt, hogy milyen lehetőségek állnak a zöld baloldali politika előtt Magyarországon a következő években. Az eredményekre alapozva képet kaphatunk arról, milyen az emblematikus zöld és baloldali szakpolitikai javaslatok társadalmi megítélése, illetve hogy mely ügyekben tartják hitelesebbnek a magyarok a kormányt, és melyekben az ellenzéket. Az elemzés megalapozásához 2020. augusztus 5–19. között közvélemény-kutatást végeztünk, amelyben a Závecz Research volt a partnerünk. A személyes megkérdezéssel készült felmérés során elért 1000 fő életkor, nem, iskolai végzettség és településtípus szerint az ország felnőtt népességét reprezentálta.

Erős elvi támogatás a zöld ügyek mögött, de nem fizetnének többet a zöld termékekért a magyarok

A zöld szakpolitikai javaslatok magas társadalmi támogatottsága jelzi, hogy elvi szinten nincs különösebb akadálya a zöld fordulatnak. Azt, hogy a jövőre nézve erős potenciál van a környezetvédelmi szempontok előtérbe helyezésében és a klímasemlegesség irányába való elmozdulásban, világosan láthatjuk abból, hogy szinte egyhangú a támogatottsága a magyar társadalomban a megújuló energiaforrásokra való átállásnak (92%), az energiahatékony épületfelújításoknak (94%), a környezetszennyező cégek magasabb adóztatásának (89%) és a bioélelmiszerek áfakedvezményének (85%).

Ennél valamivel mérsékeltebb, de még mindig magas a népszerűsége a régi, különösen szennyező autók forgalomból való kitiltásának (70%), a környezetvédelmi repülőjegyadó (70%) és a karbonadó (54%) bevezetésének. Emellett ugyanakkor

a zöld, felelős fogyasztói magatartás népszerűségét is elemeztük. A kutatás résztvevőitől megkérdeztük, hogy hajlandóak lennének-e többet fizetni egy termékért, ha az biztosan környezetbarát módon lett előállítva. A klímaváltozásra, környezetszennyezésre adott válaszlépések közül ennél a kérdésnél lett a legalacsonyabb a pozitív válaszok aránya. A megkérdezettek többsége (57%) nem adna ki több pénzt zöld termékekért, csak 35 százalék fizetne többet értük. Eredményeink azt mutatják tehát, hogy a zöld célok teljesítését az emberek többsége elsősorban nem a vásárlási szokásainak megváltoztatásában látja. Igaz, érdemes hozzátenni azt is, hogy az egyének vásárlási szokásainak megváltoztatása önmagában amúgy sem elegendő a klímakatasztrófa elkerüléséhez.

A momentumosok fogyasztási preferenciái térnek el legjelentősebben a többi párt támogatóinak preferenciáitól. Az 5 százalék feletti pártok között a Momentum szavazói az egyetlen politikai csoport, ahol többségben vannak azok, akik zöld termékekért fizetnének akár többet is (56%), mint akik erre nem hajlandók (40%). Egyedül Budapesten vannak többségben azok, akik többet fizetnének környezetbarát termékekért (48% vs. 41%). A többi településkategóriákban egyharmad körül van az *igen* és 60 százalék körül a *nem* válaszok aránya. A végzettség szerinti bontás egyértelműen növekvő trendet mutat ebben a kérdésben: a magasabb iskolázottsági kategóriák felé haladva növekszik az igen és csökken a nem válaszok aránya. Míg a legfeljebb nyolc általánost végzetteknek csak 16 százaléka adna ki több pénzt zöld termékekre, 80 százaléka nem, addig a diplomások többsége (58%) hajlandó lenne ezért fizetni, és csak 34 százalék válaszolta azt, hogy nem adna ki többet ilyen célra.

Amint valamilyen zöld kérdés politikai színezetet kap, a kormánypárti-ellenzéki dimenzió határozza meg a vélemények megoszlását. A kormánypártiak általában véve az ellenzékhez hasonlóan magas arányban foglaltak állást az ambici-

ózusabb zöldpolitikát célzó intézkedések mellett. Ezt viszont felülírja a pártpreferencia, amikor a kormány klímapolitikáját kellett értékelni. Relatív többségben voltak azok a válaszadók, akik szerint az Orbán-kormány klímapolitikája nem kielégítő (47%), de nem sokkal maradtak le az elégedett válaszadók (44%). A Fidesz-KDNP támogatóinak háromnegyede elégedett a kormányzati zöldpolitikával, de minden ötödik fideszes a kritikusok közé tartozik. Az ellenzéki szavazók és a pártnélküliek nagy többsége azonban elégedetlen.

A paksi bővítés leállításáról szóló vélemények szintén politikai törésvonalak mentén váltak ketté. A válaszadók abszolút többsége (57%) egyetértett azzal, hogy az atomerőmű bővítését le kell állítani, 31 százalék szerint viszont folytatni kell a beruházás megvalósítását, de itt is egyértelmű különbség mutatkozott a kormánypárti és az ellenzéki válaszadók között. A beruházás leállítása az ellenzékiek között nagyon népszerű. A projekt leállítását és a folytatását támogató válaszadók aránya a Jobbiknál 82–10 százalék, a DK-nál 78–9, a Momentumnál 76–19, az MSZP-nél 68–29 százalék, és a pártnélküliek többsége is az ellenzéki szavazókkal ért egyet (59–21%). Ezzel szemben a Fidesz-KDNP támogatóinak a többsége (51%) nem ért egyet a bővítés leállításával. Szembetűnő azonban, hogy ettől alig marad el az ellenzők aránya: a Fidesz-KDNP támogatóinak 40 százaléka leállítaná a kormány egyik legnagyobb állami beruházását.

Budapesten és a fiatalok között a legnépszerűbb a zöld politika

A fővárosban a legnagyobb az elégedetlenség az Orbán-kormány zöldpolitikájával (56%), és szinte az összes környezetvédelmi intézkedés népszerűbb Budapesten, mint a többi településen.

A fővárosiak 92 százaléka támogatja a bioélelmiszerek áfakedvezményét, 86 százaléka tiltaná ki a régi, szennyező autókat, 72 százaléka támogatja a karbonadót, és 63 százaléka állítaná le a paksi bővítést. Szintén Budapesten hajlandók a legtöbben magasabb árat kifizetni a környezetbarát termékekért (48%).

A fővárosiak mellett a fiatalok között is jóval erősebbek a környezetbarát attitűdök. A 18–29 éves korosztály a 60 év felettiekhez képest 10 százalékponttal magasabb arányban elégedetlen a jelenlegi zöldpolitikával (52%), 10 százalékponttal többen támogatják a karbonadót (56%), 9 százalékponttal többen Paks-2 leállítását, és 5 százalékponttal többen a megújuló energiaforrásokra való átállás megsegítését (96%). Ugyancsak a 18–29 évesek fizetnék meg leginkább a környezetbarát termékek pluszköltségeit (40%), 13 százalékponttal nagyobb arányban a 60 felettiekhez képest.

Kiemelkedő támogatottság a baloldali gazdaságpolitikai követelések mögött

Eredményeink alapján az is kijelenthető, hogy a magyar választók egyértelműen nyitottak a baloldali gazdaságpolitikai követelésekre. Így volt ez már két évvel korábbi kutatásunkban is. Kérdéseinknél, amelyek a baloldali gazdaságpolitika kulcstémáit vizsgálták, erős többségbe került a szociáldemokrata álláspont: nemre, korra, végzettségre és lakóhelyre tekintet nélkül döntő többségben vannak azok, akik támogatják a progresszív gazdaságpolitikai intézkedéseket.

A szociáldemokrata politika magyarországi jövője szempontjából kulcsfontosságú, hogy a magyar választók körében egyértelmű többségben vannak azok, akik szerint az állam feladata a társadalmon belüli egyenlőtlenségek csökkentése: a

megkérdezettek 82 százaléka (2018-ban pedig 81 százaléka) értett egyet ezzel az állítással. Ezzel szemben mindössze a válaszadók 15 százaléka bízná ezt a kérdést piaci folyamatokra, ami azt jelenti, hogy a magyarok határozottan olyan állami gazdaság- és szociálpolitikát várnak el a hatalomtól, amely prioritásként kezeli az alsóbb társadalmi rétegek felzárkóztatását. Az összes ellenzéki párt táborában szinte teljes egyetértés (89–95%) mutatkozik abban, hogy az államnak kiemelt feladata az egyenlőtlenségek csökkentése. A kormánypárti szavazók körében azért vannak eltérő vélemények is: a Fidesz-szavazók 72 százaléka osztja a baloldali álláspontot, de minden negyedik kormánypárti szimpatizáns úgy gondolja, hogy mindenki saját maga felelős a társadalmi helyzetéért. A magyar társadalom több mint háromnegyede (78%) támogatja a progresszív adórendszer bevezetését is, ezzel szemben minden ötödik magyar helyesli csak az Orbán-kormány álláspontját, miszerint az egykulcsos adózás a legigazságosabb formája a társadalmi közteherviselésnek. Társadalmi konszenzus mutatkozik az óriásvagyonok megadóztatása kérdésében: a válaszadók mindössze 8 százaléka felelt úgy, hogy nincs szükség adót kivetni az óriásvagyonokra,

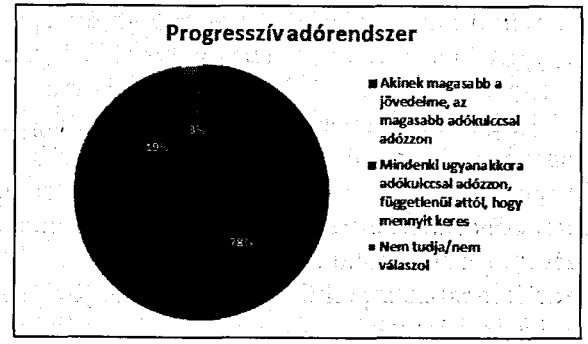
Progresszív adórendszer
Akinek magasabb a jövedelme, az magasabb adókulccsal adózzon
Mindenki ugyanakkora adókulccsal adózzon, függetlenül attól, hogy mennyit keres
Nem tudja/nem válaszol

Forrás: BÍRÓ-NAGY András – LAKI Gergely – SZÁSZI Áron, *A zöld baloldali politika lehetőségei Magyarországon*

míg a magyarok 88 százaléka ért egyet azzal, hogy *„fizessenek a gazdagok"*. Ez a támogatottság is meglehetősen stabilnak számít: 2018-ban 87 százalék értett egyet ezzel a célkitűzéssel.

A magyarok közel háromnegyede, 73 százaléka támogatja az alapjövedelem bevezetését, és alig minden negyedik (23%) válaszadó ellenzi az intézkedés bevezetését – szerintük az államnak nem feladata mindenki számára biztosítani a megélhetéshez szükséges minimumot. A koronavírus okozta gazdasági és szociális válság idején mért eredményeink a 2018-as kutatásunkhoz képest hat százalékpontos növekedést jeleztek az alapjövedelem támogatottságában (két évvel korábban 67 százalék értett egyet az alapjövedelem elvével). Az összes párt táborában egyértelmű többségben vannak az alapjövedelem támogatói, de ismét megfigyelhetünk eltérést a kormánypárti és az ellenzéki szavazók között. A Fidesz támogatóinak a körében a legmagasabb (32%) a megélhetéshez szükséges minimum állami biztosításának az elutasítása, ezzel szemben 63 százalékuk támogatja az alapjövedelem bevezetését – ami azért is szembetűnő, mert a kormánypártok képviselői több alkalommal is határozottan elzárkóztak az intézkedés hazai bevezetésétől. Az ellenzéki pártok szimpatizánsai viszont egységesen felsorakoznak az intézkedés bevezetése mellett, a hazánkban a Párbeszéd által követelt közpolitikai reform támogatottsága az egész ellenzéken belül erős. A pártnélküliek körében is népszerű javaslatról van szó, körükben 76 százalék az alapjövedelem támogatottsága.

Alig minden negyedik magyar tartja csak helyesnek az álláskeresők támogatásának jelenlegi szabályozását: a válaszadók 26 százaléka véli csak úgy, hogy nem kell meghosszabbítani a munkanélküli-segély folyósítását, míg a magyarok 70 százaléka szerint az államnak hosszabb ideig kellene munkanélküli-segélyt biztosítania az állásukat elvesztők számára. Ez jelentős változást jelent 2018-as adatainkhoz képest: az akkori 54 százalék

helyett a koronavírus-válság alatt már 16 százalékponttal többen gondolják úgy, hogy nem elég a 3 hónapos munkanélküliségély. Az iskolázottság egyértelmű összefüggést mutat a kérdésre adott válaszokkal, ugyanis az egyre képzetlenebb rétegek egyre inkább támogatják a jogosultsági időszak meghosszabbítását. A legfeljebb nyolc általánossal rendelkezők körében 77 százalék az arányuk, míg a diplomások körében már csak 60 százalék, ami egyértelműen összefüggésben áll azzal, hogy a kevésbé iskolázott rétegeket magasabb arányban érinti a munkanélküliség.

A magyarok közel kétharmada (64%) csak azok számára tenné elérhetővé az állami lakástámogatást, akik önerőből nem tudnak lakást vásárolni, ezzel szemben csak a társadalom egyharmada (32%) helyesli a kormány jelenlegi lakáspolitikáját, miszerint mindenki jogosult lakástámogatásra, függetlenül az anyagi helyzetétől. Az összes párt támogatói között többségben vannak azok, akik ellenzik a jelenleg érvényes lakástámogatási rendszert, a kormánypárti szavazók azonban erősen megosztottak a kérdésben: 55 százalékuk megvonná a támogatást azoktól, akik saját erőből is tudnának lakást vásárolni, míg 41 százalékuk szerint az államnak mindenki lakásvásárlását egyformán támogatnia kell. Az ellenzékiek körében viszont az Orbán-kormány lakástámogatási rendszerének elutasítási aránya már magasabb. A leginkább az MSZP szavazói szűkítenék a jogosultak körét, míg a momentumosok a legmegengedőbbek a kérdésben, de még közöttük is kétharmados arányban utasítják el a jelenlegi szabályozást.

Az Orbán-kormány hitelességének kulcsa: a gazdasági legitimáció a saját szavazói körében

Kutatásunk záró részében felmértük, hogy a magyarok a kormányt vagy az ellenzéket tartják hitelesebbnek különböző ügyekben és a szakpolitikákban. Az Orbán-kormányt a legtöbben a gazdasági fejlődés biztosításában (40%), a lakáspolitikában (36%) és a falusi életkörülmények javításában (36%) tartják hitelesnek. Ez az a három terület, amelyen az egyesült ellenzékkel szemben is előnyben van a kormány, igaz, a hibahatárt meghaladó előnye (6 százalékpont) egyedül a gazdaságpolitika terén van a kormánynak.

Az ellenzék a legnagyobb fölénnyel a korrupcióellenes küzdelem terén vezet: 34 százalék tartja az ellenzéket hitelesebbnek, 11 százalékponttal többen, mint amennyien a Fideszt. Az ellenzék szempontjából kedvező témák terén a korrupciót az egészségügy (37%, 6 százalékpont előny), a létminimum biztosítása (37%, 5 százalékpont előny) és az egyenlőtlenségek csökkentése (35%, 5 százalékpont előny) követi. A válaszadók ugyan hibahatáron belül (1–3 százalékponttal), de szintén az ellenzéket tartják egy árnyalattal hitelesebbnek a környezetvédelemben, a klímapolitikában, a szociális biztonság megteremtésében, valamint a munkavállalók megvédésében. Fontos hozzátenni, hogy a kormány és az ellenzék hitelességéről általában a válaszadók kétharmada tudott véleményt alkotni valamelyik oldal mellett, egyharmaduk egyiket sem tartja hitelesnek, vagy nem tudott választ adni a hitelességi kérdésre.

A kormánypártiak között kimagasló az Orbán-kormány hitelessége a gazdasági fejlődés biztosítása terén (83%) – ez megerősíti a 2020. tavaszi „Orbán10" kutatásunk eredményeit a Fidesz gazdasági legitimációjának fontosságáról a saját választói szemében. Az Orbán-rezsim éveiben szintén

általános érvénnyel megállapítható, hogy a legfeljebb nyolc általánost végzettek többsége a kormányt tartja hitelesebbnek, míg a diplomások az ellenzéket. A legfeljebb nyolc általánost végzettek a munkavállalók képviseletében és az egyenlőtlenségek csökkentésében tartják az ellenzéket legnagyobb arányban hitelesebbnek. Ugyanebben a csoportban a kormányt a gazdasági fejlődés, a lakhatás és a falusi élet javításának elősegítésében tartják a legnagyobb arányban hitelesebbnek. A diplomások szerint az ellenzék hitelessége az egészségügy, a környezetvédelem, a szociális lakáspolitika és a létminimum biztosítása tekintetében emelkedik ki. Az Orbán-kormány hitelessége a diplomások körében is a gazdaságpolitika terén a legmagasabb.

A Orbán-rezsim további fontos jellemzője a város–vidék-törésvonal élesedése. Ezt illusztrálták kutatásunk azon eredményei is, miszerint Budapesten és a falvakban jelentősen eltérnek a hitelességi ráták. A fővárosban az ellenzék volt előnyben, a kistelepüléseken a kormány. Budapesten az ellenzék leghitelesebb ügyei az egészségügy, a falusi élet javítása és az egyenlőtlenségek csökkentése. A falvakban ezek a létminimum biztosítása, a korrupció elleni harc és a munkavállalók védelme. A Budapest–vidék-különbség még a zöld ügyekben mutatott hitelesség terén is világosan látszik: míg a budapestiek körében az ellenzék 10 ponttal vezet (43% vs. 33%) az Orbán-kormány előtt a klímaváltozás elleni harcban, addig falun 11 ponttal többen (36% vs. 25%) tartják a kormányt még e téren is hitelesebbnek, mint az ellenzéket. Mindent egybevetve azonban kijelenthető, hogy a gazdaságpolitikai kompetenciába vetett hit az Orbán-kormány szempontjából kulcsfontosságú: a kormány leghitelesebb ügye a falvakban (44%) és Budapesten is (37%) a gazdasági fejlődés biztosítása.

Összességében, a zöld ügyek és általában véve a klímatudatos politika népszerűnek tekinthető, és hosszú távon is jó lehetőségeket kínál az ilyen profillal rendelkező politikai erőknek. Az elhúzódó gazdasági válság okozta szociális problémák azonban nemcsak a koronavírus-járvány idején, hanem várhatóan azt követően is egy ideig a zöld baloldali politika baloldali felére helyezik a hangsúlyt. A zöld és baloldali politikák iránti igény ugyanakkor a Fidesz ellenzékének lehetőséget kínál arra, hogy meggyőzze a választókat, igazságosabb és fenntarthatóbb ország épülne a vezetésükkel.

Pogátsa Zoltán

ÉRTÉKRENDSZER ÉS FEJLŐDÉS

A kormánypárt és 2010 előtt regnáló ellenfelei szinte semmiben nem értenek egyet, ám mindkét tábor előszeretettel nevezi a magyarokat Kádár vagy Orbán „birka népének" akkor, amikor az éppen számára kedvezőtlenül szavaz népszavazásokon, parlamenti választásokon.

Általában is elképesztően elterjedt a XIX. századból itt maradt nemzetkarakterológia, amikor komplett népeket, etnikumokat írunk le homogén tulajdonságokkal („hazug" románok, „lusta" cigányok, „korrupt" görögök, „szorgalmas" németek), beleértve magunkat is („tanulatlan", „széthúzó", „mindent eltűrő" stb., ámde „vendégszerető", „kreatív" stb. magyarok). Orbán Viktor kétharmadot eredményező választási győzelmei és a Jobbik megerősödése nyomán meghatározó liberális véleményformálók is beleragadtak abba az állítólagos „magyarázatba", hogy a magyar társadalom „feudális", „tanulatlan", rosszabb esetben „fasiszta", és ez „soha nem is fog megváltozni", mivel „ez egy ilyen ország". Pedig hát a liberálisoknak tényleg nem volna szabad nemzetkarakterológiában utazniuk.

Mindez természetesen nemcsak hamis, de rendkívül káros is.

Hamis útfüggőség, hamis kulturalista defetizmus

Sokan hajlamosak az érvelésüket arra alapozni, hogy valami azért történt így, mert másként nem is történhetett volna. Az eddigiek meghatározzák a jövőt, a mozgástér korlátozott, alternatívák nincsenek. Míg a természettudományban ennek az útfüggőségnek nyilvánvalóan vannak akár matematikailag is igazolható esetei, a társadalomtudományi gondolkodásban ugyanez veszélyes. Könnyebb ugyanis azt kijelenteni, hogy minden ugyanúgy marad ezután is, ahogy eddig volt. Hiszen ami már létezik, arról nem kell bizonygatni, hogy akár lehetne is, szemben a potenciális alternatívákkal. Ismert elemzési hiba, hogy hajlamosak vagyunk úgy gondolni, ha valami megtörtént, annak meg is kellett történnie, azaz elkerülhetetlen volt úgy és abban a formában, ahogy végül is létrejött. Ennek a téves gondolatmenetnek további végletes kifeszítése, hogy pontosan azok az előfeltételek szükségeltetnek hozzá, amelyek egy bizonyos helyen adottak voltak, és ezért ugyanez a fejlemény máshol nem ismételhető meg. Azaz máshol jól működő modellt mi nem vehetünk át, mert „mi másmilyenek vagyunk".

Sokaknak ez az ellenvetése például a jóléti állami modellel szemben. A modell elutasítása azért is különösen érdekes, mert empirikus bizonyítékaink vannak rá, hogy a magyar társadalom értékrendszere, beállítódásai is a jóléti kapitalizmushoz álltak a legközelebb a rendszerváltás idején. Illetve pontosan az a fajta versenyközpontú individualizmus nem volt rá jellemző, amelyet az ezt követő években ráerőltetett neoliberális társadalmi berendezkedés ki akart kényszeríteni. Tanúsítja ezt már a Tárki korai, 1996-os felmérése is, amely meg-

lehetősen kommunitárius (közösségcentrikus) értékvilágot tárt fel.[58] A *survey* piacpárti beállítottságú elemzői – ahogy ez később újra és újra megismétlődött – a magyar társadalomnak ezeket az értékbeállítódásait negatívan, gyakran kifejezetten elítélően értékelték. A mások számára pozitív közösségcentrikus attitűdöket egy dogmatikus piacpárti elemző nagyon könnyen látja ugyanis „etatistának", „paternalistának". Az ilyen és hasonló címkék később is vissza-visszatértek azokban az értékkutatásokban, amelyeket piacpárti beállítottságú szociológusok és közgazdászok közreadtak. Mindez pedig nagy hatással volt a közbeszéd formálására. A Nemzetközi Összehasonlító Értékvizsgálat magyar adatait értelmezve Tóth István György még 2009-ben is úgy fogalmaz, hogy „a magyar társadalom rendkívül bizalomhiányos, nagyon kevesen fogadják el a társadalmi egyenlőtlenségeket, igen erős benne a társadalmi rendszer működésével kapcsolatos igazságtalanságérzet, felemás a viszonya a normakövetéshez és a normaszegéshez, és nagyon erős az állami újraelosztás és az állami megoldások iránti elkötelezettsége".[59] Mindezt persze a szövegkontextus egészében negatív éllel, elítélően, esélyt sem adva annak, hogy a társadalom helyesen ítéli meg az igazságtalanságokat, bizalomhiánya a közösségi segítség hiányából fakad, és abban a kérdésben is reális a helyzetfelismerése, hogy a széles anyagi nélkülözés állapotából csakis az állami újraelosztás képes kiemelni milliókat. A „káros" társadalmi értékrendet a politikai problémák eredőjének láttatják a hasonló elemzések, nem pedig az objektív szocioökonómiai feltételrendszer lecsapódásának.

[58] CSONTOS László – KORNAI János – TÓTH István György, „Adótudatosság és fiskális illúziók", In *Társadalmi riport 1996*, szerk., Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György, TÁRKI, Budapest, 1996, 238–271.

[59] TÓTH I. Gy., „A társadalom rendkívül bizalomhiányos", Rádai Eszter interjúja, *Élet és Irodalom*, 2009. XII. 4.

Csepeli György és Prazsák Gergő[60] még 2011-ben is valamifajta különleges magyar átkot sejtető „el nem múló feudalizmusnak" értékeli a magyar társadalomban mérhető passzív értékbeállítódásokat. Hétköznapi beszélgetésekben talán még érthető lenne az ilyesmi, de szociológusoktól meglepő, hogy kísérletet sem tesznek annak végiggondolására, hogy a történelmi visszavetítés helyett esetleg lehetnek-e jelenbéli objektív okok az európai értékkutatási *survey*-ben 2008-ban mért magyar adatok mögött. Egy olyan országban, ahol ekkor tízből majd négymillióan a létminimum alatt éltek, pár millióan pedig alig e szint felett, talán nem annyira értelmetlen az érvényesülési lehetőségek tényleges, objektív hiányában keresni a passzivitás okait. Árulkodó Csepeliék fogalomhasználata is. A ténylegesen az „egyenlőség elérése érdekében elvárt állami szerepvállalásra" vonatkozó válaszokat, ahol a magyarok a háztartások extrém forráshiánya miatt érthető módon magas pontszámot érnek el, elemzésükben minden reflexió nélkül „etatizmusnak" keresztelik el. Ami tehát másnak az esélyteremtő jóléti állam, az számukra a közismerten negatív konnotációjú etatizmus. Ráadásul feltehetően nem is rosszindulatúan teszik ezt: középosztályi liberális értékvilágukból ki sem látva valószínűleg objektívnek gondolják a nyelvhasználatukat. Helyesen hangsúlyozzák annak jelentőségét, hogy a magyarok körében mért társadalmi bizalom – a hasonlóan szegény és társadalmi egyenlőség tekintetében szétszakadt bolgárokhoz, románokhoz, ukránokhoz és egyéb kelet-európaiakhoz hasonlóan – alacsony szinten van. Ezen a ponton azonban elgondolkodtató lehetne számukra, hogy saját adataik és más felmérések szerint is messze a legmagasabb társadalmi bizalmi szintet az egyenlő és államilag esélyteremtő skandináv társa-

[60] CSEPELI György – PRAZSÁK Gergő, „Az el nem múló feudalizmus", *Társadalomkutatás*, 2011, 29 (1), 63–79.

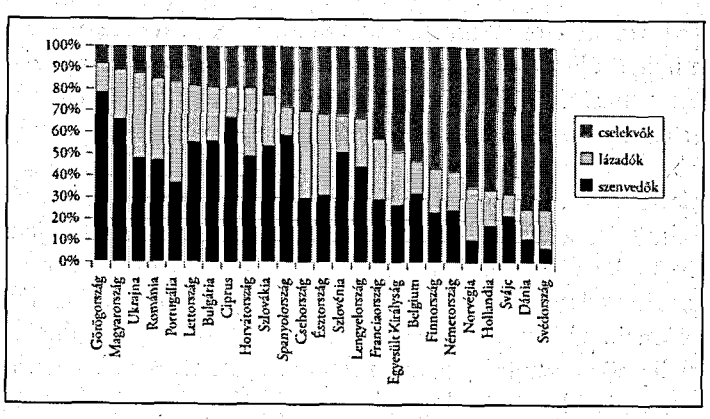

A társadalmi cselekvők, lázadók és szenvedők aránya egyes európai országokban az európai értékfelvételek alapján. Forrás: CSEPELI–PRAZSÁK.

dalmakban, sorrendben Dániában, Norvégiában, Svédországban és Finnországban mérték. Mégsem ösztönzi ez a sajátos mintázat a két szerzőt arra, hogy esetleg a ténylegesen létező állami segítségnyújtás objektív meglétében vagy hiányában keresse az értékrendszer eredőjét a vizsgált országokban.

Ugyanez a helyzet a passzivitás-aktivitás kérdésében. Feltűnően egyértelmű, hogy a jóléti államokban van a legtöbb önmagát cselekvőként definiáló ember. A piaci liberális elfogultságú elemzők azonban nem nyitottak annak végiggondolására, hogy az általuk etatizmusnak gondolt állami szerepvállalás esetleg felszabadítóan hathat a közösségi szerepvállalásra. Az állami szerepvállalás erősítését igénylőkre az elmúlt évtizedekben bőkezűen szórták az „etatista" mellett a „paternalista", „demagóg", „populista", „államfüggő" és „posztkádárista" jelzőket, és ezzel évtizedeken keresztül hatékonyan diszkreditálták a közbeszédben a nem piacorientált megoldásokat. Nem segített az állam megítélésén a 2010 utáni jobboldali kormányzás sem,

amely megcélozta ugyan az „erős állam" eszményképét, ám a már akkor is csak nyomokban létező jóléti aspektusokat leépítve erőszakos centralizációval hozzá közeli gazdasági érdekcsoportokat favorizált az erőforrások széles terítése helyett. Ezzel tovább gyengítette a korábban a szovjet rendszer által megutáltatott és a neoliberálisok által elutasított állam megítélését.

Visszatérve a kulturális túldetermináltság vezérelvére, Csepeli György, Tóth István György és más liberális szerzők e tekintetben osztoznak Orbán Viktor miniszterelnök társadalomstratégája, Tellér Gyula, illetve Balog Zoltán „emberi erőforrásokért" felelős csúcsminiszter nézeteiben, ők ugyanis szintén tanulmányokban és beszédekben tettek tanúbizonyságot etnoesszencialista gondolkodásukról. „A magyarok ilyenek." Feudálisak, kádáristák, félázsiaiak, fasiszták, paternalisták, korruptak stb.

Ez az időbeli változatlanságot feltételező, az objektív körülmények motivációs rendszereit figyelmen kívül hagyó nemzetkarakterológia hamis. Az értékrendszer, a beállítódás végpont és nem kiindulópont, magyarázandó változó és nem magyarázó változó. A közgazdaságtan és a gazdaságszociológia több évtizedes kutatási eredményeit kitűnően foglalja össze Peter Evans, a Berkeley professzora, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy *„a gazdasági növekedés és szerkezeti átalakulás intézményekbe ágyazódik, azokat orientálja a kultúra, támogatja a társadalmi konszenzus, alakítja a társadalmi konfliktus, harcot vív róla a politika, és vezeti azt szakpolitika és a stratégiaalkotás".*[61]

Ebből az összetett mixből a kulturális meghatározottságot kiragadni defetizmushoz vezet, blokkolja a cselekvést, a kifejletet. A defetizmus kishitűség, eleve vesztésre játszás, ösztönös sodródás a negatív folyamatok felé. Ahogy Bertolt Brecht mondja: *„aki küzd, az még veszíthet, aki nem is küzd, az máris veszített."*

[61] Peter B. EVANS, *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton University Press, 1995.

Az etnicizáló túldeterminált megközelítés talán legegyértelműbben Orbán Viktor elhíresült „félázsiai" beszédében jelent meg, amelyben elismerte ugyan a skandináv társadalmak kétségtelen sikereit, ám a magyarokat képtelennek tartotta hasonló összefogásra, mert az ilyen „veszekedős félázsiai származékok" csak az erőből értenek.[62] Ennél a megközelítésnél fel sem merül, hogy éppen a jó kormányzás feladata lenne a képessé tevő intézmények létrehozása, az aktív és együttműködő társadalom elősegítése.

Sokan – legalábbis a kezdeti időszakban – értéksemlegesnek, egyfajta általános, „nyugati" modellnek gondolták a rendszerváltás utáni társadalmi berendezkedést. Fokozatosan vált csak világossá, hogy valójában egy olyan neoliberális paradigma átültetése történik, amelynek nem voltak előzményei a magyar társadalomban, és ennek közösségorientáltabb alapbeállítódásaival sem egyezett. A rendszerváltáshoz fűződő egyik legismertebb közhely Kornai Jánostól, a Harvardon tanító magyar közgazdásztól származik, aki a szovjet rendszer kritikájában a legkiemelkedőbb alkotó a késő kádári magyar közgazdász-társadalomban. Dogmatikusan piacpárti megközelítéséből adódóan azonban hatalmasat tévedett, amikor hírhedt módon „koraszülött jóléti államnak" nevezte az 1990-es Magyarországot. A kádári jóléti állam Kornai széles körben osztott vélekedésével szemben egyáltalán nem volt koraszülött. A rendszerváltás környékén ugyanis Magyarország a nyugati államoknál jóval kevesebbet költött jóléti kiadásokra: 1990-ben, a rendszerváltás évében például csupán a GDP 18,4 százalékát. Ezzel egy időben az NSZK a GDP 22,7, Olaszország 23,4, Ausztria 24,8, Hollandia 28,5, Svédország pedig egyenesen 35,9 százalékát fordította jóléti célokra.[63] A magyar szociálpolitikai ráfordítási

[62] Orbán Viktor miniszterelnök beszéde a VOSZ 2012. júliusi közgyűlésén.

[63] Az adatok forrása az Európai Unió ESSPROSS adatbázisa.

arány tehát ez idő tájt nemzetközi összehasonlításban átlag alattinak, a tényleges magyar társadalmi szükségletekhez, a megugró munkanélküliséghez, az elöregedett és beteg társadalomhoz képest pedig kifejezetten alacsonynak volt mondható. A közkeletű piaci liberális vélekedéssel szemben a magyar társadalom nem azt várta a rendszerváltástól, hogy ne kelljen adót fizetnie, de az állami gyámkodás maradjon fenn. A magyarok többsége a kádári jóléti államot a nyugatihoz hasonlóan civilizációs vívmányként élte meg, és alapnak vette, hogy a rendszerváltás után is fennmarad majd. Képletesen szólva: lebitumenezett utat csak nem szántunk fel – gondolhatták joggal. Az új politikai elit feladata az lesz, hogy piaci körülmények között kiépítse a jóléti állam finanszírozhatóságát, az igazságos és fenntartható adórendszert. Még a kelet-európai rendszerváltás közismert neoliberális pápája, Jeffrey Sachs is (aki később megbánta ez irányú tevékenységét, és egyenlőtlenségekkel és globális klímaváltozással foglalkozó közgazdásszá avanzsált) így fogalmazta ezt meg annak idején: *„Generally speaking, most East Europeans want both a market economy and the security of an extensive safety net."*[64] A kelet-európaiak többsége valóban piacgazdaságot *és* kiterjedt jóléti hálót akart. Azaz nem többet és nem kevesebbet, mint ami a nyugat-európaiaknak megvolt.

A rendszerváltó politikai réteg azonban fokozatosan visszatántorodott az elitet és a felső középosztályt sújtó adóktól, inkább a kiadási oldalon a jóléti államot vágta vissza, egészen addig, amíg az lényegében elvesztette a funkcióját. Sőt az oktatási és a szociálpolitikai rendszer kifejezetten perverzzé vált – ahogy Ferge Zsuzsa közismert módon nevezte –, tovább mélyítve

[64] Jeffrey Sachs, „Postcommunist Parties and the Politics of Entitlements", *Transition*, 1995, 6 (3), 1–4. Az idézet magyarul: „Általában véve a legtöbb kelet-európai egyszerre akarja a piacgazdaságot és egy kiterjedt jóléti háló biztonságát."

a piacon amúgy is létező társadalmi különbségeket. A sehol meg nem valósult hayeki utópia befolyása alá kellett kerülnie az egykori demokratikus ellenzéknek ahhoz, hogy közhelyként elfogadja, egy nyomorgó országban a nyugat-európaihoz mérhető szociálpolitika nélkül elképzelhető lesz a politikai átmenet és a középosztályi demokrácia kiépítése, a demokratikus értékrendszer és világértelmezés elterjedése. Magukévá tették azt a teljesen abszurd várakozást, hogy tízből nyolcmillió megtakarítások nélkül élő, ebből négymillió nyomorgó ember majd valami csoda folytán öntudatos „polgár" lesz, „citoyen", annak kezdeményező és felelősségvállaló értékrendszerével.

A rendszerváltás alkotmányában hiába szerepelt a nyugatnémet eredetű szociális piacgazdaság kifejezés, a gyakorlatban ebből nem következett a piaci polarizációt tompítani képes állami alrendszerek tényleges kiépítése. Állami újraelosztás által nem ellensúlyozott piaci polarizáció, azaz neoliberális társadalmi berendezkedés alakult ki ebben a korszakban. Ez okozta a társadalom nagy részének elszegényedését, leszakadását. Létrejött a durva érzékletességgel „roncstársadalomnak" nevezett jelenség, amikor a társadalom nagy része képtelen volt élni demokratikus jogaival. Nem volt meg ehhez sem a megfelelő tudása, sem az anyagi függetlensége. Populizmusnak kiszolgáltatott, klientelizmusba szorított milliókkal lehetetlen működőképes demokráciát fenntartani.

A liberális alapjogok gyakorlásához szociális biztonság szükségeltetik. Ez az az alapigazság, amelyet a harmadik magyar köztársaság alapítói fukuyamai optimizmusukban nem gondoltak végig. Sokan közülük később döbbenten álltak és állnak a többség passzivitása, defetizmusa, rezignáltsága, önfeladása, tanult cselekvésképtelensége előtt. Minden politikai oldal eljutott már oda, hogy „birkáknak" titulálja a neki nem tetsző népszavazási és választási eredmények után az ellenoldalt. Meglepő, hogy értelmes emberek ezt találják meg gondolkodásuk

végpontjának. Valójában ez kell hogy legyen az elemzés *kiindulópontja*. Honnan ered ez a passzivitás? A társadalmi értékbeállítódások, a habitus nem előzmények nélküli, megváltoztathatatlan, istenadta tulajdonságok. Nagyon komoly szociális, intézményi meghatározottságai vannak.

A kapitalizmusmodell, az állam és a közösségek szerepének kultúraalakító hatása

Érdemes ezen a ponton rövid kitérőt tennünk, és a társadalmi értékrend, valamint a gazdasági fejlődés és a politikai demokrácia kapcsolatáról szólnunk. Szemmel láthatóan komoly beakadási pont ez az ezredforduló utáni, elsekélyesedő magyar közgondolkodásban. Végletes félreértések, végiggondolatlanságok keringenek, amelyekre építve defetista forgatókönyvek mentén terjed a kilátástalanság. Alapvető jelentőségű ezért újragondolnunk néhány kérdést.

A közgazdaságtanban az institucionalizmus (avagy az intézményi iskola) képviselői hívták fel a figyelmet a társadalmi magatartások, intézményesült emberi viselkedések, hagyományok és erkölcsök jelentőségére. A gazdaság szereplőinek és irányítóinak a motivációit, valamint az állam és a politika szerepét állították előtérbe a nemzetek fejlődésének vizsgálatában. Alapítójának az amerikai Thorstein Veblent szokás tartani. Ez az irányzat tulajdonképpen az egyedi történeti fejlődés figyelembevételét kéri számon a neoklasszikus főáramú közgazdaságtanon. Így tesz a Nobel-díjas Douglas C. North, az új intézményi közgazdaságtan (neoinstitucionalizmus) vezéralakja is, aki szerint a neoklasszikus fejlődési modell nem magyarázza meg kellőképpen a piacok, a gazdaságok sorsának alakulását,

nem fektet megfelelő hangsúlyt a változások és bizonytalanságok kérdésére, és ebben az értelemben nem eléggé dinamikus.

North szerint[65] az intézmények formális és informális szabályokon és normákon alapuló, kényszerrel érvényesíthető jogok és kötelezettségek halmazát jelentik, amelyek komoly hatással vannak a fejlődés folyamatára, illetve a stagnálásra, esetleg az elért szint destabilizációjára. Az intézmények politikai erők és érdekek befolyása alatt állnak, illetve ezeket fejezik ki. Az intézményeket viszont tapasztalatokkal, kultúrával, hittel, tudással, hagyományokkal, meggyőződésekkel rendelkező egyének alkotják. Az intézmények kultúrájának változását, a realitásokhoz való alkalmazkodási képességét ismét csak ugyanezek a tapasztalatok, meggyőződések és tudások határozzák meg.

Ezen a ponton merül fel az úgynevezett útfüggőség elmélete, amely szerint a jelen választásait is a múltbeli folyamatok teremtette lehetőségek határozzák meg, a lehetőségek közötti választást pedig szintén a múltbeli tapasztalatok, hitek és tudás irányítják. A hétköznapi és absztrakt kultúrának tehát meghatározó szerepe van. Mindebből sokan hajlamosak azt a bénító következtetést levonni, hogy egy fejletlen ország képtelen a fejlődés útjára lépni, stagnálásra, sőt visszafejlődésre és destabilizációra van ítélve. Ez könnyen elképzelhetőnek tűnik, hiszen az ilyen országokban a fejletlenségből logikusan következik, hogy az össztársadalmi tudásszint gyakran nem megfelelő szintű, a hitek és meggyőződések irreálisak, a bizalmi szint alacsony, a tapasztalatok pedig az együttműködő, lépésről lépésre építkező, konstruktív megoldások helyett inkább a kölcsönös erőszakos kiszorítósdi felé mutatnak. A fejletlen országok kozmopolitább rétegei a gazdag országokban pozitívabb benyomásokat szerez-

[65] Douglas C. NORTH, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990.

nek, majd hazatérve szinte mindig pesszimista kulturális defetizmusba esnek a hazai társadalom „reménytelenségétől". Az „elmaradott" „nemzeti értékrendszerre" való hivatkozás tipikus harmadik világbeli önfeladás, amely a fejlettségbeli különbségeket végzetes kulturális determináltságnak érzékeli: az afrikai és indiai elit a volt gyarmattartóihoz képest érzi kevesebbnek a népét; a latin-amerikai középosztály a gringókhoz képest; a nyugatosodott görög az ottomán örökséget kárhoztatja. Persze az elit ezekbe a negatív leírásokba soha nem érti bele önmagát. A felső középosztály, amikor elmaradott társadalma maradi értékrendszerét szidja, mindig igyekszik is leválasztani magát róla. Valójában azt kívánja felmutatni, hogy ő maga az első világba tartozik, legalább értékrendszere tekintetében, hiszen lám, tisztában van azzal, hogyan illene mindenkinek gondolkodnia körülötte.

Ráadásul ez a kulturális defetizmus egyben alibi is ahhoz, hogy ne kelljen proszociális, a szegényebbek számára esélyeket teremtő intézményeket építeni: megállítani az adóforrásokat elvonó offshore elszivárgást, érdemi antikorrupciós intézkedéseket bevezetni, a szegényeknek is esélyteremtő oktatást, magas szintű egészségügyet és életmódkampányokat, valódi segítséget adó szociálpolitikát, megbízható közösségi közlekedést, magasabb bérek és jobb munkakörülmények kiharcolására képes szakszervezeteket biztosítani. Az állam képessé tevő intézményeit nem alakítja ki az elit, miközben a középosztály mindig képes jövedelmére és kapcsolatrendszerére alapozva magánklinikákra, magániskolákba, magán-nyugdíjpénztárakba menekülve kikerülni az ország szegénysége okozta kihívásokat. Az elit pesszimizmusa a változással szemben ugyanakkor szelektív: folyamatosan kiáll olyan liberális reformok mellett, amelyeknek fejletlen társadalmában nincs meg a történelmi hagyománya. A többpártrendszer, az emberi jogok, a sajtószabadság, a szexuális kisebbségek tisztelete, az alkotmányosság,

az Európai Unió joganyaga és közösségi vívmányai átültethetők eltérő kulturális közegbe, a progresszív újraelosztásra alapuló jóléti modell vagy a fejlesztő állam viszont nem?

A liberális kultúra- és gazdaságfelfogás támaszkodhat arra, hogy a nácizmus és kommunizmus által meggyötört társadalmakban természetes ösztönként erőteljes elutasításra talál mindenfajta ideológia. Mivel a liberalizmus képviselői magukról őszintén azt gondolják, hogy ők ideológiamentesek, valójában csak „szakértők", „technokraták", ezért hitelesen képesek másokat is meggyőzni az „ideologikus gondolkodás", azaz a liberálistól eltérő nézetek elvetéséről. Ideológiák nélküli demokrácia azonban nem létezhet, hiszen az ideológia nem más, mint koherenciára törekvő, rendszerezett világkép. A nyugati demokráciákban a választók büszkén vállalják ezt. Az elnyomó ideológiákat erőltető diktatúrák által erre sajnálatosan immunissá tett Kelet-Európával szemben az észak-, dél- és nyugat-európai társadalmakban ugyanakkor teljesen világos ideológiai frontvonalak léteznek, hiszen tisztában vannak azzal, hogy elszigetelt tények, szűk területekre fókuszáló szakpolitikai viták alapján nem lehetséges társadalmi stratégiákat megfogalmazni, mobilizálni, csakis a társadalmat összefogó, koherens narratívák alapján.

Ha Kelet-Európa 1989-ben abból indult volna ki, hogy megfelelő hagyományok hiányában egy társadalom meg se próbálja a demokratikus intézmények és rendszer működtetését, akkor nem történt volna meg a rendszerváltás. Mégis megpróbálták, mert hittek abban, hogy az intézményeknek, a narratíváknak szemlélet- és értékrendszer-formáló erejük van. És bár odáig nem jutottak el ezek a kelet-európai demokráciák, hogy az összes társadalmi osztályt képviseljék, a megelőző diktatúrákhoz képest legalább már kiszálltak az emberek hétköznapi életéből. Ebből a szempontból Magyarország és Lengyelország visszalépett, de csak amolyan tessék-lássék módon.

Egy másik elhíresült példát említve: ha hiszünk abban – helyesen –, hogy nincs „cigánybűnözés", akkor abban is hinnünk kell, hogy „svédmegbízhatóság" és „németszorgalom" sincs. Képessé tevő közösségek vannak. Középtávon minden tanult, az értékrendszerek állandóan változásban vannak, mégpedig az intézmények által.

A kultúra vizsgálatának kérdését a közgazdaságtan társtudománya, az értékszociológia végzi, amelynek legfrissebb eredményei témánk szempontjából rendkívül sokatmondóak. Évtizedekkel ezelőtt az értékrendszerek kutatása nemzeti szintet vizsgált. Ennek példája volt a szinte közismert Inglehart- és Weltzel-féle értéktérkép, amely a magyar elit nyugatoskodó felében különösen nagy karriert futott be, mert szemben a várakozásokkal a magyar társadalom értékmintázatát nem az általuk sikeresebbnek vélt közép-európai szomszédokhoz mérte, hanem a sikertelennek ítélt balkáni és posztszovjet államokhoz.[66] Ez pedig a kulturális defetizmus újabb igazolásául szolgált. A hasonló térképek születése óta azonban az értékszociológia jelentősen meghaladta ezt a homogenizáló nemzetkarakterológiai megközelítést.

A szociológiai értékrendszer-kutatás ma már ugyanis rég nem azokban az egységes „nemzeti kultúrát" tételező klisékben gondolkodik, amelyeket az Inglehartéhoz hasonló térképek sugallnak. Ma már maga Inglehart, illetve vitapartnerei[67] is szubtársadalmi értékklaszterekről, a társadalom egészénél kisebb értékközösségekről írnak, amelyeknek Magyarországon

[66] INGLEHART and WELTZEL, *Word Value Survey*, 2015, 63.

[67] Lakatos Zoltán értékkutatásokkal foglalkozó szociológus ajánlása szerint Max HALLER, „Theory and Method in the Comparative Study of Values: Critique and Alternative to Inglehart", *European Sociological Review*, 2002, 18 (2), 139–158.; Ronald INGLEHART, *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Prince-

is megvan a premodern, a modern, a posztmodern és még számos más lehetséges bontásban megtapasztalható sokszínűsége.[68] A nemzeti keresztény érzelmű vidéki nagymama értékrendszere egészen más, mint a természet leigázásában hívő ateista városi mérnök fiáé, biciklivel közlekedő zöld meggyőződésű unokája pedig ismét csak egy újabb értékklaszter tagjaként él társas életet a Facebookon külföldi barátaival. Nincs tehát egységes nemzeti kultúra, a magyarok is sokfélék, és a részkultúrák aránya a bevezetett intézményrendszer-motiváció alapján változik.

Maga az institucionalista iskola is az intézmények társadalmi tudatot fejlesztő hatására helyezi a hangsúlyt. Bár óvnak a választási lehetőségeket korlátozó hatalomkoncentrációtól, mind North, mind a szintén Nobel-díjas egykori világbanki vezető közgazdász, Joseph Stiglitz az állam szerepét hangsúlyozzák az intézményépítés folyamatában. A kultúra nem statikus rendszer, hanem intézmények (újraelosztás, média, oktatás, család, adórendszer, érdekharmonizáció stb.) mentén állandóan alakul.

Az intézmények pedig nemcsak a tudatos konstrukciókat jelentik, hanem ezek hiányában is léteznek. Az állam „társadalmi mérnökösködésétől" (social engineering) mentesnek, semlegesen piacinak gondolt mechanizmusok a gyakorlatban személyközi hálózatok bonyolult intézményi szövetére hagyatkoznak, ebből állnak össze, és korántsem olyan egyenlők és csomópont nélküliek, mint azt a piaci fundamentalisták láttatni

ton, New Jersey, Princeton University Press, 1997; Shinolu MAJIMA, Mike SAVAGE, (2007) „Have There Been Culture Shifts in Britain?: A Critical Encounter with Ronald Inglehart", *Cultural Sociology*, 2007, 1 (3), 293–315.; Pippa NORRIS, Ronald INGLEHART, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge, UK-New York, Cambridge University Press, 2004.

[68] Lásd erről bővebben Lakatos Zoltán publikálatlan PhD-szakdolgozatát.

szeretnék. Az „ideológiamentes", egyenlőnek hitt, nem célzott, nem újraelosztó folyamatok valójában a gazdagabb társadalmi csoportokat, földrajzi egységeket segítik.

A társadalmi értékrendet gyökeresen átalakító intézményi változásokban ráadásul kiemelkedő szerepük lehet a markáns személyiségeknek. Néhány egyértelmű példa erre John Maynard Keynes, Friedrich August von Hayek, Margaret Thatcher, Mihail Gorbacsov, Nelson Mandela vagy Orbán Viktor, akiknek óriási személyes befolyásuk volt a legkülönbözőbb fejlettségi szintű társadalmak alakulására. A hasonló meghatározó személyiségek sora hosszan folytatható lenne.

Perintfalvi Rita

FERENC PÁPA A VALÓDI KERESZTÉNYSÉGRŐL

A katolikus egyházfő új könyvének intelmei járványról, klímaválságról, szociális igazságosságról, menekültekről, feminizmusról, szexuális visszaélésekről, illetve a médiáról szólnak. Kapitalizmus-, neoliberalizmus-, nacionalizmus-, militarizmuskritika kereszténynek.

Magyarországon sokan, főként katolikus körökben szívesen vitatják azt, hogy Ferenc pápának bármi köze lenne az általuk marxistának és ezáltal elfogadhatatlannak tekintett felszabadítási teológiához. A pápa új, *Álmodjunk együtt! – Úton egy jobb jövő felé* című könyve azonban ismét meggyőző bizonyítékát adja ennek.[69] Pontosan erről beszél a könyvet ténylegesen formába öntő Austen Iveregh újságíró záró gondolataiban, amikor említést tesz az *Isten népe teológiájáról*, amely a felszabadítási teológia argentin változata, eredeti nevén *Teologia del pueblo*. A pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy Ferenc pápa új könyvében – ahogy egyébként máskor is oly gyakran – ügyesen elkerüli a felszabadítási teológia fogalmának közvetlen használatát. Ügyel rá, hogy az egyház bizonyos köreiben félelmet keltő gondolatrendszer beszivárgásának vádját eleve elhárítsa. Pedig a *Teologia del pueblo* társadalomelmélete

[69] Ferenc pápa *Álmodjunk együtt!* című könyvének idézett részletei a könyv német változatából származnak a saját fordításomban. (A könyv azóta magyarul is megjelent a 21. század kiadónál – a szerk.)

egyébként se nem marxista, se nem szocialista, sokkal inkább peronista. A szintén argentin származású Lucio Gera volt az *Isten népe teológiájának* alapítója, aki Ferenc pápa tanára, szellemi és spirituális inspirálója lett, és akinek hatása végig érződik ezen a könyvön is.

A felszabadítási teológia fő üzenete, vagyis a szegények melletti elsődleges döntés fontossága ebben a könyvben is központi jelentőségű, akárcsak Ferenc pápa többi írásában. Ez a döntés számára az egyház vezetőjeként konkrétan azt is jelenti, hogy az egyháznak minden egyes döntésénél különös tekintettel kell lennie a szegényekre, őket kell a gondolkodása középpontjába állítania. Ezekhez a gondolatokhoz sorolható még a szolidaritás, a javak egyetemes elosztásának fontossága (munka, föld, lakhatás), valamint a szubszidiaritás, vagyis az az elv, hogy a szegények nem csupán segítő jó szándékunk tárgyai, hanem a változás cselekvő alanyai. Nem értük cselekszünk, hanem velük.

Nem véletlen és nem csupán pusztán irodalmi eszköz a könyv szerkesztésének alapvető hármassága. A bevezető rész és a zárszó keretezi azt a hármas egységet, amely a felszabadítási teológia gondolatrendszerének sajátos módszerét tükrözi vissza: *látni – ítélni – cselekedni.* Elsőként a valóságot kell szemlélni és felfedezni a problémáit, különös tekintettel a társadalom peremén lévők szenvedésének felismerésére. Másodszor meg kell tudni különböztetni a különféle hatóerőket: melyek azok, amelyek építően, s melyek azok, amelyek rombolóan hatnak. Majd azt kell választani, ami Istentől való, és el kell utasítani ennek az ellentétét. Végül, harmadik lépésként olyan friss gondolatokat és konkrét lépéseket kell javasolni, amelyek a megelőző diagnózisból fakadnak, és amelyek megmutatják, hogyan kellene másként cselekednünk. Ez a hármasság határozza meg az „Álmodjunk együtt!" alapvető szerkezetét is: *Idő a látásra, Idő a választásra, s Idő a cselekvésre.*

Ferenc pápa az egész világ lelki vezetője

Ferenc pápa ebben a könyvében úgy jelenik meg mint az egész világ lelki vezetője. Aki saját lelkiségéből, élete leginkább embert próbáló élményeiből – ahogy ő fogalmaz, a „személyes Covid-tapasztalataiból" és a gondolkodását nagyban meghatározó példaképei bölcsességéből (Guardini, Newman) – merítve próbál vigasztalást, bátorítást és reményt adni a koronavírus okozta krízishelyzetre, amely az egész emberiséget sújtja. Ezért a könyv spiritualitása, jóllehet bibliai képeket, idézeteket, történeteket is használ mondandója szemléltetésére, mégis mentes mindenféle veretes dogmatizmustól vagy üres moralizálástól, és felülemelkedik a keresztény gondolatrendszer keretein. Egyetemes próbál lenni, hogy meg tudjon szólítani minden embert, vallástól és világnézettől függetlenül.

A katolikus egyház fejének ez az írása olyan, mint egy sajátos spirituális füveskönyv. Röviden, tömören beszél a minket körülvevő legfontosabb kérdésekről, problémákról, például a jobboldali populizmus, a vallási fundamentalizmus vagy az egyházon belüli klerikalizmus veszélyéről, a társadalom peremére szorultak kilátástalan helyzetéről, az emberhez méltó gazdaság létrehozásának fontosságáról, az ökológiai válság kezeléséről, a nők különös fontosságának felfedezéséről mind a társadalmi, mind az egyházi életben, a média, a kommunikáció vagy a politika felelősségének hangsúlyozásáról a válság kezelésében, valamint a társadalmi polarizáció csökkentéséről, a dialógus keresésének jelentőségéről, az emberi jogok lábbal tiprásának felszámolásáról.

Korunk égető problémáira Ferenc pápa úgy keres választ, hogy a koronavírus okozta válsághelyzetünket reményteli lehetőségnek tekinti egyéni és társadalmi dolgaink újragondolására és megváltoztatására. Megfontoltsága, bölcs válaszai,

tanácsai mentesek a képmutatástól, hiszen saját egyházát, a katolikus egyházat sem kíméli. Különös tekintettel a szexuális visszaélési ügyek vagy a klerikalizmus felszámolására. A vírus okozta megrázkódtatás kapcsán mindannyiunknak fel kell tennünk a kérdést, hogy mindebből mit vagyunk képesek tanulni. Hiszen az életünk nagyon sokféle vonatkozásban nem mehet úgy tovább, ahogy azt eddig éltük.

Gondolatai az újságíró Iveregh révén olyan formát öltenek, hogy egyszerre olvashatók spirituális, lelki elmélyülésre hívó olvasmányként, komoly gazdaság- vagy társadalomkritikaként, a klíma- és ökológiai válságra figyelmet felhívó manifesztumként vagy az emberiség jövőjére tekintő új humanista vízióként. Írását bizonyosan lelkes érdeklődéssel fogják olvasni nemcsak a katolikus egyház hívei, hanem minden ember, vallástól és világnézettől függetlenül, akit az emberiség közös sorsa foglalkoztat. Különösen most, a koronavírus okozta válsághelyzetben.

Mit tanulhatunk meg a koronavírus okozta krízisből?

Ferenc pápa szerint a krízis olyan helyzet, ami átalakítja a prioritásainkat, az életstílusunkat, saját kategóriáink és gondolkodásunk megrázkódtatást szenvednek. A kérdés az, hogy vajon kibírjuk-e ezt a válsághelyzetet, felül tudunk-e rajta kerekedni, és ha igen, akkor hogyan. „Az alapszabály minden egyes válságnál az, hogy nem ugyanúgy fogsz kijönni belőle, mint ahogy belementél. Ha átvészelted, akkor vagy jobbá vagy rosszabbá válsz általa, de nem maradsz ugyanaz." Vagyis a válság egyfajta transzformációs lehetőség, amelyben mind egyéni, mind társadalmi szinten ott rejtőzik a változás lehetősége.

„A próba idejét éljük" – fogalmazza meg a pápa. „Az élet megpróbáltatásai mutatják meg neked a szívedet, azt, hogy milyen stabil, milyen irgalmas, mennyire nagy vagy mennyire kicsi." Az ilyen krízishelyzetek idején az embernek választania kell, és „a választásod mutatja meg a szívedet". A választás jó és rossz irányú lehetőségeire az életüket hősies mártírsággal feláldozó orvosokat, ápolókat és lelkészeket, illetve az emberek nyomorát aljas és öncélú módon kihasználó uzsorásokat hozza példaként. Vagyis az emberek a válságban mutatják meg valódi arcukat, azt, hogy kik is ők valójában. Azonban nem csupán egyes emberek kerülnek próbatétel elé, hanem népek, kormányok is. „Gondolj a kormányzatokra, amelyeknek a pandémia idején döntéseket kellett hozniuk: Mi a fontosabb: az emberekre gondot viselni vagy a gazdasági rendszer működését fenntartani?" Ez a válság most felfedte a kormányok prioritásait, megmutatta valódi értékeiket.

Az ilyen krízisek idején az irgalmas szamaritánus cselekvése a mértékadó, aki engedte, hogy mindaz, amit lát – az úton fekvő, megvert, sebekkel borított, szerencsétlenül járt ember –, megérintse őt, tudva, hogy ha a szenvedést közel engedi magához, az őt magát is meg fogja változtatni.

Minden válságból kétféle irányban tudunk kijönni, vagy hátrafelé megyünk, vagy valami újat alkotunk. A koronavírus okozta válság azért más, mint sok ezer másfajta válság, mert ez az egész emberiséget érinti. Sok olyan válságot láttunk eddig is a napi hírekben, amelyek borzalmasak: a háborúk, a fegyverkereskedelem, az éhező és esély nélküli menekültek sorsa. Ezek azonban mégsem érintettek meg minket, nem változtatták meg a nézőpontunkat, a prioritásainkat, hiszen mindennek pusztán szemlélői voltunk. Most azonban érintettek vagyunk. Az egész emberiség érintett.

> Nézz ránk: arcmaszkokat hordunk, azért, hogy megvédjük magunkat és másokat egy olyan vírustól, amelyet nem vagyunk képesek látni. De mi van az összes többi láthatatlan vírussal, amelyektől védenünk kellene magunkat? Hogyan fogjuk kezelni ennek a világnak az összes rejtett pandémiáját, az éhség, az erőszak és a klímaváltozás pandémiáját?

Ha kevésbé önző módon akarunk kijönni a krízisből, mint ahogy belementünk, akkor hagynunk kell, hogy megérintsen minket mások szenvedése.

„Ez most az a pillanat, amikor nagy álmokat kell álmodni, a prioritásainkat átgondolni – mit értékelünk, mit akarunk, miért fáradozunk –, és el kell döntenünk, hogy a mindennapi életünkben megtegyük azt, amiről álmodtunk" – fogalmazza meg a pápa a könyve címe mögött rejlő alapgondolatot.

Ferenc pápa személyes Covid-megtapasztalása

Gondolatai között olvashatjuk, hogy számára a koronavírusnak egyfajta spirituális többletjelentése is van, hiszen „megszakításra" ösztönöz bennünket. Vagyis arra, hogy felhagyjuk azzal, ami eddig volt, és elkezdjünk valami újat. Mindenkinek megvannak a maga személyes Covid-történetei. Ahogy a biblia idők hőseinek, például a Saulból lett Paulusnak, Dávid királynak, Salamonnak és Sámsonnak, úgy Ferenc pápának is volt három egészen személyes „Covid-megtapasztalása". Itt persze nem a betegségről vagy a fertőzöttségről van szó, hanem egy olyan megtapasztalásról, ami változásra ösztönöz bennünket. Mert például nem rendelkezünk kellő belső szabadsággal, bálványokat imádunk, azaz különféle ideológiáknak hiszünk, vagy éppen elhanyagoltuk fontos emberi kapcsolatainkat. Fe-

renc pápa számára ilyen élmény volt ifjú szeminarista éveiben elszenvedett tüdőbetegsége, amikor majdnem elveszítette az életét. Azóta is fél tüdővel él, és képes érzelmileg erősen azonosulni a koronavírusos betegekkel, akik úgy érzik, hogy elfogy számukra a levegő. A nem odatartozás magányát, az egyensúlyból való kibillenés tapasztalatát hozták el számára a németországi évek, ahova nyelvet tanulni és doktori munkát írni ment. Amikor pedig Córdobába került, a gyökértelenség és a radikálisan új kezdet megtisztító erejét élte át.

A lét peremére kell mennünk, ha meg akarjuk ismerni a valóságot

Ahhoz, hogy megtanuljunk látni, Ferenc pápa szerint a „lét peremére kell mennünk, azért, hogy a világot úgy lássuk, amint az van." Mert csak innen nézve érthetjük meg az utat, amely az új jövő felé vezet minket. És eljutni a lét peremére – ez sohasem elvont, hanem mindig konkrét dolog. Mert mindaz megbénít, ami elvont, a konkrét dolgok viszont képesek új utakat megnyitni. Itt Ferenc pápa a szükséget szenvedő emberrel való konkrét találkozásra gondol. Aki soha nem elvont fogalom, hanem hús-vér ember, akinek arca, sorsa van. Vele kell találkoznunk ahhoz, hogy megérthessük a valóságot.

Azonban a valóság tagadásának mindenkor fennáll a lehetősége. Ennek kísértései a nárcizmus, az elkedvetlenedés és a pesszimizmus. Úgy gondolom, hogy ezeket a jelenségeket felfedezhetjük saját egyéni életünkben, de egyúttal a társadalmunkéban is. A nárcizmus azt jelenti, hogy „annyira szerelmes vagy a magadról alkotott képedbe, hogy a végén belefulladsz". Az elkedvetlenedés állandó panaszkodáshoz vezet, olyannyira, hogy már „képtelen vagy észrevenni, mi van körülötted, vagy

mások mit kínálnak neked, csak azt látod, amiről azt gondolod, hogy elveszítetted". A pesszimizmus pedig olyan ajtó, amelyet vonakodsz kinyitni, „mert egy napon valami új állhat a küszöböd előtt".

A pápa számára a koronavírus okozta helyzet azért reményteli, mert szerinte ez végre lehetővé teheti, hogy kapcsolatba kerüljünk azzal a valósággal, amelytől már oly régen eltávolodtunk. Amikor Ferenc a valósággal való találkozásról beszél, felsejlik a jezsuita lelkiség kontemplatív (szemlélődő) hagyománya, amely a spiritualitás lényegének nem azt tekinti, hogy elforduljunk a világtól, a valóságunktól, hanem éppen ellenkezőleg, azt, hogy végre kapcsolódjunk hozzá. „A virtuálistól el kell jutnunk a valóságoshoz, az elvonttól a konkréthoz, a melléknévtől a főnévhez. Van sok olyan valódi, hús-vér nővérünk és fivérünk, emberek névvel és arccal, akik valamilyen módon hátrányt szenvednek, akiket a falaink mögül képtelenek vagyunk meglátni és felismerni, mert annyira el vagyunk foglalva önmagunkkal. Most azonban bekötött szemünk kötéseinek egy része lehullott, így esélyünk van a szemünkkel látni."

Az érintés a legmélyebb emberi szükséglet

A közömbösség tehet minket érzéketlenné mások szenvedése iránt. A pápa szerint olyan ez, mint egy golyóálló páncél, nem hatol át rajta, nem érinti meg a szívünket mások sorsa. A páncél levetésében tud nekünk segíteni az újságírás legnemesebb formája, amely a lét peremére visz el bennünket, megmutatja mindazt, ami ott történik, és ez segít bennünket abban, hogy a saját egzisztenciális rövidlátásunkat leküzdjük. A médiának azonban megvan a maga patológiája: a félreinformálás, a rágalmazás és a botrány bűvölete. Vannak olyan médiumok, ame-

lyek egyfajta posztvalóság-kultúra foglyai, ahol a tények kevésbé számítanak, mint a hatás, és a cél a hatalom gyakorlása.

A legkorruptabb média arról mesél az olvasóinak és a nézőinek, amiről azok hallani akarnak, és nem a valós tényekről. Néhány sajtótermék kihasználta a helyzetet, és arról beszél, hogy a vírus terjedéséért a külföldiek a felelősek, vagy hogy ez a vírus nem veszélyesebb egy átlagos influenzánál. A pápa szerint bizony a katolikus médiától sem idegen ez a fajta magatartás; ott például azért torzítják el az egyházra vonatkozó híreket, hogy úgymond megvédjék az egyházat önmagától.

A *social distancing* szükséges válasz volt a járvány terjedésére, de ha sokáig fennmarad, akkor könnyen elveszíthetjük miatta az emberségünket. Nemcsak kapcsolódásra születtünk ugyanis, amit persze az online térben vagy a közösségi média segítségével is megtehetünk valamilyen módon, hanem kapcsolatokra. Amihez a pápa még szemérmesen hozzáfűzi: „Rizikós ezt mondani, mert könnyen félreértenek majd, de az a fajta kommunikáció, amelyre a leginkább szükségünk van: az érintés." S most pont erről kell lemondanunk, hogy megvédjük magunkat, és megvédjünk másokat. Az érintés a legmélyebb emberi szükséglet.

Erőszak, szexuális visszaélések az egyházban és #MeToo

Ferenc pápa könyvében is hangsúlyozza az egyházon belüli szexuális visszaélési ügyek feltárásának és teljes megszüntetésének fontosságát. Azt is ígéri, soha nem fog belefáradni abba, hogy ezekről a bántalmazási ügyekről gyásszal és szégyenkezve beszéljen. S úgy érzi, hogy az elmúlt években sok lépést sikerült már megtenni ahhoz, hogy az ilyen ügyeket idővel teljesen felszámolja az egyház: „Nem történhet többé visszaélés – sem szexuális természetű, sem hatalmi, sem lelkiismereti –, legyen szó akár az egyházon belüli vagy azon kívüli esetekről." A pápa megfogalmazásában különösen szimpatikus az, hogy a témáról való diskurzus ívét nem abba az irányba viszi, mint a hazai katolikus egyház vezetése tette oly gyakran. Azaz hogy az egyházon kívüli esetekre mutogatva próbálta relativizálni a saját bűnösségét.

Ezen a ponton a pápa megemlékezik a #MeToo mozgalom fontosságáról, majd a témának még szélesebb perspektívát adva az afroamerikai George Floyd tragikus esetéről is, amelyre könyvében több ízben is visszatér. Szerinte ezek az esetek egy sajátos lelki beállítottságot lepleznek le, amelynek az alapja, hogy „ha valaki bármit megkaphat, amit csak akar, akkor miért ne használna ki szexuálisan sérülékeny fiatal nőket, akik a papra felnéznek". Ezek a papok „szégyentelenül, lélegzetelállító arroganciával" viselkednek. Az egyházban e mögött gyakran a klerikalizmus rákfenéje húzódik meg, amely pontosan a perverziója annak, amire a papok meghívást kaptak.

> Minden esetben ugyanaz a bűn gyökere. Ez a régi bűnük azoknak, akik azt hiszik, hogy joguk van rá, hogy másokat birtokoljanak, akik nem ismernek határokat, és szégyentelenül azt hiszik, hogy másokat kényük-kedvük szerint kihasználhatnak.

A vallási fundamentalizmus a populizmus fenyegetése

A vallási és politikai fundamentalizmus veszélyét Ferenc pápa nagyon tisztán felismeri, és olyan hívő emberekről beszél, akik allergiásak a bizonytalanságra, ezért készek mindent feketén-fehéren látni. Az árnyalt megkülönböztetés képessége hiányzik belőlük, akárcsak bármely ideológusból, akit a gondolkodás merevsége jellemez. Pedig a megkülönböztetésnek ez a képessége létfontosságú, ha egy jobb jövőt akarunk felépíteni.

Ma rengeteg kihívás nehezíti az életünket: a környezetünk összeomlása, a globális vírusjárvány, a populisták visszatérése. Ezek a fenyegető bizonytalanságok magukkal hozzák a pápa szerint a merev gondolkodás csábítását. „A fundamentalizmus módszer: gondolatokat és viselkedést menedékké tenni, amelyek az embert vélhetően megvédik a krízistől. [...] Tartást ígérnek és egy kizárólagos, zárt gondolkodási rendszert annak a gondolkodásnak a pótlékaként, amely megnyit téged az igazságra. Aki a fundamentalizmusban keres védelmet, az fél útra kelni, és meglelni az igazságot. Hiszen ő máris »birtokolja« az igazságot, amelyet önvédelemre használ, úgyhogy minden kérdést a saját személye elleni támadásként értelmez." Ennek a veszélyes fundamentalizmusnak a gyógyszere Ferenc pápa szerint az, ha az ember a változó kontextusokban és egyedi helyzetekben keresi a találkozást az igazsággal. „Az igazság megnyílik azok számára, akik megnyílnak előtte." Ezt a nyitott, reflexív gondolkodást Ferenc pápa Romano Guardinitől és John Henry Newman bíborostól tanulta.

„A hagyomány nem múzeum, az igazi vallás nem jégszekrény, és a tanítás nem statikus, hanem növekszik és fejlődik, mint egy fa, amely mindig ugyanaz marad, és mégis növekszik, gyümölcsöt terem. Vannak olyanok, akik azt állítják, hogy

Isten egyszer s mindenkorra megnyilatkozott, mégpedig olyan módon és formában, mint ahogy azok gondolják, akik ezt állítják" – írja a pápa. Ennek a merev szemléletnek az ellenpontozásaként használja Ferenc pápa ebben a könyvében többször is a II. vatikáni zsinat egyik kulcsfogalmát, mégpedig az „Idők jeleinek" olvasását. Ha képes az egyház a változó világ fejlődését és eseményeit az evangélium fényében értelmezni, felfedezni bennük az Idők jeleinek hívó szavát, akkor egészen biztosan megmenekül a fundamentalizmus fenyegetésétől.

A populizmus a fundamentalizmushoz hasonlóan a félelmekre épít, amelyre nem gyógyírt kíván adni – Ferenc pápa kritikus meglátása szerint –, hanem éppen azért kelti a pánikot, hogy a haszonélvezőjévé váljon.

> Hallgatván ma egyik-másik populista vezetőt, az 1930-as évek jutnak eszembe, amikor némelyik demokrácia látszólag egyik napról a másikra diktatúrába torkollott. Azzal, hogy a népet mint olyat kirekesztő kategóriává változtatták – amelyet minden oldalról belső és külső ellenségek fenyegetnek –, kiüresedett a fogalom jelentése. Ezt látjuk most újra az olyan tömeggyűléseken, ahol populista vezetők nagyhangú szónoklataikkal felizgatják a tömegeket, sérelmeket és gyűlölködést szítva képzelt ellenségek iránt, hogy elterelje hallgatóságuk figyelmét a valós problémákról.

A nép teljes körű érdekképviseletének csalóka látszata mögött csupán egy bizonyos csoport számára teszik lehetővé, hogy a nép érzületének képviselőjévé váljon. Így szűnik meg a nép népnek lenni, és átváltozik egy párt vagy egy demagóg által manipulált tömeggé. Egy diktatúra mindig úgy kezdőik, hogy elültetik a félelmet az emberek szívében, majd megígérik nekik, hogy megvédik őket attól, amitől félnek, és cserébe elveszik tőlük annak szabadságát, hogy maguk döntsenek a jövőjükről.

Példaként hozza Ferenc pápa a nemzeti populizmust a keresztény többségű országokban, ahol a populista politika a „keresztény civilizáció" megvédését ígéri vélt ellenségeitől, legyen szó az iszlámról, a zsidóságról, az Európai Unióról vagy az Egyesült Nemzetekről. Ezzel a stratégiával persze jól meg lehet szólítani azokat az embereket, akik már nem vallásosak, s akik a nemzet örökségét egyfajta törzsi identitásként szemlélik. Velük szemben Ferenc pápa egyértelműen foglal állást: „A másiktól való félelem nem egyeztethető össze az evangéliummal."

A keresztény üzenet központi gondolata Isten szeretete, amely kivétel nélkül minden népre vonatkozik, és példáját az ember a felebarátja iránti szeretetben tudja követni, legfőképpen azok szeretetében, akik szükséget szenvednek. Ezért a keresztény ember „szeretni fogja a hazáját, hazaszeretettel fogja szolgálni, de soha nem lesz nacionalista".

Az új remény hordozói: a nők és az új humanizmus

Katolikus teológusnőként nem kis büszkeséggel olvastam azokat a sorokat, amelyeket Ferenc pápa a nőkérdés kapcsán megfogalmazott. Felszabadítólag hat az a kontraszt, amely a hazai aktuálpolitika nőképe és a katolikus egyház argentin fejének víziója között feszül. A pápa a reményt látja, amely abból fakad, hogy milyen jelentős szerepet töltenek be a jelenlegi krízishelyzet megoldásában éppen a nők. Szerinte azok az országok, amelyeknek női elnöke vagy kormányfője van, sokkal gyorsabban reagáltak a kialakult helyzetre, és döntéseiket sokkal több empátiával tudták közvetíteni, ami segített a problémák oldásán.

És persze gondol azokra a nőkre is, akik erőteljesebben érintettek a koronakrízis révén, hiszen például a kórházi személyzet mintegy 70 százaléka nő, de a gazdasági válság is őket érinti jobban, hiszen munkájukért gyakran kevesebb bért kapnak. Ezért is lenne nagyon fontos a kialakult helyzetet arra használni, hogy végre értékeljék és integrálják a nők friss és építő gondolatait a problémák megoldásában az élet legkülönfélébb területein.

Az is rendkívül örvendetes, hogy Ferenc pápa nőképét a női sokféleség felismerése jellemzi. Nem egyfajta nőképről beszél, nem akarja a nőket egy homogén elképzelésbe kényszeresen beletuszkolni: „A nők nagyon különböznek egymástól, és egymás között is bizonyosan ellentmondanak egymásnak nagyon sok dologban."

A pápa maga is szívesen olvassa a közgazdásznők újszerű gondolatait, például Mariana Mazzucato *Hogy kerül az érték a világba?* című könyvét.[70] De jól ismeri Kate Raworth oxfordi közgazdászprofesszor „fánk-gazdaság"-elképzelését is, amely disztributív, regeneratív gazdaságot igyekszik teremteni. Úgy fogalmaz, hogy létrejöhet egyfajta „anyai" gazdaság, amely nemcsak a profitra és jólétre fókuszál, hanem rákérdez arra, miként lehet úgy működtetni a gazdaságot, hogy ne csak szabályozzunk, hanem fenntartsunk, védelmezzünk és regeneráljunk. Jóllehet az ehhez hasonló elképzelések sokáig idealisztikusnak minősültek, ma már előretekintők és relevánsak. Ferenc pápa úgy érzi, hogy ezeknek a közgazdásznőknek az újító elképzelései az Idők jelének tekinthetők. Hiszen céljuk az, hogy az egész emberiségnek hozzáférése legyen a földhöz, a munkához és a lakhatáshoz. Ami pedig szerinte megfelel az evangélium prioritásainak, az egyház szociális tanításának.

Az aktuális magyar közéleti diskurzus viszonylatában rendkívül haladó az egyházfő, amikor így fogalmaz: „Magától

[70] https://ujegyenloseg.hu/ki-teremt-tenyleg-erteket-a-gazdasagban/

értetődőnek gondolom, hogy a magasan képzett nők egyenlő módon tölthessenek be vezetői feladatokat, egyenlő bért és minden egyéb lehetőséget megkapjanak. Hiszen ezek a jogok a modernitás korának nagy társadalmi vívmányai."

A nők szerepéről gondolkodva felsorolja mindazt, amit az elmúlt években tett azért, hogy egyre több nő kerülhessen egyházi vezető és döntéshozó szerepbe, például tanácsadóként különféle vatikáni grémiumokban. A Vatikánban a legmagasabb pozíciót jelenleg betöltő nő a szentszéki államtitkárság multilaterális részlegének vezetője. 2020-ban pedig a Vatikán gazdasági tanácsába is kinevezett hat női tagot.

Ferenc pápa elődeihez képest rendkívül nyitottnak bizonyul, ha a nők vezető pozícióba történő helyezéséről van szó, amit még azzal is megfejel, hogy kendőzés nélkül meg is nevezi a nők egyházon belüli háttérbe szorításának eddigi okát: „Valószínűleg a klerikalizmus miatt van az, ami a papság korrupciója, hogy sok ember téves módon azt hiszi, az egyházi vezetés kizárólag a férfiak dolga."

Ferenc pápa szerint a koronavírus okozta válság megmutatta nekünk a nők fokozott jelentőségét, de egyúttal azt is, hogy szükségünk van egymásra. Ezért kell felfedeznünk egy *újfajta humanizmust,* amely a testvériesség megélését célozza meg, és véget vet a közöny globalizációjának, valamint az individualitás túltengésének. Újra éreznünk kell, hogy szükségünk van egymásra, és hogy felelősek vagyunk egymásért.

Ökológiai tudatosság: nem maradhatunk egészségesek egy beteg világban

A pápa összekapcsolja a koronavírusból származó általános, az emberek egészségére vonatkozó tapasztaltunkat és a klíma-, illetve az ökológiai válság témáját: „Sokáig azt hittük, hogy egészségesek maradhatunk egy beteg világban. A válság azonban ismét közel vitt minket annak tudatához, mennyire fontos egy egészséges világért dolgoznunk."

Ferenc pápa szerint az ökológiai tudat semmiképpen sem ideológia, hanem annak tudatosítása, hogy az egész emberiség sorsa forog kockán. Könyvében beszél arról, pápaként mennyire fontos volt számára, hogy ebben a kérdésben szakszerűen tudja mérlegelni a dolgokat, ezért klíma- és környezetvédelmi szakértőket, valamint teológusokat hívott össze, hogy valamiféle szintézist alkossanak, amelyet ő azóta is képvisel, ha bármikor megszólal a témában. Feleleveníti 2014-es beszédét az Európa Tanácsban, és Segolène Royal francia környezetvédelmi miniszterrel való találkozását, akinek már beszélt az akkor még csak készülő enciklikájáról, a *Laudato Si'*-ről.

Amit ő nem „zöld" enciklikának, hanem szociális enciklikának tekint, mert szerinte a zöld témák a szociális témákkal kéz a kézben járnak. Vagyis a teremtett világ sorsa összekapcsolódik az egész emberiség sorsával. Megrázó módon meséli el, hogy azoknak a betegeknek, akikkel a Szent Péter téren találkozik, legalább 40 százalékban olyan szokatlan betegségük van, amelyet a környezetszennyezés okozott, és amelyre egyelőre semmiféle gyógyszer nincsen. A hatás már nagyon közvetlen, hiszen nem lehet megenni egy almát hámozás nélkül, az édesanyák nem mernek a négy év alatti gyermekeknek a hizlalóüzemekben előállított csirkehúsból adni, mert a hormonkezelés miatt károsan hat az egészségükre.

Érdekes módon párhuzamba vonja a természet vég nélküli kizsákmányolását és a szexuálisvisszaélés-ügyek témáját. A kettő közötti kapocs pedig nem más, mint az, hogy nem tartjuk be a határokat. Onnan vesszük el a gazdagságot (a hatalmat vagy a kielégülést), ahonnan nem volna szabad. S egészen megszállottá válunk annak hajszolásában, hogy mások vagy a teremtett világ kárára tegyük mindezt. Ilyenkor a bűnünk mindig a határátlépés. Ezért a pápa egyfajta ökológiai megtérést sürget, amely megvédheti az emberiséget attól, hogy lerombolja a természetet, és ezzel önmagát. De beszél az úgynevezett ökológiai integritás felfedezéséről is, és ezt összekapcsolja, de az összefüggést sajnos nem magyarázza meg, az abortusz, az eutanázia és a halálbüntetés visszautasításával, valamint a folyók megmérgezésével és az esőerdők elpusztításával.

Emberarcú gazdaság – szolgáló politika

A katolikus egyházfő megfogalmazásában nem szabad abba a tragikus tévedésbe esni, hogy azt gondoljuk, mindaz, ami jó a gazdaságnak, egyben jó a társadalomnak is. Ennek ellenére nem utasítja el *per se* a piacot, csupán azt a nagyon elterjedt forgatókönyvet ítéli el, amelyben az etika elválik a gazdaságtól. Szerinte a gazdaságnak úgy kell akadálytalanul növekednie, hogy az mindenki számára jólétet hozzon.

Pontosan ezért utasítja el a neoliberális gazdaságot, mert ennek egyedüli valós célja a növekedés. Most azonban a fenntarthatóság biztosítása mellett azok igényeit is ki kell elégíteni, akik eddig csupán kárvallottjai voltak ennek a gazdaságnak. Ferenc pápa szerint ha nem tudjuk megvalósítani a népek közötti szolidaritást, akkor nem fogunk pozitív hozadékkal kijönni a jelenlegi krízisből.

A szabadpiac valójában minden, csak nem szabad

Ezért lenne szükség – és itt II. János Pál kategóriáját hívja segítségül Ferenc – valamiféle „szociális gazdaság" létrehozására. „A szolidaritás nem csupán azt jelenti, hogy osztozunk az asztal morzsáiban, hanem azt, hogy mindenkinek helyet teremtünk ennél az asztalnál." Ezért a pápa szerint olyan gazdaságra van szükség, amely a növekedés helyett az emberi méltóságra, a munkahelyekre és az ökológiai megújulásra fókuszál.

Hasonló víziója van a latin-amerikai pápának a politikáról is. Szerinte nem elégedhetünk meg azzal a politikával, amelynek tevékenysége az államapparátus működtetésére és a választási győzelmek sorozatos kiharcolására törekszik. A politika értelmezését úgy kell rehabilitálni, hogy az valóban a közjó szolgálatának egyik formájává váljon, azzá a nagybetűs politikává, amely képes az erény és az új kapcsolódási formák megtestesítőjévé válni. „Olyan politikusokra van szükségünk, akik betöltik azt a megbízatást, hogy népüket földhöz, lakhatáshoz és munkához juttassák, valamint oktatáshoz és egészségügyhöz. [...] Ez olyan politikust jelent, aki a népet szolgálja ahelyett, hogy a sajátjait szolgálná. Olyan politikust, aki azok mellett áll, akiket képvisel, és akiknek a javára gondol, amikor döntéseket hoz. Ez a politika lenne a korrupció minden formájának legjobb ellenszere."

A SZERZŐKRŐL

A kötet szerzői mind az *Új Egyenlőség* online társadalomelméleti magazin szerkesztői, illetve szerzői. Ez azonban mindegyikőjük esetében társadalmi munka. Elsődlegesen a következőkkel foglalkoznak:

Bíró-Nagy András

Kaposvár, 1982. Politológus, nemzetközikapcsolatok-szakértő. A Policy Solutions politikai elemző intézet igazgatója, a TK Politikatudományi Intézet főmunkatársa, a Magyar Politikatudományi Társaság elnökségi tagja. Az *Új Egyenlőség* szerkesztőbizottságának tagja.

Éber Márk Áron

Baja, 1981. Szociológus, társadalmi és tudásszerkezetek összefüggéseivel foglalkozik. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karának oktatója, a Helyzet Műhely és a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének tagja, az *Új Egyenlőség* szerkesztőbizottságának tagja.

FERGE Zsuzsa

Budapest, 1931. Szociálpolitikus-professzor, akadémikus. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem emerita professzora, a Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ szociálpolitikai tanszékének volt vezetője. Az MTA egykori Gyermekszegénység Elleni Programjának vezetője.

KISS Ambrus

Zalaegerszeg, 1979. Politológus, Budapest város főpolgármester-helyettese. Korábban a Policy Agenda elnevezésű think tanket vezette. Az *Új Egyenlőség* szerkesztőbizottságának tagja.

PERINTFALVI Rita

Szombathely. Katolikus teológus, a biblikus tudományok doktora. Doktori címét a Bécsi Egyetemen szerezte, ahol később oktató lett. Jelenleg a grazi Karl-Franzens Egyetem Katolikus Teológiai Fakultásának posztdoktori tudományos munkatársa, oktatója. Habilitációs kutatása: „(Re)learning to be human: autoriter kísértések, fundamentalizmus, populizmus és a genderellenes támadások és ezek transzformálási lehetőségei a mai Európában."

POGÁTSA Zoltán

Budapest, 1974. Közgazdász, szociológus. Phd fokozatát a Sussexi Egyetemen szerezte. Jelenleg a Soproni Egyetem Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Karának habilitált docense. Az *Új Egyenlőség* szerkesztőbizottságának elnöke.

SCHEIRING Gábor

Budapest, 1981. Korábban az LMP/Párbeszéd parlamenti képviselője. PhD fokozatát a Cambridge-i Egyetemen szerezte, jelenleg az olaszországi Bocconi Egyetem kutatója. Az *Új Egyenlőség* szerkesztőbizottságának tagja.

SZALAI Erzsébet

Budapest, 1948. Szociológus, volt egyetemi tanár. Fő kutatási területe a magyarországi társadalmi elitcsoportok, a nemzetközi és a magyar újkapitalizmus jellegének és válságának feltárása.

SOMOGYI KÖNYVTÁR 1881 SZEGED

A kiadó ajánlata

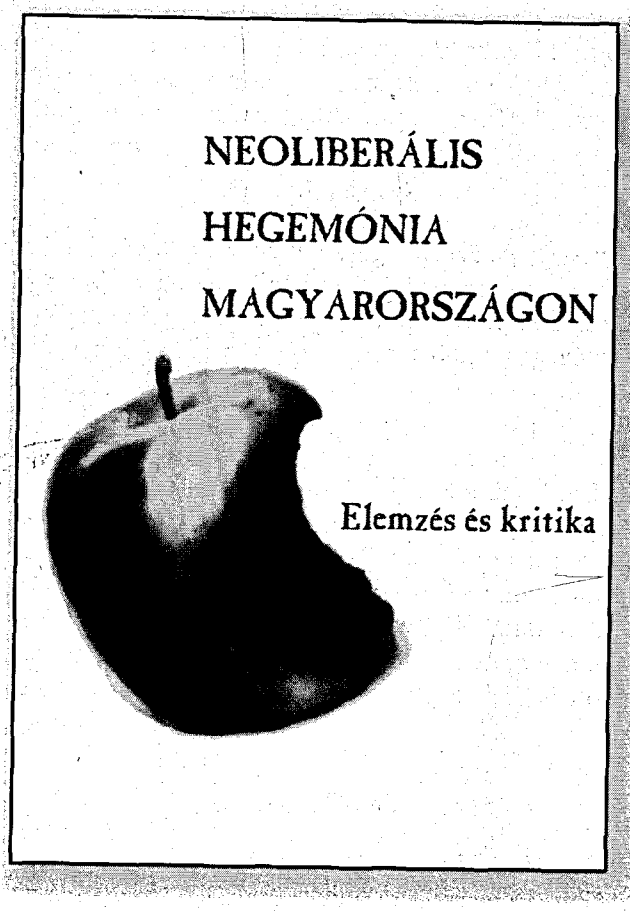

ÁGH Attila ◆ ANTAL Attila ◆ ÉBER Márk Áron ◆
KAPELNER Zsolt ◆ PÁSZTÓY András ◆ POGÁTSA Zoltán

165×235 mm ◆ 200 oldal ◆ 3990 Ft

A kiadó ajánlata

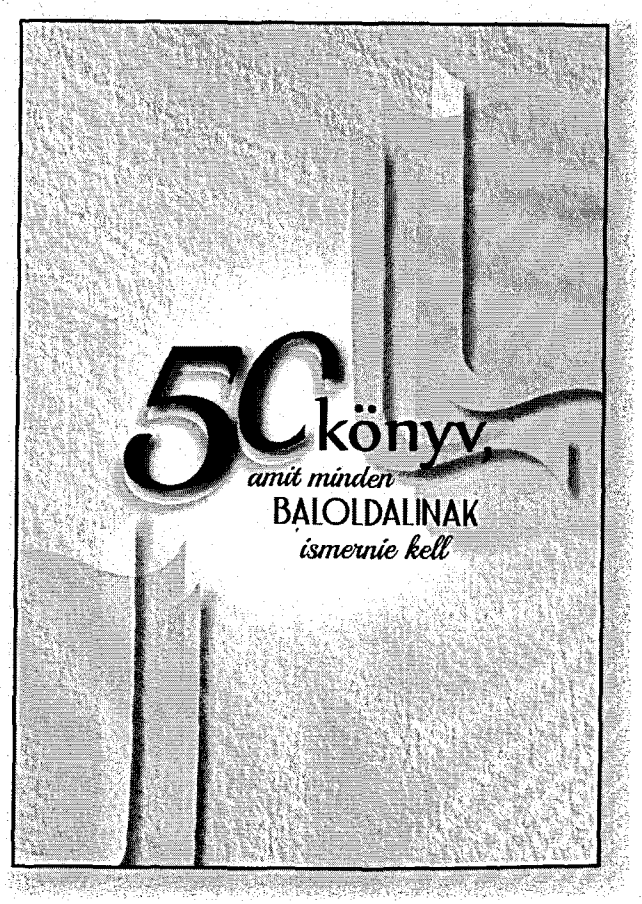

50 KÖNYV, amit minden baloldalinka ismernie kell
Szerkesztette BÖCSKEI BALÁZS és SEBŐK MIKLÓS

140×210 mm ◆ 272 oldal ◆ 2990 Ft

A kiadó ajánlata

Mozgalmi társadalom
Szerkesztette Antal Attila

165×235 mm • 320 oldal • 3990 Ft

A kiadó ajánlata

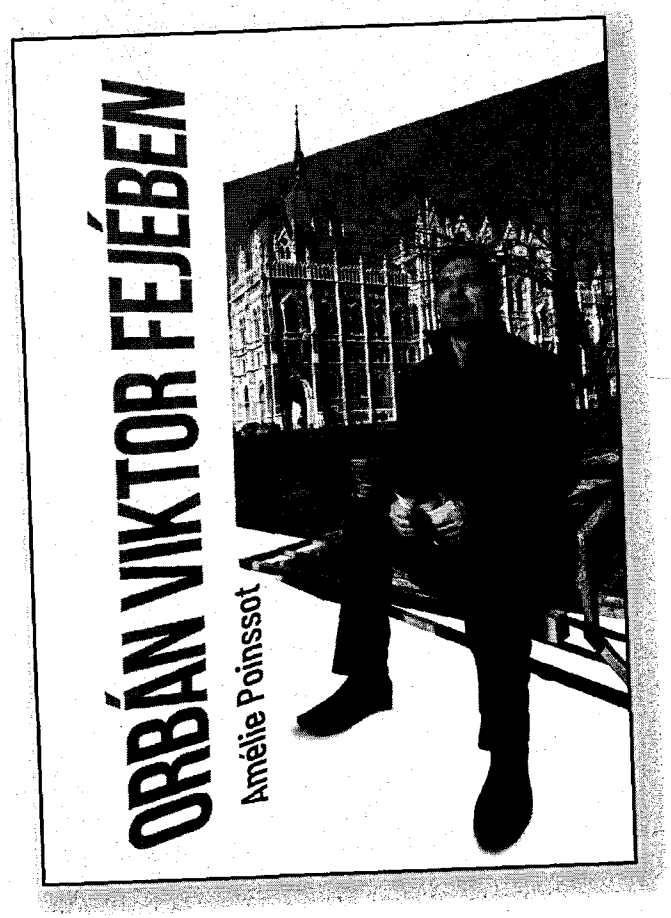

Amélie Poinssot
Orbán Viktor fejében

125×195 mm • 168 oldal • 3400 Ft

Az 1980-as évekig Magyarországon mindenki egyetlen emberre figyelt, Kádár Jánosra. Közös tudás volt, hogy tőle függ, merrefelé mennek a dolgok az országban. A rendszerváltás ígérete az volt, hogy ilyen többé nem lesz.
Aztán 2010-től ismét mindenki egyetlen emberre figyel, Orbán Viktorra. Ismét közös tudás, hogy végső soron minden úgy fog eldőlni, ahogy ő jónak gondolja.
Ez a könyv arról szól, hogyan jutottunk csöbörből vödörbe. Az egyszemélyes kormányzás visszatérése ugyanis nem csak úgy megtörtént velünk. A térség többi országában nincs is ilyen. Mi történt Magyarországon 1989 és 2010 között, ami megalapozta az Orbán-rendszert? A Kádártól Orbánig című kötet írásai ezt az utat mutatják be.
Az írások többségében az Új Egyenlőség online társadalomelméleti magazin első öt évében jelentek meg a szerkesztőktől és felkért szerzőktől. A folyóirat egyértelmű világképet képvisel: a szolidaritás, az empátia, az igazságosság, a szabadság, a fenntarthatóság és a gazdasági demokrácia értékeit.